

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
<http://www.ffuis.edu.ba>

За издавача:

Др Драга Мاستиловић

Редакција:

Др Драган Марушич, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Dr 岳友熙 (Yue Youxi), Технолошки Универзитет Шандонга, НР Кина
Dr 魏现军 (Wei Xianjun), Политехнички Универзитет Хенана, НР Кина
Др Александар Локић, Државни универзитет Портланд, Орегон, САД
Др Ана Филимонова, Историјски институт РАН Москва
Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Вјачеслас Јурко, Универзитет Саратов, Русија
Др Владимир Владичић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драга Мастиловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Јелена Марковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Клавдија Кутнар, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Марија Летић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мирко Радић, Универзитет Галве, Шведска
Др Мишо Кулић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет у Поатјеу, Француска
Др Бас Артс, Универзитетски колеџ у Лондону, Уједињено Краљевство
Др Владан Бартула, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Светлана Куртеш, Универзитет Мадера, Португалија
Др Светлана Стеванович, Универзитет Кемерово, Русија
Др Стилианос Ламбакис, Институт за историјска истраживања у Атини, Грчка
Др Џорџ Мано, Тенри Универзитет, Јапан

Главни уредник:

Др Мишо Кулић

Одговорни уредник:

Др Марија Летић

Лектура и коректура:

Др Жељка Пржуљ
Мр Маријана Митрић

Припрема за штампу:

Милица Пајић Мачар

Штампа:

„Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Тираж:

300 примјерака

Пале, 2018.

ISSN 2490-3566 (print)

ISSN 2490-3701 (online)

COBISS.BH-ID 5843480

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

РАДОВИ
Филозофског факултета

Филозофске науке

Број 19

Пале, 2017

Расправе и чланци

ЈУГОСЛОВЕНСКО ИСКУСТВО СРПСКЕ НАЦИОНАЛНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ НА ПРИМЈЕРУ СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ПЕРИОДУ 1918–1929. ГОДИНЕ²

Након стварања прве заједничке државе Јужних Словена 1918. године, српска интелектуална и политичка елита из Босне и Херцеговине сматрала је своје национално питање ријешеним. Због тога је одбрана Југославије постала њихов најпречи национални задатак, а укидање покрајинских управа 1924. године и увођење у живот Уредбе о подјели земље на области, сматрали су као најзначајнији национални догађај за Србе у Босни и Херцеговини, којим је коначно поништена граница на Дрини. На сличан начин реаговала је и већина српске интелектуалне и политичке елите у Босни и Херцеговини када је 1929. године краљ Александар завео Шестојануарски режим.

Кључне ријечи: Срби у БиХ, национално питање, југословенска држава.

Полазећи од основне, сада већ сасвим бјелодане и историјски потврђене тезе, да је на јужнословенском простору религија била и остала вододијелница нација, Милорад Екмечић је тај феномен религиозног типа национализма назвао „Национализам судњег дана“. Овај термин академик Екмечић је сковао подстакнут једном Черчиловом изјавом да је национални покрет Ираца вјерски мотивисан и да ће се ријешити на судњем дану (2000, стр. 111). Тај „Национализам судњег дана“ има своје карактеристике које га одвајају од осталих европских типова национализма, а према југословенском историјском искуству, Екмечић је издвојио нека његова основна обиљежја, која су, можда и више него у другим јужнословенским областима, карактеристична за простор Босне и Херцеговине. То су:

¹ mdraga@teol.net

² Рад је настао у оквиру пројекта: *Континуитет трајања српског народа западно од Дрине – историјске основе настанка Републике Српске*, који је финансирало Министарство науке и технологије Републике Српске.

- „Повећано присуство ирационалних елемената у идеологији, којима се свакодневно потхрањује вечна разлика мешаних заједница;
- Ултимативни циљеви и миленијумски начин мишљења у политици, када сваким и најмањим догађајем долази питање може ли се живети у заједничкој држави. Реална политика је нереална;
- Склоност да се историја народа замени митом историје. Од свих наука историја се најспорије модернизује и оптерећена је емоцијама;
- У часовима великих историјских криза, верска нетолеранција је подлога политичког и војног окупљања;
- Провинцијализам културе. Поистовећивање језика, као основе културе, са верском поделом дозвољава само изузетно надареним појединцима да се одрву мерилима вредности своје затворене црквене средине. Наглашено мартирство у духовној делатности, невидљива дидактика да је други крив за своју историју, у сталном су сукобу са отварањем граница културних кругова. Ово је најприсутније у хрватској култури, где неприродан развој књижевног језика увек умањује могућа достигнућа“ (2000, стр. 112).

Имајући у виду све наведено, чини се да простор Босне и Херцеговине као да је био предодређен за идеалан полигон гдје ће историја тестирати феномен религиозног типа национализма или „Национализам судњег дана“. То се најбоље може схватити анализирајући формирање националне свијести три вјерске заједнице у Босни и Херцеговини, а посебно кроз покушаје национализовања муслимана, као и феномен национализовања свих католика Босне и Херцеговине у хрватском смислу, али и затворености српске нације у оквиру православља, затворености која је више била наметнута вањским факторима, него што је била органска последица дјеловања православне цркве, као што се обично погрешно мисли. На проблем оштре вјерске диференцијације у Краљевини СХС и опасности да она негативно дјелује на југословенску националну интеграцију, упозоравали су поједини научници још у међуратном периоду. Тако је, на примјер, др Урош Круљ, покушавајући да са научног гледишта објасни феномен нације и расе, то јест, расног национализма, схватао да је вјероисповијест главни разарајући фактор југословенског јединства и предлагао низ мјера које би требале „разлабавити“ те круте вјерске ограде, ако се мисли постићи јединство. Круљ је предлагао читав низ мјера, од планске унутрашње колонизације, која би омогућила веће мијешање становништва, преко забране конфесионалних школа, па све до доношења једног закона о цивилном браку који би олакшао ступање у брак различитих конфесија (1925, стр. 81). Према Круљу, то је био пут за стварање јединствене југословенске нације, а вјера јесте и треба да буде искључиво и „чисто лична приватна ствар“ сваког појединца, која са нацијом не би требала да има никакве везе.

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, српски народ у Босни и Херцеговини, као и његова интелектуална и

политичка елита сматрала је ријешеним српско национално питање на Балкану. Суштину тог питања до Првог свјетског рата најједноставније је исказао др Душан Васиљевић у свом предавању „О Босни и Херцеговини“, које је одржао 12. априла 1909. године у Друштву словенске узајамности у Петрограду, а које је започео ријечима: „Анексијом Босне и Херцеговине Аустро-Угарској поново је пред Европу искрело српско питање у свој опсежности, питање о самосталности српских држава и о опстанку српског народа“ (1909, стр. 3). Шта је била суштина српског националног питања на Балкану и која је била улога Босне и Херцеговине у њему, Васиљевић је објаснио у неколико реченица:

„Важност Босне и Херцеговине у српском питању лежи у положају ових земаља у етнографским и политичким границама српскога племена. Босна и Херцеговина представљају средиште српскога народа, који је раскомадан на четири, односно на пет држава. На истоку је независна Краљевина Србија и Ново-пазарски Санџак у Отоманској империји, на југу је слободна Кнежевина Црна Гора, на западу је Далмација под аустријском, а на сјеверо-западу и сјеверу је Хрватска и Славонија под угарском круном. Поред тога су Босна и Херцеговина најчистије српске земље по крви и по језику. Народ ових земаља, и ако је подијељен на три вјере, очувао је потпуно чистоћу језика и осјећај међусобне заједнице, у којој православни Срби сачињавају апсолутну већину урођенога становништва“ (стр. 4).

Када се ово узме у обзир, онда постаје јасно зашто је српска интелектуална и политичка елита из Босне и Херцеговине, чином уједињења 1918. године, сматрала да је српско национално питање на Балкану ријешено. Оно што је замагљивало њихову, иначе до Првог свјетског рата, кристално јасну националну мисао, било је, обичном пуку, прилично магловито југословенство.

Дакле, после 1918. године, главна преокупација српског народа у Босни и Херцеговини и његове елите била је да се граница на Дрини више никада не врати, а то је тада већ била ствар унутрашњег уређења новостворене државе или се бар тако чинило. Једним добрим дијелом због тога, а другим дијелом и због присутности југословенског национализма, који је просто опсејо дио српске интелектуалне и политичке елите у Босни и Херцеговини, у току и после Првог свјетског рата, десило се да после уједињења нестане оног националног полета и несвакидашње енергије по којој је био препознатљив српски национални покрет у Босни и Херцеговини. Сви они који су дубље мислили и суптилније осјећали, могли су доћи до те спознаје и то веома брзо после оснивања Краљевине СХС. Посебно се то односило на бивше „Народовце“³, који су у једном дужем периоду били носиоци

³ *Народова група* или *Народовци* је термин који се користи за српску опозициону политичку групу која се почела окупљати у Мостару 1906. године. Између осталих, у њој су били окупљени: Ристо Радуловић, др Урош Круљ, др Никола Стојановић, др Душан Васиљевић, Васиљ Грђић, Светозар Ђоровић и други познати српски јавни радници из

најјасније српске националне мисли у Босни и Херцеговини, а Мостар под њиховим утицајем тада је важио за „најкултурнији и најнационалнији град у Западном српству“. Међутим, већ 1919. године бриљантни ум Исидоре Секулић, могао је запазити ту својеврсну духовну и културну декаденцију, па и националну апатију у коју је овај град и српски национални покрет у њему, западао послје Првог свјетског рата. Она је тада „са пуно бола“ писала:

„Мостар, до јуче врста средишта и гледишта нашег народног живота и рада, до јуче још зеница нашег великог босанско – херцеговачког јада, до јуче још једна од првих, на прсте бројаних жижа наших сјајних трагедија и наше спољашње и унутрашње револуције – данас, у овој нашој ширини, тај се Мостар смакао некуда у крај, сасушила му се жила која га је везивала за крвави, а сада решени проблем окупације и анексије, и некуда у историске и артистичке орнаменте се селе многи детаљи његовог живота који су му досад давали печате важности и тајанствености“ (према Ћоровић, 1999, стр. 125).

Могло би се констатовати да Мостар у овом погледу није био изузетак и да је цјелокупан српски национални покрет у Босни и Херцеговини послје рата запао у овакво стање. Тај својеврсни „замор од успона“, како га дефинише Милорад Екмечић, мијењао је неминовно и менталитет српског друштва које се кретало од крајње спремности за жртву, према спремности на компромисе. Екмечић, такође, сматра да то што Срби послје 1918. „спуштају своје далекозоре“, није дошло као последица засићења националном борбом, које је „једном морало да дође“, већ „[...] због високе цене којом је плаћено уједињење 1918.“ (2004, стр. 373).

Потпуно је јасно да је српски национални покрет у Босни и Херцеговини, уједињењем 1918. године, из једне до крајности доведене офанзивне фазе, изненада и нагло прешао у дефанзиву, сматрајући да су циљеви постигнути и да је његов основни задатак у будућности очувати тековине дотадашње борбе, то јест, новостворену државу. Само мали број њих је био незадовољан стварањем заједничке државе, сматрајући да је српско национално питање на Балкану требало ријешити стварањем уједињене српске државе, са јасно дефинисаним границама,

Херцеговине. До Првог свјетског рата припадници ове групе сматрани су за најенергичније опозиционаре аустроугарском режиму у Босни и Херцеговини. По листу *Народ*, који је покренут 1907. године у Мостару, названи су „Народова група“ или „Народовци“. Идејни вођа ове опозиционе групе био је Ристо Радуловић Ринда. Политички програм „Народове групе“ образложио је њен истакнути припадник, др Урош Круљ, на следећи начин: „Потпуна политичка аутономија Босне и Херцеговине као саставног дијела Турске царевине са демократским режимом, израженим у уставној и парламентарној владавини... аутономна самосталност Босне и Херцеговине није нам наравно био задњи циљ, и сврха, него само као прелазна етапа за сједињење са Србијом и Црном Гором у згодном моменту и послје извршених припрема према примјеру Источне Румелије и њеног уједињења са Бугарском“ (1937, стр. 1021).

а затим преговарати са Хрватима и Словенцима о стварању заједничке јужнословенске државе. Међутим, оно што сигурно нису очекивали било је отварање хрватског националног питања у оквиру Краљевине СХС. То је од самог почетка уносило збуњеност у српску елиту и било питање коме нису могли наћи ни адекватан узрок, а камоли адекватан одговор. Опште мишљење је било да Хрвати и Словенци требају да буду захвални српској војсци што их је ослободила од аустроугарског јарма, па их је отварање првих политичких криза у вези са „хрватским питањем“ не само збуњивало већ и разочаравало. Осим тога, збуњујуће је за многе од њих дјеловао и југословенски национализам дијела српске интелектуалне елите, чији су протагонисти били управо они који су, до рата, важили за непомирљиве српске националисте, то јест „Народова група“. Сасвим је сигурно да је и за добар дио „Народоваца“ ова нова оријентација њених главних представника, прије свих Николе Стојановића и Душана Васиљевића, била сасвим збуњујућа, посебно у ситуацији када њихов предратни идеолог Ристо Радуловић Ринда, „апостол модерног национализма“, како су га раније називали сами „Народовци“, више није био међу живима, а у Николи Стојановићу они су гледали његовог насљедника. Међутим, Стојановић је сада говорио, мислио и радио сасвим супротно од онога што је говорио и радио Ристо Радуловић. Ту збуњеност Васиљ Грђић, који је рат провео по аустроугарским казаматима, није ни крио послје рата, па је у једном писму тражио од Николе Стојановића да дође што прије у земљу, јер им јако недостаје, што је сасвим јасно изразио ријечима „[...] много нам фалиш... Нема ни тебе и нема ни Ринде. Изгледа нам, а тако и јесте, то смо сад најбоље видјели, да немамо онога, ко зна у најкраћим потезима казати шта хоћемо.“⁴ Међутим, ако су Грђић и његови другови у земљи били збуњени, Стојановић није. Он је у току рата почео да сасвим мијења своје погледе на српски национални покрет и преобразио се у југословенског националисту, који је, пун ентузијазма, одмах послје рата поручивао да се „поклич талијанских патриота“ послје уједињења, а који је гласио: „Створена је Италија, сад треба стварати Италијане“, може дословно пренијети и на Југославију, то јест, радити по принципу – створена је Југославија, сада треба стварати Југословене. Његови политички пријатељи у земљи имали су увид у стање на терену и самим тим пуно реалнију слику, па су свој политички ангажман ипак нашли у оквирима Демократске странке, која је била на југословенским позицијама, али не до те мјере као Стојановић и људи у емиграцији.

Поједини српски политичари из Босне и Херцеговине, стајали су крајем рата на истим или веома сличним позицијама као и Никола Стојановић, а то се прије свега односи на Јова Зубовића и групу око РАДЕНЕ, која је такође проповиједала интегрално југословенство. Међутим, овај покрет

⁴ Архив Српске академије наука и умјетности (даље: АСАНУ), Збирка Николе Стојановића, 10712/2 (Писмо Васиља Грђића Николи Стојановићу од 31. 1. 1919).

није нашао у Босни и Херцеговини значајније уоприште у масама, па се убрзо утопио у Демократску странку. Ако изузмемо Чокорилову Српску странку, која се једина отворено залагала за српско уједињење, а не за стварање Краљевине СХС и Савез земљорадника, који се касније формирао и имао прије свега у својој политичкој визији заштиту права земљорадника, остаје још једино Радикална странка, која је, као организована политичка снага имала, или је бар требала имати, у својој визији заштиту српских националних интереса у новој држави.

Проучавајући наведене процесе, а имајући у виду српско национално питање у цјелини, то јест, на читавом простору Краљевине СХС, Милорад Екмечић је закључио:

„После проглашења јединствене југословенске државе 1918, ниједна политичка странка, као ни цела српска култура, нису формулисали циљ који би тај народ морао да следи. Није изграђена српска национална доктрина, као што је био случај са првом доктрином на Темишварском сабору 1790, и другом са Гарашаниновим *Начертанијем* 1844. У томе је највише заказала водећа српска странка Народна радикална партија“ (2004, стр. 396).

Иако је неоспорно тачна констатација о непостојању српског националног програма послје формирања Краљевине СХС, ипак се чини помало неоправдано свађивање тако велике одговорности на Радикалну странку, бар када је у питању српска интелектуална и политичка елита у Босни и Херцеговини која је припадала овој странци. Прије свега, треба имати на уму да је српски политички фронт у Босни и Херцеговини, као уосталом и цијелој Краљевини СХС, био је разбијен у неколико странака, док је хрватски и муслимански био изузетно добро интегрисан и све интегрисанији како је вријеме пролазило. То је имало директне последице и на број српских посланика из Босне и Херцеговине у Парламенту, који скоро никада није одговарао стварној бројној снази српског народа у ове двије покрајине. Када томе додамо и чињеницу да је највећи дио српске политичке елите у Босни и Херцеговини сматрао српско национално питање ријешеним и посветио се дугим борбама за власт, па чак понекад у тим борбама налазио се у политичким фронту против Београда и у коалицијама са онима који су се отворено залагали за аутономију Босне и Херцеговине (нпр. Демократска заједница), онда је, чини се, помало претенциозно било очекивати од Радикалне странке да створи и носи српску националну доктрину у Краљевини СХС. То поготово ако имамо у виду да је један, можда и најквалитетнији дио, предратне српске интелектуалне елите у Босни и Херцеговини, првих десет година заједничке државе идеолошки лутао између српства и југословенства, а неки чак и дуже од тога.

Дакле, евидентно је да је српска интелектуална и политичка елита у Босни и Херцеговини, послје уједињења 1918. године, сматрала да је

српско национално питање ријешено и да је у будућности једини задатак наћи најбоље унутрашње уређење новостворене државе, како би сви у њој живјели у срећи и благостању. Зато се Васиљ Грђић није могао начудити почетком 1919. године зашто су многи у Босни и Херцеговини „сада устали да бране угрожено српство“ (АСАНУ, 10712/2). Међутим, уопште није искључено да су једним дијелом и били у праву, јер је можда „угрожено српство“ у Босни и Херцеговини требало бранити управо тих година или боље рећи требало је знати и формулисати српску националну доктрину у тој држави. То је посебно дошло до изражаја послје избора 1920. године, када је на површину избила сва штетност поцијепаности српског гласачког тијела, посебно у Босни и Херцеговини. Већ тада је један од бивших „Кочићеваца“, а сада првак крајишких радикала, Коста Мајкић, у неколико написа у *Српској ријечи* под насловом „Српство у опасности“, упозоравао да српска политичка поцијепаност носи у себи велику опасност по српске националне интересе, оптужујући за то Демократску странку и Савез земљорадника (Микић, 1997, стр. 71). Колико год он био у праву, његов негативан став према преостале двије партије које су окупљале српско гласачко тијело у Босни и Херцеговини и оптужбе за национално цијепање, само су произвеле негативан став код истих и тумачење да су ови написи усмјерени у циљу да Радикалну странку наметну као јединог тумача српских националних интереса. Због тога и његови позиви да Срби створе „колективну душу“ и престану са међусобним политичким обрачунима, нису произвели ефекат какав су требали, већ само ускостраначко гледање и страх да Радикална странка хоће, инсистирањем на српском јединству, да им преотме бираче. Да је то била основа политичког дјеловања српске елите показује и писмо Бранка Чубриловића, једног од најистакнутијих првака Земљорадничке странке у Босанској крајини, Јовану Јовановићу Пижону, који је 1923. године наводио као разлог зашто присталице радикала не прелазе у редове земљорадника „[...] једино то што свет хоће мало да Србује. Иначе би сви нама“ (Микић, 1997, стр.71). У сваком случају један дио српске елите у Босни и Херцеговини у наредном периоду није уопште ни реаговао на угрожавање српских националних интереса, док је други дио, и то већином онај окупљен око Радикалне странке, стајао на дефанзивним позицијама и реаговао само у тренуцима када је осјетио да српство у Босни и Херцеговини заиста треба бранити. А то се почело дешавати врло брзо пошто су почеле прве политичке кризе у земљи.

Прве веће политичке кризе започеле су око доношења новог устава, када су се појавиле и разне концепције федеративног или конфедеративног уређења нове државе. У тим концепцијама, разни аутори нацрта устава Босни и Херцеговини су давали различите статусе у оквиру нове државе. Међутим, сви ти концепти, који су Босну и Херцеговину на било који начин одвајали од Србије, изазивали су бурне реакције доброг дијела српске елите, па су се

поново нашли у ситуацији да доказују како су Босна и Херцеговина српске земље. Најрадикалније у том смислу реаговао је онај дио српске елите који је био у редовима Радикалне странке или близу њених гледишта, а посебно њихово гласило у Босни и Херцеговини *Српска ријеч*. Да ће бити огорчени противници било каквог покушаја одвајања Босне и Херцеговине од Србије, а посебно аутономистичких тежњи неких политичких група, они су отворено нагласили већ у првом броју свога листа, марта 1919. године, гдје, између осталог, кажу: „Тражимо да се створи јака централна влада у Београду која ће енергично побијати све „аутономистичке“ (читај франковачке) захтјеве. За нас је Београд културно и политичко средиште било увијек па и данас је.“ (*Српска ријеч*, бр. 1, 2. (15.) 3. 1919). Самоувјерени да су добили националну битку, радикали у Босни и Херцеговини су поручивали свим онима који су накнадно хтјели да одвоје српски народ од Србије:

„Али ми нећемо да повређујемо ране, које још нису зарасле, само немојте нас изазивати у нашој кући, у овој српској земљи, за чију смо се слободу једино ми Срби борили против црно-жуте аждаје, ми смо једини страдали, апшени, стрељани и извођени на вешала. И на вешалима је Србин сам себи намицао уже и умирао под покликом: Живео краљ Петар, живела Србија!“ (*Српска ријеч*, бр. 191, 25. 9. 1920).

У склопу полемика око уставног питања, *Српска ријеч* је, у складу са својим самоувјереним мишљењем да је уједињењем „битка добијена“, мјесец дана пред изгласавање Видовданског устава, понављала: „Ми једино знамо да је Банат, Бачка, Срем, Барања, Славонија, Босна и Херцеговина, Лика и Сјеверна Далмација, Дубровник (од Неретве) и Бока, вјечно спојена са Србијом и да нема те силе која се може томе успротивити.“ (*Српска ријеч*, бр. 106, 28. 5. 1921). И после изгласавања Видовданског устава, главна преокупација српске елите из Босне и Херцеговине, када је ријеч о националном питању, била је да се супротстави било каквим аутономистичким тежњама. То је посебно дошло до изражаја 1923. године, приликом потписивања „Марковог протокола“ и покушаја Мехмеда Спаха да заступа читаву Босну и Херцеговину, те да у том смислу, затражи укидање *Закона о подјели земље на области* и аутономију Босне и Херцеговине. Тада му је одговорио један од угледних херцеговачких радикала, Данило – Тунгуз Перовић, на следећи начин:

„Што Др. Спахо није тражио аутономију за доба Аустро-Угарске, разлог је прост, није смео... А пошто је 1918. год. далеко, а слобода развила своја крила *да се и на звезде може лајати* сад треба тражити аутономије и саборе... Затим, Др. Спахо, ми се Срби православни нисмо борили толико година у Б. и Х. за некакве тричаве аутономије, него за сједињење ових крајева са двјема независним српским државама: Србији и Црној Гори... Ми смо са Србијом једно и хоћемо да останемо једно.“ (*Српска ријеч*, бр. 70, 4. 4. 1923).

У том смислу имали су подршку и из Београда. Када су се водиле жучне расправе у Уставотворном одбору о статусу Босне и Херцеговине, српски представници су одлучно бранили тезу о српском карактеру Босне и Херцеговине, сматрајући да би било каква федерализација Краљевине СХС у којој би ове покрајине имале аутономан статус, вријеђала српски народ у њима. Бивши српски посланик у Русији, Мирослав Спалајковић, поручивао је, на страницама *Српске ријечи*, да „[...] политика има својих аксиома, као и математика, а аксиоми се не доказују. За Србина је таква једна аксиома: Босна и Херцеговина су српске земље.“ (*Српска ријеч*, бр. 35, 22. 2. 1921). Међутим, у својим жучним политичким и страначким препуцавањима, неки Срби из Босне и Херцеговине су заступали тезе да Београд не ради за добро српског народа у Босни и Херцеговини. То су биле углавном присталице Демократске странке, које су постепено почеле да се жале на статус Босне и Херцеговине, како се чини, ипак при томе видећи своје ускостраначке и личне интересе више него ишта друго. По том питању најрадикалнији је био сарајевски *Народ* који је обновио Никола Стојановић, а у том погледу прилично радикално је наступала и обновљена *Отаџбина*, која је била гласило Демократа у Крајини и очигледно противник Давидовићевог крила Демократске странке. За разлику од *Народа*, *Отаџбина* је сваки споразум са Радићем и Спахом, који је долазио из Београда, гледала као нож у леђа Србима у Босни и Херцеговини. Тако је, одлазак дијела Радићевих посланика у Скупштину, послије више година апстиненције, 1924. године, и формирање Давидовићеве владе, за *Отаџбину* била нека врста националне издаје и очигледне мајоризације Срба. У том смислу *Отаџбина* је писала да је у тај блок ушло само тридесет Срба Давидовићеваца, а не рачунајући њих да се у том опозиционом блоку налазе „[...] сви изразити непријатељи државног и народног јединства[...]“ то јест, они који су морали бити поражени 1918. године, да би до народног јединства уопште дошло или, другачије речено – „Исти непријатељи и на фронту и у Парламенту.“ (*Отаџбина*, год. II, бр. 16, 19. 4. 1924). Видећи у томе очигледну опасност по српске националне интересе, *Отаџбина* је закључивала:

„Док су Срби постигли да иду у Београдску скупштину протекло је много времена у политичкој борби; многа је српска мајка заплакала и много је српско чедо пропиштало; па је ли право да их ћесарови заступници протјерају из њихова Београда и упуте у Саборе Загреба или Сарајева.“ (Исто).

Због свега тога, као најзначајнији догађај у одбрани српских националних интереса у Босни и Херцеговини, Срби су сматрали укидање покрајинских управа 1924. године и увођење у живот Уредбе о подјели земље на области. Наиме, све до тада Босна и Херцеговина је била јединствена административна област на челу са Покрајинском управом која је имала пет повјереништава (унутрашњи послови, правосуђе, просвјету и вјерске послове, пољопривреду и социјалну политику), која су јој давала одређени

степен аутономности. Фебруара 1924. године, укинута је Покрајинска управа за Босну и Херцеговину, а умјесто ње уведена подјела на шест области са сједиштима у Сарајеву, Мостару, Бањој Луци, Травнику, Тузли и Бихаћу. На челу области налазили су се велики жупани, који су били непосредно потчињени министру унутрашњих послова. Осим великих жупана, биле су предвиђене и обласне скупштине, али су први избори за њих одржани тек 1927. године. За српску политичку елиту, али и за читав српски народ у Босни и Херцеговини, овај догађај био је од прворазредног значаја, јер их је то коначно и дефинитивно увјерило да граница на Дрини, која их је вијековима дијелила од Србије, више не постоји, чак ни у том формалном административном облику у коме је постојала до 1924. године. Ликвидација Покрајинске управе изазвала је право одушевљење међу Србима у Босни и Херцеговини, али нико није тако еуфорично реаговао као *Српска ријеч*, која је поводом тога писала:

„Тај историски дан нарочито је важан за нас Србе у БиХ, јер је његовим свитањем дошло оно неколико вијекова жељковано уједињење Српства... И тај велики свети дан у историји нашег народа биће урезан златним словима, он ће да буде она света невидљива копча наших срца и наше љубави, а наше завјетне мисли видни и свијетли поклич њеног рођења, њеног остварења...“ (*Српска ријеч*, бр. 41, 28. 2. 1924).

Остали српски политички листови поздравили су укидање Покрајинске управе, али нису ни близу овако еуфорично реаговали као *Српска ријеч*, а осим тога, одмах су то искористили за међусобни политички обрачун, а посебно са Радикалном странком. То је била читава суштина и сва стратегија националне борбе Срба у Босни и Херцеговини, у периоду 1918–1929. године. У истом духу и на исти начин продужила је српска елита из Босне и Херцеговине да води своју „националну бробу“ све до 1929. године и завођења шестојануарског режима, када су у подјели земље на бановине схватили да се дијелови Босне и Херцеговине препуштају, најблаже речено, хрватској зони утицаја, па су неки од њих, као, на примјер, др Владимир Ћоровић, оштро протестовали против дијелења Херцеговине долином ријеке Неретве.

За све то вријеме одвијали су се и међусобни обрачуни српске елите у Босни и Херцеговини око питања југословенства. У том смислу, присталице Радикалне странке у Босни и Херцеговини јасно су се профилисали као носиоци српства у овим покрајинама и оштро иступали против југословенских националиста у српском етничком корпусу. То је посебно дошло до изражаја приликом формирања политичких партија, а кулминирало је пред изборе за Уставотворну скупштину 1920. године. Тада је *Српска ријеч*, у тексту под насловом „Југовина у смртном страху“, између осталог, писала и ово:

„Ви се обраћате – „народу“. Који је то анонимни народ? Је ли српски, хрватски или – југословенски? Ваш је вођа Др Ж. Њежић јавно позивао „Југословене у редове“. Па зашто се сада стидите вашег програма? Зашто не позивљете „југословенски“ народ него се обраћате само – народу. Који је то народ без имена, југовинска господо, који тражите мандате код поштеног Србина тежака, који се ни на вјешалима није одрицао српског имена, нити се г. 1914. нудио да иде *freiwillig* на фронту, да се бори као што га је позивао Прибићевићев Србобран 28. августа 1914. – против Србије.“ (*Српска ријеч*, бр. 210, 20. 10. 1920).

Југословенство, то јест оно што се дешавало приликом уједињења 1918. године, у суштини је било и једино што су тадашњи радикали у Босни и Херцеговини могли приговорити старим и заслужним националним борцима какви су били Живко Њежић, Васиљ Грђић, Никола Стојановић и остали. А радикали их нису штедили на овом питању, које су сматрали издајом српских националних интереса. Зато нису пропуштали да их подсјете на понашање приликом уједињења 1918. године:

„Они говоре о јединственој држави? У Женеви 1918. пристали су да ми положимо заклетву, мјесто нашем краљу Петру, г. Коросецу. Стрпали су нас све Србе из бивше монархије под компентенцију Загребачког Нар. вијећа, слали су нам црно-жуте генерале у Босну и ако је већ била стигла у Сарајево побједоносна српска војска, осуђивали су нас који смо тражили сједињење са Србијом, а у Сарајевском Котарском Вијећу гласали су против тог истог сједињења са Србијом.“ (Исто).

Оштрица идеолошких обрачуна унутар српске елите у Босни и Херцеговини, на основама југословенства једног њеног дијела, донекле је отупила у наредном периоду, али никада до краја. Нису одступали ни они који су се залагали за интегрално југословенство, као, на примјер, др Никола Стојановић. Он је 1924. године, без имало зазора писао:

„Будимо што више Словени да би смо могли бити што бољи Срби; али пре свега и поврх свега верујмо у добру звезду Југославије, која није случајно створена. Ако се одржи Југославија, биће много више Југословена, и биће непрестано Југословени јачи од сепаратиста свих фела. А првенствена задаћа Срба у држави је: да буду што бољи Југословени. То вреди и за оне Србе који су за једну ограничену улогу српску и који траже само државно јединство“ (Stojanović, 1924, str. 554).

Међутим, за читаво то вријеме нигдје се није јаче осјећао, него у овом, националном питању, недостатак правих личности, праве интелектуалне елите способне да искорачи, да формулише српски национални програм у Босни и Херцеговини, макар и ако га српска интелигенција на нивоу цјелокупног националног корпуса није имала, и да га усади у свијест својим сународницима, као што је то на вјерској основи урадила Југословенска муслиманска организација или, на националној основи, Стјепан Радић. Непостојање националног програма на нивоу читаве нације није могло

бити оправдање за ту пасивност, јер је српска елита у Босни и Херцеговини имала развијен свој национални програм или, боље рећи, јасну националну мисао и жељу, још док су живјели под турском, а затим под аустроугарском окупацијом. Истини за вољу, у првом случају ту националну мисао носили су народне старјешине и посебно свештеници, као тадашњи елитни дио српског друштва, а од њих је касније ту мисао преузела, проширила и продубила генерација прве интелектуалне елите. Међутим, у међуратном периоду елитни слој друштва била је већим дијелом интелигенција, од којих се очекивало да воде народ и формулишу националне циљеве. Али, та елита је очигледно била поприлично збуњена процесом уједињења и појавом југословенског националног фактора у њиховој политици, код појединаца израженим до фанатизма. Осим тога, били су међусобно политички, а каткад и идеолошки, супротстављени до мржње, разједињени и што је најгоре, у свом самозадовољству „отргнути“ и отуђени од народа коме су припадали и његових жеља и погледа. Умнији посматрачи прилика у Босни и Херцеговини, то су примијетили још док је тај процес трајао, то јест, између два свјетска рата. Тако је Јакша Кушан још 1928. године писао:

„А интелигенција? Она постоји, бројчано и превише јака, по квалитету не заостаје пуно за европском. Та интелигенција нема васпитача, нема јачих личности које би биле у стању да предњаче и да дају импулс. Саму интелигенцију требало би васпитати за друштво: она сама не осећа за народ, она је далеко од њих... Без идеја, каријеристична, забављена превише о себи, убијена политичким животом, растурена по свим организацијама, огрезла у касапском животу – она живи у ваздушастим концепцијама. На једној страни духовна социјална аристократија – интелигенција, забављена о себи, на другој социјални себрови – сељаци, остављени божјој милости у свом животу из феудалних времена“ (1928, стр. 24).

У ових неколико реченица изражено је толико тачних карактеристика српске елите из Босне и Херцеговине, између два свјетска рата, да се чини сувишним било шта додати, али онда не треба ни тражити још неки узрок тога што Срби у Босни и Херцеговини послерије Првог свјетског рата нису имали националног програма, као ни српска култура уопште.

Завођење шестојануарског режима дало је нови импулс оним српским интелектуалцима који су се свим срцем залагали за интегрално југословенство. Посматрајући политичке процесе на самом извору догађаја, др Владимир Ћоровић је 1939. године јасно маркирао оне српске интелектуалце из Босне и Херцеговине који су подржавали шестојануарски режим, као и оне који су били у опозицији према њему. Сасвим исправно, он је закључио да „Босански Срби, вјерујући искрено да се држава налази у опасности, трудили су се да помогну Краљево настојање за стишавањем политичких страсти“ (Ћоровић, 1925, стр. 68). То је мотивисало и неке од „старе гарде“ угледних националних бораца попут Васиља Грђића, Атанасија

Шоле, Сава Љубибратића и још неких из редова бивше Демократске странке, који у периоду 1918–1929. нису имали политичког успјеха, да се у новим околностима изнова политички ангажују и ставе у службу личног режима краља Александра. Истини за вољу, како запажа и Владимир Ћоровић, при томе: „Признавали су, поштено, да им је било тешко што је при спровођењу тог програма била жртвована, у великој мери, слободарска традиција Србије, али су се надали да то неће дуго трајати“ (1925, стр. 68). О разлозима који су навели већину српских политичара у Босни и Херцеговини да подрже шестојануарски режим, Ристо Грђић, братић Васиља Грђића и касније народни посланик, овако је резонувао:

„Све оне огромне моралне снаге, које је српски народ развио од 1903. до 1918. године, упропашћене су наopakим радом наших политичких партија. И док су се Хрвати, Словенци, па и Муслимани груписали и развијали, Срби су се клали између себе и разједињавали, да би тако растројени дочекали судбоносне догађаје који су дошли. Није онда нимало чудно, ако су Васиљ и његови другови, сити партијског преганања и оргијања, с олакшањем на души примили шестојануарски режим, надајући се да ће он донети нешто боље“ (2012, стр. 94).

Дакле, један дио српске интелектуалне елите из Босне и Херцеговине прихватио је шестојануарски режим, не са одушевљењем, али сматрајући га за једину могућност рјешења тешких политичких прилика у земљи. С друге стране, било је и оних који су 6. јануар прихватили са одушевљењем. Један од њих био је Јован Дучић, који је своје задовољство, а може се слободно рећи и одушевљење шестојануарским режимом и посебно новом подјелом и именом земље, изразио на страницама *Политике* 30. октобра 1929. године:

„Један велики лист је преврнут, и ми се овог месеца налазимо на једној новој страни историје. Расечен је један чвор онако смело и ведро, како то увек ради један снажан народ на великим раскршћима историје. Једно је јасно: да никад и никакав догађај не може више повратити ствари онде где су биле прошлог месеца – Није било ни ценкања ни уцене. Није решен само један проблем материјалног живота него је и завршена једна духовна периода, изграђена на заблудама, на замршеним традицијама, на неповерењу или личним сујетама, стварима које су нас доводиле до очајања и до сумње у себе.“ (*Политика*, бр. 7719, 30. 10. 1929).

Ако је судити према свему што је изрекао у овом тексту, Дучић је у том тренутку заиста био убијеђени југословенски идеалиста и чврсто је вјеровао да је наступио нови период историје, те да више никаква сила неће моћи разбити ту и такву моћну југословенску државу. Међутим, послије нешто више од једне деценије, Дучић је, пред искуством геноцида над српским народом 1941. године, сасвим другачије посматрао ово питање. Један дио српских интелектуалаца из Босне и Херцеговине остао је и у опозицији шестојануарском режиму и то из свих политичких партија у којима су до тада били заступљени Срби: дио радикала, демократа и највећи

дио земљорадника. Као највећи опозиционари краљевом режиму истицали су се прота Душан Кецмановић из раније Самосталне демократске странке, Бранко Чубриловић, Милош Тупањанин и Чедомир Кокановић из ранијег Савеза земљорадника, Перо Мандић из раније Демократске странке, те Милан Јојкић и Коста Мајкић из редова радикала.

Период који је услиједио након шестојануарске диктатуре био је обиљежен новим бујањем национализма, посебно хрватског, што је у довело до преговора око дефинитивног рјешавања хрватског питања у Краљевини Југославији. Српска интелектуална елита коначно је схватила и прихватила да треба дефинисати српски национални простор у оквиру заједничке државе, а то је управо оно што су они упорно одбијали да признају још од уједињења 1918. године. Све до тог тренутка, српска елита је југословенским национализмом бранила Југославију од агресивног и све агресивнијег хрватског национализма. Тек са стварањем Бановине Хрватске 1939. године, постало је јасно да се хрватском национализму могу супротставити само српским национализмом и омеђавањем српског националног простора на који су Хрвати све више и све агресивније пружали руке.

ЛИТЕРАТУРА

- Васиљевић, Д. (1909). *О Босни и Херцеговини*, предавање држано 12. априла 1909. године у Друштву словенске узајамности у Петрограду, Београд.
- Грђић, Р. (2012). *Записи из Херцеговине: Успомене посланика и управника канцеларије српске патријаршије*, Београд: Филип Вишњић, Гацко: Просвјета.
- Екмечић, М. (2000). Црква и нација код Хрвата. У *Огледи из историје*. Београд.
- Екмечић, М. (2007). *Дуго кретање између клања и орања – историја Срба у Новом веку*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Круљ, У. (1925). *Политика и раса (расни национализам)*. Сарајево: Државна штампарија.
- Круљ, У. (1937). Народова група, њен ради идеологија. *Гласник југословенског професорског друштва*, јули – август 1937. Мостар и Херцеговина, Београд.

- Кушан, Ј. (1928). Савремена Босна и Херцеговина. У *Савремена Босна и Херцеговина*, уредио Миливоје В. Кнежевић. Суботица: Часопис „Књижевни Север“.
- Микић, Ђ. (1997). *Политичке странке и избори у Босанској крајини (1918–1941)*, Бања Лука: Институт за историју.
- Стојановић, Н. (1924). Još o ulozi Srba: Srbi i država, *Nova Evropa*. Knj. X, br. 18, 21. decembar 1924, Zagreb.
- Ђоровић, В. (1925). *Босна и Херцеговина*. Београд: СКЗ.
- Ђоровић, В. (1999). *Мостар*. Бања Лука: Глас српски, Београд: Ars Libri.

Draga V. Mastilović

YUGOSLAVIAN EXPERIENCE OF SERBIAN NATIONAL INTEGRATION BASED ON THE EXAMPLE OF SERBS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE PERIOD 1918–1929

Summary

The creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918 was considered as a solved Serbian national question in the Balkans by the Serbian political and intellectual elite. This is why the defense of Yugoslavian country was a primary national task in the next period. Abolition of provinces' authorities in 1924 was considered as a premium national event which would finally wipe out borders on the Drina River which separated Serbian people through centuries. Political enthusiasm and disunity of Serbian voting body in Bosnia and Herzegovina in this period disabled national homogenization, and Serbian intellectual elite was not able to create a Serbian national program on the level of whole national corpus, and it remained same in Bosnia and Herzegovina off course. Ideological struggles were caused by Yugoslavian attitude of a part of Serbian political elite, while non-existence of Serbian national program caused that majority of Serbian politicians from Bosnia and Herzegovina to welcome the sixth of January regime in 1929 with relief. They considered it as a necessity, although they did not agree with nondemocratic methods used by the regime.

ИМПРЕСИЈА О ДРУГОЈ ОСОБИ С ОБЗИРОМ НА ПРИСУСТВО СТИМУЛУСНОГ СВОЈСТВА „СРДАЧАН“ И „ХЛАДАН“ И АГРЕСИВНОГ ПОНАШАЊА

У раду су приказани резултати експерименталног истраживања импресије о другој особи с обзиром на присуство стимулусног својства „срдачан“ и „хладан“ и агресивног понашања. Експериментална варијабла која је коришћена је присуство стимулусног својства „срдачан“ или „хладан“ као и одсуство или присуство агресивног понашања приликом описа замишљене особе, коју су испитаници даље оцјењивали одређујући се за једну од опозитних особина понуђених од стране испитивача. Узорак испитаника чини 160 студената Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву. Резултати истраживања показују да постоји статистички значајна разлика у импресији о замишљеној особи која не испољава агресивно понашање између групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ и која је имала стимулусно својство „хладан“ ($U = 1094.500$, $Z = -7.239$, $p = .000$), да не постоји статистички значајна разлика у импресији о замишљеној особи која испољава агресивно понашање између групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ и која је имала стимулусно својство „хладан“ ($U = 2756.000$, $Z = -1.519$, $p = .129$), те да постоји статистички значајна разлика унутар групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ ($z = -7.599$, $p = .000$) и унутар групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“ ($z = -6.120$, $p = .000$).

Кључне ријечи: импресија, стимулусно својство „срдачан“ и „хладан“, агресивно понашање

¹ natasa.kostic@ffuis.edu.ba

Увод

У фокусу интересовања социјалне перцепције су особе које сваки појединац посматра из различитих углова и ствара одређену слику о њима. Аш [Asch] (1952, према Хавелка, 2001, стр. 112) сматра да је природно и логично да појединац познаје особе са којима је у интеракцији, те да се пред психологију поставља питање како се долази до сазнања о особи. Он сматра да је један од првих корака у сазнавању других особа опажање њихових акција чиме се особи приписују својства истих. Сљедећи корак у сазнавању других особа је опажање средине у којој се особа налази чиме се опажена акција приписује не само личним него и срединским узроцима. И на крају истиче да је опажање других особа изразито организовано и уједињено у јединствену цјелину. У запажања о другим особама уноси се одређен ред и организованост, што утиче на разумијевање одређене особе као личности и као актера. Такође, Аш (1952, према Хавелка, 2001, стр. 112) наглашава да свака особа посједује способност формирања импресије о другој особи као непосредног одговора на веома мали број информација. За формирање импресије није потребан велики обим информација, а прва импресија је веома стабилна и људи се ослањају на њу без обзира на то што је можда и нетачна. На овом малом броју информација заснива се велики дио друштвеног живота. Смит и Колинс [Smith, Collins] (2009, стр. 343) сматрају да импресија о другима, односно, менталне представе о другима представљају основне алате друштвеног живота, те да без обзира на то да ли су валидне или нису, да ли су засноване на годинама познанства са неким или само кратким погледом на некога, утичу на избор партнера, стварање предрасуда о политичким кандидатима или кандидатима за посао те на свакодневну интеракцију са људима у окружењу (чланови породице, пријатељи, колеге на послу).

Зебровиц [Zebrowitz] сматра да (1995/1999, према Huma, 2010, стр. 57) формирање импресије представља процес стварања описне и евалуативне процјене о другима. Импресија потиче од латинске ријечи *impressio* која значи утискивање и она представља, у једном значењу, хипотетички неуролошки ефекат дејства дражи на чула, а у другом, субјективни доживљај нечега или некога (Требјешанин, 2001, стр. 185). Хамилтон, Кац, Лера [Hamilton, Katz, Leirer] (1980, према Huma, 2010, стр. 57) сматрају да је импресија когнитивна репрезентација посматрача о другој особи.

Један од првих истраживача импресије о другој особи Соломон Аш (1946) који је у својој студији под називом *Forming impressions of personality* представио серију огледа које су омогућиле сљедеће: „Процес опажања схваћен је као базични механизам непосредне социјалне интеракције, а упознавање и разумевање других особа као његов главни ефекат“ (Хавелка, 2001, стр. 111).

Аш (1946, стр. 258) поставља питање у вези с тим како неколико карактеристика функционишу заједно формирајући импресију о некој особи те који принципи регулишу тај процес. У свом раду полази од три хипотезе (Asch, 1946, стр. 259–260), а то су: сумативна хипотеза, хипотеза о „хало“ ефекту и гешталтистичка хипотеза. Сумативна хипотеза се односи на то да је импресија збир свих својстава за које појединац зна да их одређена особа посједује, при чему свака црта ствара одређену импресију, а укупна импресија представља збир појединачних импресија. Хипотеза о „хало“ ефекту говори о томе да на процес формирања импресије о другој особи утиче и општа импресија, тј. хало ефекат о тој особи. Она може да се дефинише као емоционална склоност да се појединачне црте или особине личности друге особе вреднују као позитивне или као негативне (Хавелка, 2001, стр. 113). Гешталтистичка хипотеза подразумијева да се импресија о другој особи односи на особу у цјелини, а не на виђење особе које се састоји из збира особина. Сваки појединац тежи да другу особу схвати као ентитет који посједује своје психолошко језгро. Својства других се не опажају издвојено него у склопу њихових заједничких односа.

Ашови огледи нису се заснивали на директном контакту међу људима, што у некој мјери умањује природност ситуације, али је ипак дошао до значајних резултата у овом пољу и подстакао даља истраживања кроз мање или више модификације методолошких карактеристика. Његови огледи су се састојали у томе да експериментатор чита испитаницима листу особина замишљене личности, а они су имали задатак да својим ријечима опишу слику коју су формирали о замишљеној особи. Осим наведеног, испитаницима је давана и листа од 18 опозитних особина за које су испитаници оцјењивали која се у вишој мјери слаже са описом замишљене особе. Промјене у листама описа које би експериментатор читао чинили су основну карактеристику истраживања, односно експерименталност ситауција.

Прва група огледа се бави централним или периферним својствима. Његова истраживања су значајна по томе што је користио врло једноставан начин да би приступио овом проблему. Испитаници су били подијељени у двије групе, групу А и групу Б. Прочитана им је листа особина која је била идентична, изузев једног термина. Групи А су прочитане особине интелигентан – ефикасан – марљив – срдачан – одлучан – практичан – обазрив, а групи Б је прочитано интелигентан – ефикасан – марљив – хладан – одлучан – практичан – обазрив. Ова разлика је произвела упадљиву разлику у импресијама. Наиме, група А је имала позитивније импресије од групе Б (Asch, 1946, стр. 262–265). Термини „срдачан–хладан“ нису додали ново својство, него су у извјесној мјери трансформисали остала својства. У осталих девет експеримената о формирању импресије, Аш је такође правио извјесне варијације. На примјер, мијењао је редослијед прочитаних особина, уводио је неке друге особине, давао испитаницима задатак да

пронађу синониме за особине са листе или да донесу закључак о томе у каквом су односу наведене особине.

Након серије спроведених огледа, Аш (1946, према Хавелка, 2001, стр. 123–124) је донио сљедеће закључке:

1. Опажач настоји да формира импресију о особи у цјелини. Врло је тешко не видјети да је особа цјелина. Преко једне или више црта појединац тежи да допре до језгра особе.
2. Када опажач опази да неке особине припадају истој особи, оне престају за њега да постоје као изоловане црте, већ улазе у динамичну интеракцију и формирају одређену структуру.
3. Импресија посједује своју структуру.
4. Свака особина представља дио једне цјелине и увођење или изостављање једне особине може да доведе до промјене цијеле импресије.
5. Особа говори кроз сваку своју особину.
6. Импресија о другој особи је у великој мјери детерминисана захтјевима са којим је суочава њена средина.
7. У процесу формирања импресије манифестује се склоност ка досљедности или супротстављању.

Ашове налазе истраживања потврдио је Кели [Kelley] (1950, према Pennington, 2004, стр. 145) представљајући госта предавача студентима користећи Ашову листу особина. Утврдио је да су се студенти више задржали у разговору са предавачем у ситуацијама када је приликом описа био укључен придјев „срдачан“, него када је био укључен придјев „хладан“. Овај истраживач је на основу процјене предавача од стране студената пронашао сличне разлике као и Аш.

Истраживање формирања импресије о другој особи уз употребу претходно наведене листе за опис особе као и придјева „срдачан“ и „хладан“ на листи спровели су МекКарти и Сковронски [McCharty, Skowronski] (2011, стр. 1305) с тим што су наведене особине приликом читања приписивали студенту који студира у истом мјесту (близина) као и испитаници или студенту који студира у иностранству (дистанца). Узорак испитаника је чинило 96 студентата универзитета у сјеверном Илионису. Резултати истраживања показују да су испитаници који су приликом описа особе имали придјев „срдачан“ испољавали позитивнију импресију о њој, него испитаници који су имали придјев „хладан“. Такође, резултати показују да је дистанца имала ефекат на испољавање импресије о другој особи. Придјев „срдачан“ је имао више ефекта на формирање импресије о другој особи у ситуацији дистанце, него у ситуацији близине.

Наутс, Лангнер, Хуџисманс, Вонк, Вигболдус [Nauts, Langner, Huijismans, Vonk, Wigboldus] (2014, стр. 155–160) су реплицирали Ашова

истраживања, која подразумевају листе којима је овај аутор испитивао утицај на формирање импресије о другој особи и придјеве „срдчан“ и „хладан“. Осим листе која садржи, уз поменуте придјеве, особине интелигентан, ефикасан, марљив, одлучан, практичан и обазрив, коришћена је и листа, која, поред наведених придјева, садржи особине: послушан, слаб, плитак, амбициозан, сујетан. С друге стране, коришћена је и првонаведена листа, али је умјесто придјева „срдчан“ и „хладан“ коришћен придјев „љубазан“ и „нељубазан“. Наведене листе је користио и Аш (1946) у својим истраживањима. Ови истраживачи су дошли до налаза да испитаници прије оцјењују интелигенцију која је важнија приликом описа особе, него срдчаност, односно, да је интелигенција централнија особина од срдчаности. Такође су дошли до резултата да су срдчаност и хладноћа централније, односно, да више утичу на укупну импресију о другој особи, него љубазност и нељубазност. Осим наведеног, ови аутори су утврдили да срдчаност није релевантна за формирање импресије о другој особи.

На основу истраживања у области социјалне перцепције може се закључити да „срдчаност“ посматрана као димензија личности обухвата пријатељство, помоћ, искреност, поузданост и морал (Holoien, Fiske, 2013, р. 33), те да се особа за коју се сматра да је „срдчна“, бар минимално, придржава моралних образаца понашања (моралност као друштвена творевина значајна је када су у питању односи са другим људима). Уколико се особа не придржава друштвено прихваћеног понашања, бар минимално, сматра се, условно речено, неморалном, те јој се приписују негативне карактеристике. С друге стране, особа која се перципира као „хладна“, упркос томе што се понекад понаша на друштвено прихватљив начин и срдчно и даље ће се сматрати хладном, неповјерљивом, и особом која није пријатељски настројена. Може се закључити да се срдчаност односи на интерперсоналне односе и да је социјално значајна. На основу тога, посматрачи доносе процјену и закључке да ли желе да ступе у ближе односе са другима или не (De Bruin, Van Lange, 2000, према Uleman, Kressel, 2013, р. 65).

Прегледом доступне литературе долази се до закључка да су негативне информације значајније од позитивних у процесу формирања импресије. Прато и Џон [Pratto, John] (1991, према Uleman, Kressel, 2013, р. 64) наводе да негативне информације привлаче већу пажњу. Овај став заснива се на резултатима њиховог истраживања којим су испитивали пажњу испитаника за именовање боја на којима су се налазиле значајне особине. Добијени резултати су показали да негативне црте привлаче више пажње, што доводи до тога да се лакше запамте. Самим тим, вјерује се да прикупљање негативних информација доводи до формирања негативније опште импресије. Овакав закључак темељи се на премиси да пошто нема јасног циља импресије, она се заснива на случајно запамћеним информацијама,

што су у овом случају негативне. Ипак, ова навођења треба узети са дозом опреза, будући да овим истраживањем нису испитивана. Сматра се да негативни догађаји имају већу „тежину“, имају драстичније прелазе у градијацији, при чему негативне карактеристике расту у функцији времена и простора (Uleman, Kressel, 2013, p. 64). Осим тога, негативни догађаји су више издиференцирани, што говори о њиховој сложености. Међутим, ни питање доминације негативних у односу на позитивне догађаје није јасно одређено. Подједнак значај приписује се и позитивним и негативним догађајима у случајевима интегрисаних информација.

Проблем, метод и задаци истраживања

Проблем истраживања се односи на испитивање формирања импресије о другој особи с обзиром на присуство стимулусног својства „срдачан“ и „хладан“ и агресивног понашања. Прецизније речено, коришћен је метод експерименталног истраживања у којем је варирана експериментална ситуација додавањем особине „срдачан“ или „хладан“ на листу особина којима је описана нека замишљена особа (интелигентна, ефикасна, марљива, одлучна, практична, обазрива) двјема групама испитаника. Објема групама испитаника дата је листа од 18 опозитних особина за које су испитаници процјењивали која у бољој мјери описује замишљену особу. Осим наведеног, експериментална ситуација је варирана још једним идентичним описом особе унутар обје групе испитаника, с тим што је претходном опису додан агресивни чин (замишљена особа је „претукла“ другу особу). Разлози за наведени чин нису наведени, али је приликом избора ријечи која ће описати агресивни чин вођено рачуна о томе да описано агресивно понашање имплицира висок степен физичког агресивног понашања према другој особи.

У складу са описаним, постављени су слједећи задаци истраживања:

- утврдити да ли постоји статистички значајна разлика у импресији о замишљеној особи која не испољава агресивно понашање између групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“;
- утврдити да ли постоји статистички значајна разлика у импресији о замишљеној особи која испољава агресивно понашање између групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“;
- утврдити да ли постоји статистички значајна разлика у импресији о замишљеној особи која не испољава и која испољава агресивно понашање унутар групе испитаника која има стимулусно својство „срдачан“;
- утврдити да ли постоји статистички значајна разлика у импресији

о замишљеној особи која не испољава и која испољава агресивно понашање унутар групе испитаника која има стимулусно својство „хладан“.

Узорак истраживања

Узорак чини 160 испитаника старости од 19 до 25 година ($AS = 21.81$). Заступљеност испитаника према полу је сљедећа: 135 (84.37%) женских и 25 (16.63%) мушких испитаника. Популацију испитаника чине студенти Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву. Као што се види из претходног, узорак није уједначен према полу, а према својој природи је пригодни и то из разлога што су њиме обухваћени испитаници који су најдоступнији истраживачима. Наиме, истраживање је вршено online путем. Инструмент је послат на различите адресе студената са наведеног факултета. Испитаницима је заштићено право на анонимност тако што су испитивачу стизали само вриједности одговора без електронске адресе пошиљаоца. Упитници су послати на 160 адреса (80 их је садржало стимулусно својство „срдачан“, а 80 стимулусно својство „хладан“). Свих 160 испитаника којима је послат упитник је одговорило попуњавањем истог. Могући разлог за то је претходно усмено обавјештење студентима да ће неки од њих насумичним избором учествовати у истраживању, као и обавјештење о томе да њихови одговори неће бити злоупотребљени те да ће се подаци користити искључиво у научне сврхе. Други могући разлог за то је што су то већ особе са којима су истраживачи у контакту путем електронских медија, па је вјероватно постојање претходне међусобне интеракције допринијело томе да свих 160 упитника који су послати буде попуњено. Као што се може видјети из претходног тескта, од 160 испитаника формиране су двије по броју уједначене групе: група која је приликом описа особе имала стимулусно својство „срдачан“ и група која је приликом описа особе имала стимулусно својство „хладан“.

Инструменти и истраживања

Инструменти коришћени у истраживању су:

- 1) упитник за прикупљање података о социјално-статусним карактеристикама испитаника (пол, године, старост),
- 2) упитник за испитивање формирања импресије о другој особи који садржи опис замишљене особе (уз варирање стимулусног својства „срдачан“ и „хладан“ и додавање описа агресивног чина замишљене особе) и чеклиста за процјену импресије о другој особи коју је конструисао Аш (1946). Листа има 18 опозитних особина којима се испитује импресија о описаној особи која испољава

агресивно понашање. Испитаници су одговарали бирајући један од два атрибута који, према њиховом мишљењу, у вишој мјери карактерише замишљену особу. Када је ријеч о поузданости коришћеног инструмента за испитивање импресије о особи унутар групе испитаника, која је приликом описа особе која не испољава агресивно понашање имала стимулусно својство „срдачан“, али и у групи испитаника која је приликом описа особе имала стимулусно својство „хладан“, ниво поузданости задовољава препоручених .70 ($\alpha = .70$). Када је ријеч о поузданости коришћеног инструмента за испитивање импресије о особи која испољава агресивно понашање, ниво поузданости је задовољавајући. Поузданост унутар групе испитаника која је приликом описа особе која испољава агресивно понашање имала стимулусно својство „срдачан“ је задовољавајућа ($\alpha = .82$), као и унутар групе испитаника која је приликом описа особе која испољава агресивно понашање имала стимулусно својство „хладан“ је задовољавајућа ($\alpha = .86$).

Поступци за обраду података

Приликом обраде података коришћени су сљедећи статистички поступци: Фишеров тест за испитивање разлика у пропорцији избора особина између групе испитаника која је приликом описа особе која не испољава и која испољава агресивно понашање имала стимулусно својство „срдачан“ и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“, Ман-Витнијев тест за утврђивање разлика у импресији о особи која не испољава и која испољава агресивно понашање између групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“ те Вилкоксонов тест ранга за испитивање разлика у импресији о замишљеној особи која не испољава и која испољава агресивно понашање унутар групе испитаника која је приликом описа имала стимулирано својство „срдачан“ и унутар групе испитаника која је приликом описа имала стимулирано својство „хладан“. Фишеров тест је коришћен како би се испитале разлике између група испитаника у пропорцији избора сваке од 18 опозитних особина (номинални ниво мјерења). Ман-Витнијев тест је коришћен након збрајања вриједности приписаних изабраним особинама (социјално пожељнија је бодована вишом вриједности, те је виши резултат испитаника указивао на позитивнију импресију) – наведени статистички поступак се користи за утврђивање разлика између двије групе испитаника на једној варијабли и на вишим нивоима мјерења. Вилкоксонов тест ранга је коришћен због његове могућности примјене унутар исте групе испитаника на вишим нивоима мјерења.

Резултати истраживања

Како би се утврдило да ли постоји статистички значајна разлика у пропорцији избора особина између групе испитаника који су приликом описа замишљене особе која не испољава агресивно понашање имали стимулусно својство „срдачан” и групе испитаника који су имали стимулусно својство „хладан” коришћен је Фишеров тест.

Табела 1. Разлике у пропорцији избора особина између групе испитаника која је приликом описа особе која не испољава агресивно понашање имала стимулусно својство „срдачан” и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан”

Р.б.	ОСОБИНА	Група 1 – „срдачан”	Група 2 – „хладан”	Р
1.	Великодушан	96.25	45.00	.000
	Ускогруд	3.75	55.00	
2.	Мудар	91.25	98.75	.064
	Наиван	8.75	1.25	
3.	Несрећан	5.00	33.75	.000
	Срећан	95.00	66.25	
4.	Раздражљив	7.50	47.50	.000
	Доброћудан	92.50	42.50	
5.	Духовит	85.00	51.25	.000
	Без смисла за хумор	15.00	48.75	
6.	Друштвен	92.50	56.25	.000
	Недруштвен	7.50	43.75	
7.	Популаран	83.75	60.00	.001
	Непопуларан	16.25	40.00	
8.	Непоуздан	0.00	10.00	.007
	Поуздан	100.00	90.00	
9.	Важан	97.50	93.75	.443
	Безначајан	2.50	6.25	
10.	Немилосрдан	3.75	38.75	.000
	Хуман	96.25	61.25	
11.	Атрактиван	86.25	78.75	.298
	Неатрактиван	13.75	21.25	
12.	Упоран	96.25	92.50	.495
	Нестабилан	3.75	7.50	
13.	Озбиљан	96.25	97.50	1.000
	Неозбиљан	3.75	2.50	
14.	Уздржан	32.50	67.50	.000
	Причљив	67.50	32.50	
15.	Егоцентричан	61.25	67.50	.509
	Алтруиста	38.75	32.50	
16.	Маштовит	76.25	43.75	.000
	Немаштовит	23.75	56.25	
17.	Јак	97.50	93.75	.443
	Слаб	2.50	6.25	
18.	Непоштен	2.50	8.75	.167
	Поштен	97.50	91.25	

Анализом података добијених употребом Фишеровог теста могуће је закључити да се група испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ и група испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“ статистички значајно разликују у 55.56% случајева приликом избора особине коју придају замишљеној особи која не испољава агресивно понашање. Другим ријечима, у 10 случајева се наведене групе испитаника разликују у избору особина које придају замишљеној особи, а у 8 случајева се не разликују. Утврђене разлике су статистички значајне на нивоу .01 ($p < .01$). Према наведеном, а у складу са подацима приказаним у Табели 1 група испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ је статистички значајно више, него група испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“ описала замишљену особу као: *великодушну, срећну, доброћудну, духовиту, друштвену, популарну, поуздану, хуману, причљиву и мајсториту*. И једна и друга група испитаника би у приближно истој мјери замишљену особу у највишој мјери описала као: *мудру, важну, атрактивну, упорну, озбиљну, егоцентричну, јаку и поштену*.

Приликом анализе података приказаних у Табели 1 могуће је такође уочити да су испитаници из обје групе у највећем броју случајева придавали исте особине замишљеној особи која не испољава агресивно понашање. Само су у три случаја (од укупно 18) испитаници бирали различите особине и то *причљив, мајсторит и великодушан* у групи испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“, те *уздржан, немајсторит и ускогруд* у групи испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“. Учесталост изабраних особина се разликује с обзиром на стимулусно својство „срдачан“ и „хладан“. Група испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ је била сагласна у преко 60.00% случајева (најнижи проценат избора је за особину *егоцентричан* – 61.25%) приликом избора одређене особине, док је у групи испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“ тај проценат нешто нижи (за 4 особине је сагласност избора постигнута у распону од 50.00% до 59.00%: *ускогруд, духовит, друштвен и немајсторит*). Чак за 12 особина (*великодушан, мудар, срећан, доброћудан, друштвен, поуздан, важан, хуман, упоран, неозбиљан, јак, поштен*) је у групи испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ постигло консензус у преко 90.00% случајева приликом избора одређене особине, док је у групи испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“ наведено постигнута у нижем броју (за 7 тврдњи су испитаници сагласни у избору одређене особине у 90.00% случајева и више: *мудар, поуздан, важан, упоран, озбиљан, јак, поштен*). Ни редослијед изабраних особина није исти. У групи испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ су прије свега биране особине *поуздан* и *поштен*, а у групи испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“ *мудар* и *озбиљан*. У најмањој мјери су биране особине *причљив* и *егоцентричан* у групи испитаника која је имала стимулусно својство

„срдачан“ и доброћудан и духовит у групи испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“.

Даљом анализом су испитане разлике у импресији о замишљеној особи која не испољава агресивно понашање између групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“.

Табела 2. Разлике у импресији о замишљеној особи која не испољава агресивно понашање између групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“

Стимулусно својство	AS	Md
Група 1 - „срдачан“	33.863	34.000
Грпа 2 - „хладан“	30.375	30.500
U = 1094.500	Z = - 7.239	p = .000

На основу резултата добијених употребом Ман-Витнијевог теста који су приказани у Табели 2, може се закључити да постоји статистички значајна разлика (U = 1094.500, Z = -7.239, p = .000) између групе испитаника која је приликом описа замишљене особе имала стимулусно својство „срдачан“ и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“. На основу вриједности аритметичке средине и медијане могуће је закључити да је група испитаника која је приликом описа замишљене особе имала стимулусно својство „срдачан“ (AS = 33.863, Md = 34.000) испољавала позитивнију импресију, него група испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“ (AS = 30.375, Md = 30.500).

Подаци приказани у наредној табели односе се на резултате добијене употребом Фишеровог теста којима су испитиване разлике у пропорцији избора особина између групе испитаника која је приликом описа особе која испољава агресивно понашање имала стимулусно својство „срдачан“ и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“.

Табела 3. Разлике у пропорцији избора особина између групе испитаника која је приликом описа особе која испољава агресивно понашање имала стимулусно својство „срдачан“ и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“

Р.б.	ОСОБИНА	Група1 – „срдачан“	Група 2 - „хладан“	p
1.	Великодушан	31.25	35.00	.737
	Ускогруд	68.75	65.00	
2.	Мудар	55.00	72.50	.032
	Наиван	45.00	27.00	

3.	Несрећан	67.50	57.50	.253
	Срећан	32.50	42.50	
4.	Раздражљив	85.00	78.75	.412
	Доброћудан	15.00	21.25	
5.	Духовит	38.75	45.00	.522
	Без смисла за хумор	61.25	55.00	
6.	Друштвен	52.50	47.50	.635
	Недруштвен	47.50	52.50	
7.	Популаран	57.50	51.25	.526
	Непопуларан	42.50	48.75	
8.	Непоуздан	67.50	56.25	.193
	Поуздан	32.50	43.75	
9.	Важан	53.75	67.50	.105
	Безначајан	46.25	32.50	
10.	Немилосрдан	77.50	72.50	.584
	Хуман	22.50	27.50	
11.	Атрактиван	56.25	63.75	.420
	Неатрактиван	43.75	36.25	
12.	Упоран	40.00	57.50	.039
	Нестабилан	60.00	42.50	
13.	Озбиљан	46.25	62.50	.056
	Неозбиљан	53.75	37.50	
14.	Уздржан	52.50	53.75	1.000
	Причљив	47.50	46.25	
15.	Егоцентричан	65.00	66.25	1.000
	Алтруиста	35.00	33.75	
16.	Маштовит	20.00	25.00	.570
	Немаштовит	80.00	75.00	
17.	Јак	55.00	60.00	.632
	Слаб	45.00	40.00	
18.	Непоштен	56.25	56.25	1.000
	Поштен	43.75	43.75	

Прегледом података приказаних у Табели 3 могуће је уочити да не постоји статистички значајна разлика у придавању одређене особине замишљеној особи која испољава агресивно понашање између групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“. Само приликом придавања двије особине замишљеној особи наведене групе се разликују на нивоу .05 и то у случају: *мудар* – *наиван* ($p = .032$) и *упоран* – *нестабилан* ($p = .039$). У групи испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“ су статистички значајно више биране особине *мудар* и *упоран*, него у групи испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“. У свим осталим случајевима (у 88.89% или 16 случајева) није утврђена статистички значајна разлика у избору особина од стране наведених група.

Наведено указује на то да неће постојати статистички значајна разлика у импресији о замишљеној особи која испољава агресивно понашање између испитаника који су приликом описа особе имали стимулусно својство „срдачан“ и „хладан“, што потврђују подаци приказани у наредној табели.

Табела 4. Разлике у импресији о замишљеној особи која испољава агресивно понашање између групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан” и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан”

Стимулусно својство	AS	Md
Група 1 - „срдачан”	25.350	24.500
Група 2 - „хладан”	26.462	25.000
U = 2756.000	Z = -1.519	p = .129

На основу резултата добијених употребом Ман-Витнијевог теста који су приказани у Табели 4 може се закључити да не постоји статистички значајна разлика у импресији о замишљеној особи која испољава агресивно понашање (U = 2756.000, Z = -1.519, p = .129) између групе испитаника која је приликом описа имала стимулусно својство „срдачан” и групе испитаника која је приликом описа замишљене особе која имала стимулусно својство „хладан”.

У наредној табели приказани су резултати добијени употребом Вилкоксоновог теста ранга којим су испитиване разлике у импресији о замишљеној особи која не испољава и која испољава агресивно понашање унутар групе испитаника која је приликом описа имала стимулисано својство „срдачан”.

Табела 5. Разлике у импресији о замишљеној особи која не испољава и која испољава агресивно понашање унутар групе испитаника која је приликом описа имала стимулисано својство „срдачан”

Група 1 - „срдачан”	N	Percentili		
		25	50 (Md)	75
Не испољава агресивно понашање	80	33.000	34.000	35.000
Испољава агресивно понашање	80	22.000	25.000	29.000

z = - 7.599

p = .000

На основу података приказаних у Табели 5 утврђено је да постоји статистички значајна разлика у импресији о особи која не испољава агресивно понашање и која испољава агресивно понашање унутар групе испитаника која је приликом описа замишљене особе имала стимулусно својство „срдачан” (z = -7.599, p = .000). Вриједност медијане указује на то да је импресија испитаника позитивнија о замишљеној особи која не испољава агресивно понашање (Md = 34.000), него о замишљеној особи која испољава агресивно понашање (Md = 25.000).

У наредној табели приказани су резултати добијени употребом Вилкоксоновог теста ранга којим су испитиване разлике у импресији о

замишљеној особи која не испољава и која испољава агресивно понашање унутар групе испитаника која је приликом описа имала стимулисано својство „срдачан”.

Табела 6. Разлике у импресији о замишљеној особи која не испољава и која испољава агресивно понашање унутар групе испитаника која је приликом описа имала стимулисано својство „хладан”

Група „хладан“	N	Percentili		
		25	50 (Md)	75
Не испољава агресивно понашање	80	28.000	30.500	33.000
Испољава агресивно понашање	80	22.250	25.000	31.000

$z = -6.120$

$p = .000$

Употребом Вилкоксоновог теста ранга утврђено је да постоји статистички значајна разлика у импресији о особи која не испољава агресивно понашање и која испољава агресивно понашање унутар групе испитаника која је приликом описа замишљене особе имала стимулусно својство „хладан” ($z = -6.120$, $p = .000$). Вриједност медијане указује на то да је импресија испитаника позитивнија о замишљеној особи која не испољава агресивно понашање ($Md = 30.500$), него о замишљеној особи која испољава агресивно понашање ($Md = 25.000$).

Завршна разматрања и закључци

На основу приказаних резултата могуће је закључити да је формирање импресије о другој особи сложен процес и да у том процесу утичу бројни фактори који могу бити тек случајне и непотпуне информације. Наведено је у складу са схватањима да свака особа посједује способност формирања импресије о другој особи, као непосредног одговора на веома мали број информација Аш (1952, према Хавелка, 2001, стр. 112) наглашава да свака особа посједује способност формирања импресије о другој особи, као непосредног одговора на веома мали број информација. Резултати истраживања показују да се испитаници који су имали стимулусно својство „срдачан“ приликом описа замишљене особе која не испољава агресивно понашање статистички значајно разликују од групе испитаника који су имали стимулусно својство „хладан“ у импресији о наведеној особи. У преко 50% случајева (55.56%) су се испитаници статистички значајно разликовали у учесталости изабране особине којим би даље описали наведену особу. Добијени подаци су у складу са претходним истраживањима, која су приликом описа замишљене особе имала исту листу особина као и

у овом истраживању, уз варирање експерименталне ситуације додавањем стимулусног својства „срдачан“ и „хладан“. Ово потврђује да наведена својства имају карактеристику централности и да у извјесној мјери трансформишу остала својства. Учестао избор истих особина, али са нижим степеном учесталости, указује на то да није дошло до придавања другачијег, опозитног својства, описаној замишљеној особи, што потврђује то да испитивана импресија има исти предзнак, али нешто другачији интензитет испољавања с обзиром на присуство стимулусних својстава.

Да нове информације могу да трансформишу постојећу импресију указују подаци који се односе на испитивање разлика у импресији о замишљеној особи која испољава агресивно понашање (тј. којој је приликом описа придодано интензивно физичко агресивно понашање прилично високог интензитета) између групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ и групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“. Учесталост изабраних особина приликом описа замишљене особе је прилично уједначена, а разлике између наведених група нису статистички значајне. Непостојање разлика могуће је објаснити стањем неравнотеже које изазива агресивно понашање у контексту особина које су наведене. Нова информација која није у складу са претходним информацијама је допринијела трансформацији оцјена особина замишљене особе од позитивне ка мање позитивној, што је довело до приближније оцјене особина са групом испитаника којој нова информација није била у високој мјери опозитна са постојећим. Вјероватно да се у процесу формирања импресије манифестује склоност ка досљедности.

Да придавање агресивног понашања постојећој листи особина може довести до разлика у формирању импресије указују утврђене разлике унутар групе испитаника која је имала стимулусно својство „срдачан“ и унутар групе испитаника која је имала стимулусно својство „хладан“. Придодато агресивно понашање је допринијело до формирања негативније импресије.

Претходно речено потврђује све три хипотезе које је поставио Аш (1946, стр. 259 –256): сумативну, о „хало“ ефекту и гешталтистичку. Потврђено је да је импресија збир свих својстава за која појединац зна да их одређена особа посједује, при чему свака црта ствара одређену импресију, а укупна импресија представља збир појединачних импресија, те да на процес формирања импресије о другој особи утиче и општа импресија, тј. „хало“ ефекат о тој особи. Она може да се дефинише као емоционална склоност да се појединачне црте или особине личности друге особе вреднују као позитивне или као негативне (Хавелка, 2001, стр. 113). Гешталтистичка подразумијева да се импресија о другој особи односи на особу у цјелини, односно, својства других се не опажају издвојено него у склопу њихових заједничких односа. Наведени подаци такође потврђују закључке наведеног аутора да опажач формира импресију о другој особи у цјелини, као и то

да када опажач опази да неке особине припадају истој особи, оне престају за њега да постоје као изоловане црте, већ улазе у динамичну интеракцију и формирају одређену структуру, да свака особина представља дио једне цјелине и увођење особине може да доведе до промјене цијеле импресије и да се у процесу формирања импресије манифестује склоност ка досљедности или супротстављању.

Литература:

- Asch S. E. (1946). Forming impressions of personality. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 41, 258–290.
- McCarthy, P., J., Skowronski, J., J. (2011). You're getting warmer: Level of construal affects the impact of central trait on impression formation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47, 1403–1307.
- Nauts, S., Langner, O., Huijsmans, I., Vonk, R., Wigboldus, D. H. J. (2014). Forming impressions of personality: A replication and review of Asch's (1946) Evidence for a Primacy-of-Warmth Effect in Impression Formation. *Social psychology*, 45(3), 153–163.
- Pennington, D. C. (2004). *Основе социјалне психологије*. Јастребарско: Наклада Слaп.
- Smith, E. R., Collins, E., C. (2009). Contextualizing Person Perception: Distributed Social Cognition. *Psychological review*, 116 (2), 343–364.
- Требјешанин, Ж. (2001). *Речник психологије*. Београд: Стубови културе.
- Хавелка, Н. (2001). *Социјална перцепција*. Београд. Завод за уџбенике и наставна средства.
- Uleman, J., Kressel, L. M. (2013). A brief history of theory and research on impression formation. U Carlston, D. E. (Ur.), *Oxford handbook of social cognition* (53–73). New York: Oxford University Press.
- Huma, B. (2010). Gender differences in impression formation. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, 1(1), 57–72.
- Holoien, D. S., Fiske, S. T. (2013). Downplaying positive impressions: compensation between warmth and competence in impression management. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49 (2013), 33–41.

Nataša Kostić
Lidija Bogdanović

IMPRESSION ABOUT OTHER PERSON REGARDING EXISTENCE
OF STIMULUS CHARACTERISTIC „WARM“ AND „COLD“ AND
AGGRESSIVE BEHAVIOR

Summary

The paper presents results of an experimental study of the impression of another person regarding existence of stimulus characteristic „warm“ and „cold“ and aggressive behavior. The experimental variable was the existence of the „warm“ or „cold“ stimulus, as well as the absence or existence of aggressive behavior that describing an imaginary person that e subjects further evaluated by opting for one of the opposing features offered by examiners. The sample were 160 students of the Faculty of Philosophy at the University of East Sarajevo. The results of the study indicate the statistically relevant difference in the impression of an imaginary person who does not exhibit aggressive behavior between the group of respondents who had a „warm“ stimulus characteristic and the group who had a „cold“ stimulus characteristic ($U = 1094.500$, $Z = -7.239$, $p = .000$), but there is no statistically relevant difference of the impression of an imaginary person who exhibits aggressive behavior between the group of respondents who had a „warm“ stimulus characteristic and the group who had a stimulus characteristic „cold“ ($U = 2756.000$, $Z = -1.519$, $p = .129$), and there is statistically relevant difference within the group that had stimulus characteristic of „warm“ ($z = -7.599$, $p = .000$), and in the group that had stimulus characteristic of „cold“ ($z = -6.120$, $p = .000$).

УТИЦАЈ СОЦИЈАЛНОГ КАПИТАЛА НА ФУНКЦИОНИСАЊЕ ПОРОДИЦА

У савременој социологији теоријски концепт социјалног капитала показао се врло захвалним у проучавању функционисања породица нарочито у условима друштвене и економске кризе. Социјални капитал се одређује као скуп друштвених процеса и мрежа, вредности, норми и схватања која олакшавају сарадњу између друштвених актера. Први приступ на социјални капитал гледа као на особину целе друштвене заједнице, а други као на особину појединца. Оба приступа породицу сматрају кључним фактором за стварање и преношење социјалног капитала. У овом раду користећи концепцију социјалног капитала Пјера Бурдијеа [Pierre Bourdieu] анализирали смо како социјални капитал утиче на функционисање породица у Републици Српској у условима вишедеценијски дуге друштвене и економске кризе, и то на основу анкетног истраживања спроведеног 2010. и 2016. године.

Кључне речи: социјални капитал, породица, друштвена и економска криза

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Породица представља сложени друштвени феномен чије се промене одигравају споро и неприметно, јер је породица дубоко уроњена у свакодневицу. Промене се јављају како у интимној сфери тако и у облику, саставу и функционисању породице и настају под утицајем промена које се јављају у ширем друштвеном окружењу. Међутим, на породицу не треба гледати као на пасивног актера, већ као на актера који може својим стратегијама функционисања да избегне или ублажи тешке ударе из друштвене средине. Наиме, породице се налазе у различитим друштвеним слојевима, имају различите количине социјалног и економског капитала, различите системе вредности и од тога зависи како ће породица реаговати на спољне утицаје.

¹ bkosarac@hotmail.com

„Појединци преко породице располажу различитим ресурсима и енергијама породичне групе које могу да ставе у погон ради остварења својих стратешких замисли и циљева, као што са друге стране, породице и домаћинства као колективни актери кроз своје испреплетане односе у социјалним мрежама могу утицати и олакшавати промене које се иницирају и спроводе у другим друштвеним подсистемима“ (Milić, 2004, str. 318).

Истраживања показују да се породице у Републици Српској налазе под дејством изузетно стресних и драматичних догађаја последњих деценија, које за последицу имају бројне негативне и деструктивне промене у животу породица и појединаца. Основни трендови промена се огледају у следећем: драстично снижавање фертилитета и наталитета, повишена стопа морталитета, повећање удела старих у популацији, одлагање уласка у брак, повећање броја сиромашних и незапослених, велика миграциона кретања (Кошарац, 2013).

Социјални капитал породице битно утиче на формирање одређених стратегија преживљавања и превазилажења друштвене и економске кризе. Породице које имају већи социјални капитал, чвршће мреже пријатеља, сродника, колега, комшија, лакше су подносиле терет кризе и боље су се сналазиле.

ТЕОРИЈСКА ОДРЕЂЕЊА СОЦИЈАЛНОГ КАПИТАЛА

Концепт социјалног капитала који је увео Пјер Бурдије показао се као плодотворан у проучавању функционисања породице посебно у нестабилним друштвеним условима. „Социјални капитал се најшире може дефинисати кроз друштвене процесе и мреже које укључују норме, вредности и схватања који олакшавају сарадњу унутар или између друштвених група“ (Кошарац, Куљић 2013, стр. 1418). У савременој социологији разликују се два основна концепта социјалног капитала. Први концепт социјални капитал сматра особином друштвених заједница, и истиче значај институција, норми и односа који стварају социјалну кохезију у друштву. Тако Роберт Патман [Robert Putman] под социјалним капиталом подразумева „[...] облике друштвеног живота – мреже, норме и поверење које учесницима омогућавају да ефективније делују заједно у остваривању заједничких циљева“² (1993, р. 167). Други концепт социјални капитал схвата као својство појединаца и њихових односа. „Социјални капитал схваћен у овом смислу чине ресурси (информације, идеје, подршка) који су појединцима доступни преко одређених друштвених односа“ (Кошарац, Куљић, 2013, стр. 1418). Пјер Бурдије дефинише социјални капитал као „[...] укупност ресурса, актуелних и виртуелних, доступних појединцу и групи тиме што поседују

² Превод ауторке.

трајне мреже мање или више институционализованих односа међусобног препознавања и уважавања³ (Bourdieu, 1986, p. 248). О томе како социјални капитал функционише у савременом друштву постоје три различита мишљења. Према првом долази до слабљења социјалног капитала због растуће индивидуализације. Према другом мишљењу, кога заступа Урлих Бек [Ulrich Beck] дошло је до позитивне трансформације социјалног капитала која је довела до стварања нових заједница на бази идентитета. Треће мишљење је најближе Бурдијеовом схватању социјалног капитала. У савременом друштву постоји низ подела и социјалних диференцијација (према класи, роду, нацији, пореклу), односа моћи и неједнакости, па је социјални капитал у функцији социјалне репродукције неједнакости (Томановић, 2006, стр. 113). Оно што је заједничко овим концептима јесте да сви они виде породицу као кључни фактор за социјални капитал. За наш рад од посебног је значаја Бурдијеово схватање да породица има централно место у стицању и репродукцији социјалног капитала. Раније је већ речено да је, према Бурдијеу, социјални капитал својство појединца, а не заједнице и друштва. Тако он сматра да се социјални капитал састоји од друштвених мрежа и односа, „[...] контаката групног припадања који, путем акумулације размене, обавеза и дељених идентитета, пружају актуелни и потенцијални приступ вредним ресурсима“ (Bourdieu, 1993, p. 143). Социјални капитал није природно дат, нити друштвено конституисан једном за свагда, већ је производ стратегија инвестирања, индивидуалних и колективних, свесно усмерених на стварање или репродукцију оних друштвених односа који су директно употребљиви, краткорочно или дугорочно. Репродукција социјалног капитала подразумева стални рад на друштвености, рад на потврђивању припадности који троши време, енергију и новац (Томановић, 2006, стр. 114).

Породица је место путем кога се социјални капитал преноси са генерације на генерацију.

„Деца од својих родитеља наслеђују друштвени простор преко кога приступају различитим типовима капитала, па и социјалним мрежама и ресурсима. Поред тога, родитељи путем 'стратегije инвестирања' преносе вештине умрежавања својој деци чиме се неједнакост преноси између генерација. Социјални капитал потиче из породице, али тип и садржај капитала зависи од материјалног и симболичког статуса појединца и његове породице у друштвеној хијерархији“ (Кошарац, Куљић, 2013, стр. 1419).

Може се рећи да у савременом друштву не долази до ерозије социјалног капитала, већ је он у ствари кључан за репродукцију како неједнакости, тако и привилегија. Породице које имају више социјалног капитала могу га искористити да учврсте свој положај у друштвеној хијерархији. Сасвим је

³ Превод ауторке.

другачији случај са породицама са дна друштвене лествице којима социјални капитал користи за преживљавање, а не напредовање. Дакле, социјални капитал схваћен у ужем смислу „bonding“ – мреже, засноване на најближем сродству и блиским пријатељствима, има компензујућу улогу за економски депривилеговане слојеве и важан је део „стратегије преживљавања“ који је кључан у нашем објашњењу функционисања породице у Републици Српској. Социјални капитал схваћен у ширем смислу „bridging“ може да промовише неједнакост, јер је приступ различитим видовима мрежа неједнако распоређен – везе неких људи су вредније од веза других. Овде смо употребили Вулкокову (Woolcock) поделу на:

1. „везујући“ („bonding“) социјални капитал који се односи на везе између сличних људи у сличним ситуацијама, породица, рођаци, блиски пријатељи и комшије;
2. „премошћујући“ („bridging“) социјални капитал, који обухвата удаљеније везе сличних особа, као што су колеге или пријатељи;
3. „повезујући“ („linking“) социјални капитал, који допире до несличних људи у различитим ситуацијама, као што су они који су изван заједнице, који омогућава учесницима да допру до структура моћи и утицаја (Woolcock, 1998; Stone, 2001).

СОЦИЈАЛНИ КАПИТАЛ И ФУНКЦИОНИСАЊЕ ПОРОДИЦЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Теоријски концепт социјалног капитала омогућава нам да сагледамо начине функционисања породица у Републици Српској. Чињеница је да наше друштво пролази кроз убрзане институционалне и структуралне промене, а у таквим условима породице потежу за новим стратегијама функционисања. У току тих промена породице ангажују различите социјалне, економске и културне капитале како би осигурали „сигурност“ у „несигурним“ условима. Већини породица која животари у условима кризе, у крајње оскудним и slabим институционалним оквирима, социјални капитал и свакодневне активности, које се улажу за његово стицање и одржавање, представљају саставни део функционисања.

Врста социјалног капитала у модерном друштву повезује се са друштвеним слојевима: традиционални социјални капитал заснован на сродничким и суседским везама присутан је код нижих друштвених слојева, док је код виших друштвених слојева присутан модерни социјални капитал заснован на пријатељским и професионалним везама и односима. Истраживања указују на то да традиционални социјални капитал, односно везе са сродницима и суседима у нашем друштву добијају на значају. „Сродничко-пријатељске и друге неформалне социјалне повезаности посматраних породица и домаћинстава, веома су интензивне, разгранате

и високо оперативно функционалне у свакодневном животу“ (Milić, 2004, str. 333). Оваква врста социјалног повезивања доноси породици многобројне користи, али истовремено може да буде и препрека за индивидуализацију различитих врста односа, па се у литератури говори о „принудној солидарности“ (Tripković, 2009).

Увођењем концепта социјалног капитала испољава се тенденција да се на породице гледа као на активне актере у друштву, који интервенишући у друштвене токове својим стратегијама, могу избећи најтеже ударе друштвене кризе и тако сачувати неке своје ресурсне основе. Породице у Републици Српској се налазе у различитим структуралним положајима, тако да различито делују на спољашње токове у друштву. Појединци преко породице располажу различитим врстама капитала (образовни, културни, социјални, економски), које могу да искористе ради остварења неких својих циљева, а са друге стране, породице помоћу свог социјалног капитала могу да утичу на промене у другим сферама друштва. Постоје различите врсте социјалног капитала: традиционални, прелазни и модерни тип социјалног капитала. Традиционални тип социјалног капитала односи се на социјалне мреже подршке рођака и комшија, односно на примарне друштвене групе. Модерни тип социјалног капитала подразумева модерне облике повезаности између пријатеља и познаника, док прелазни тип социјалног капитала комбинује ове две врсте повезаности. Тип социјалног капитала зависи од глобалног друштва и културе. У развијеним друштвима преовлађује модерни тип социјалног капитала, док у мање развијеним друштвима прелазни или традиционални тип (Milić, 2004).

Анкетно истраживање социјалног капитала породица обављено је 2010. и 2016. године на узорку од 297 и 220 породица у Републици Српској.

Капитали које породице поседују у истраживању су разврстани на: економски, културни, социјални и људски капитал. Основа економског капитала је материјални положај породице који се исказује кроз приходе, имовинску ситуацију и потрошњу. Економски капитал породица у Републици Српској разврстан је на ниски (лоше имовинско стање, подстанари, најнижи приходи од редовног или додатног посла, незапослени), средњи (поседовање куће/стана у власништву породице, добра опремљеност породице и сигурни приходи од редовног или додатног посла) и високи (поседовање више стамбених јединица, пословног простора и високи приходи од редовног или додатног посла). Свесни смо да мерење новчаних прихода породица, поготово у променљивим друштвеним односима са значајним обимом неформалне економије, није довољно поуздано и да испитаници често прикривају своје приходе. Економски капитал породица у Републици Српској дат је у табели број 1.

врста економског капитала	2010. година	2017. година
низак	88 (29,6%)	97 (44,1%)
средњи	110 (60,6%)	99 (45%)
висок	29 (9,8%)	24 (10,9%)
укупно	297 (100%)	220 (100%)

Табела број 1. Економски капитал породица у Републици Српској

Из података у табели види се да је најбројнија група у узорку она са средњим нивоом економског капитала. Такође, од 2010. до 2016. године дошло је до повећања броја породица које имају низак социјални капитал са 29,9% на 44,1%. Та појава се може објаснити тиме да је у међувремену економска криза продубљена што отежава сам положај породица. Само поседовање економског капитала у променљивим друштвеним околностима није нужно везано за образовање, друштвену моћ и углед, већ за способност породице да комбинује различите стратегије и капитале како би задржала или побољшала свој друштвени положај. Подаци показују и да један број породица није био у могућности да задржи свој положај.

Хумани капитал породице истраживали смо преко броја радно активних чланова, а не преко укупног броја чланова породице. За вишечлане породице могло би се условно рећи да поседују више хуманог капитала од породица са мањим бројем чланова. Међутим, у вишечланим породицама често је присуство деце и старих који не спадају у радно активно становништво. Такође, није ретка појава да особе старије од 65 година и даље раде или у пољопривреди или се баве неком додатном врстом рада. За мерење стања људског капитала било би потребно још и узети у обзир психо-физичке способности чланова породице, њихову старост, здравствено стање што би за статистичку анализу било доста компликовано. Због тога смо у истраживању сузили појам хуманог капитала, па се овако сужен појам не поклапа са Бурдијеовом дефиницијом капитала као акумулираног рада који је садржан у датом ресурсу. Упркос наведеним недостацима, сматрамо да би се операционализација хуманог капитала требала вршити преко броја радно способних чланова породице. У породице са ниским хуманим капиталом спадају породице без радно активних чланова или са једним радно активним чланом. У породице са средњим хуманим капиталом сврстали смо породице са два радно способна члана, што је случај са већином нуклеарних породица. У породице са високим људским капиталом сврстане су оне породице које имају три и више радно способних чланова и најчешће је реч о вертикално проширеним породицама (табела број 2).

врста хуманог капитала	2010. година	2017. година
низак	15 (5,1%)	12 (5,5%)
средњи	153 (51,5%)	111 (50,4%)
висок	129 (43,4%)	97 (44,1%)
укупно	297 (100%)	220 (100%)

Табела број 2. Хумани капитал породица у Републици Српској

Подаци у табели показују да су у узорку најзаступљеније породице са средњим нивоом хуманог капитала и да у посматраном периоду није дошло до већих промена.

Социјални капитал нисмо операционализовали преко могућности да се чланови породице и породица као целина у решавању одређених проблема ослони на помоћ рођака, пријатеља, комшија и колега, јер би то захтевало лонгитудинално истраживање пракси породице у свакодневном животу са комбиновањем посматрања, дубинског интервјуа и анкете. Због тога смо социјални капитал операционализовали преко значаја који породице дају одређеним социјалним мрежама у одређеним ситуацијама. Значај који породице дају за одређене социјалне мреже односило се на неколико следећих аспеката живота породице: проналажење редовног, додатног или бољег посла за своје чланове, добијање пословних информација и контаката, приступ здравственим установама (обављање дијагностичких метода, пријем у болницу), упис деце у школу и на факултет, решавање стамбеног питања (добијање дозвола, корисних информација и сл.), решавање административних послова у општини, суду, позајмљивање новца, размена потрошних добара и услуга (помоћ комшијама у раду, чување деце и сл.), пружање савета и подршке и дружење и разонода. Значај ових веза мерен је преко скале од 1 (није важно) до 3 (веома важно). Испитаницима је понуђено да рангирају различите животне ситуације и проблеме у којима им је неопходно за њихово решавање социјални капитал, односно пријатељство и познанство са другим људима. Резултати су дати у табели број 3.

животне ситуације	ниво важности				
	неважно	важно	веома важно	укупно	година
познанство за проналажење редовног, бољег или додатног посла	45 (15,2%)	162 (54,5%)	90 (30,3%)	297 (100%)	2010
	36 (16,4%)	136 (61,8%)	48 (21,8%)	220 (100%)	2016
познанство за добијање пословних информација и контаката	42 (14,2%)	45 (15,1%)	210 (70,7%)	297 (100%)	2010
	25 (11,4%)	140 (63,6%)	55 (25%)	220 (100%)	2016

познанство за приступ здравственим установама	32 (10,7%)	90 (30,4%)	175 (58,9%)	297 (100%)	2010
	23 (10,5%)	142 (64,5%)	55 (25%)	220 (100%)	2016
познанство за упис деце у школу и на факултет	222 (74,7%)	62 (20,9%)	13 (4,4%)	297 (100%)	2010
	77 (35%)	113 (51,4%)	30 (14,6%)	220 (100%)	2016
познанство за решавање стамбеног питања	276 (92,9%)	15 (5,1%)	6 (2%)	297 (100%)	2010
	62 (28,2%)	121 (55%)	37 (16,8%)	220 (100%)	2016
познанство за решавање административних послова	24 (8,1%)	109 (36,7%)	164 (55,2%)	297 (100%)	2010
	46 (20,9%)	124 (56,4%)	50 (22,7%)	220 (100%)	2016
познанство за давање позајмица у новцу	78 (26,3%)	122 (41%)	97 (32,7%)	297 (100%)	2010
	73 (33,2%)	123 (55,9%)	24 (10,9%)	220 (100%)	2016
познанство за размену добара и услуга	105 (34,3%)	118 (39,7%)	74 (26%)	297 (100%)	2010
	49 (22,3%)	135 (61,4%)	36 (16,4%)	220 (100%)	2016
познанство за пружање савета и подршке	166 (55,9%)	113 (38%)	18 (6,1%)	297 (100%)	2010
	31 (14,1%)	132 (60%)	57 (25,9%)	220 (100%)	2016
познанство за дружење и разоноду	189 (63,6%)	75 (25,3%)	33 (11,1%)	297 (100%)	2010
	22 (10%)	119 (54,1%)	79 (35,9%)	220 (100%)	2016

Табела број 3. Значај социјалног капитала за породице у Републици Српској

Значај који породице дају одређеним социјалним мрежама за решавање одређених проблема варира. За више од 85% испитаних породица у обе године истраживања веома важно и важно је познанство са пријатељима, рођацима, познаницима и комшијама у ситуацијама проналажења редовног, бољег или додатног посла, за добијање пословних информација и контаката, за приступ здравственим установама и за решавање административних послова у суду, општини, полицији и сл. Мање су важна познанства за упис деце у школу и на факултет. Може се претпоставити да коришћење познанства у ове сврхе испитаници сматрају

донекле корупцијом. Такође, потпуно су неважна познанства за решавање стамбеног питања (добивање дозвола, корисних информација и сл.). Овакав податак је резултат и чињенице већи део породица у узорку има решено стамбено питање (стан/кућу у власништву породице). Подједнаку расподелу смо уочили код важности која се придаје познанствима за размену потрошних добара и услуга и познанствима за давање позајмица у новцу. Између података из 2010. и 2016. године нема великих одступања. Добијени подаци показују нам да породице на подручју Републике Српске јесу свесне значаја који носи социјални капитал и колико им он омогућава да реше извесне проблеме у свом свакодневном животу. Породице придају већу или мању важност одређеним везама и то нам истовремено показује колико улажу у одржавање и склапање оваквих веза.

Овакав начин мерења социјалног капитала не говори нам ни колики је обим социјалне мреже коју породица поседује, а ни снагу те мреже, нити колико породица заиста може ефикасно да се ослони на те мреже у решавању конкретних проблема; већ нам говори о томе колико породице дају значај овим мрежама и самим тим колико их негују и одржавају. Сам социјални капитал није природно дат, већ захтева од породица и њених чланова да стално улажу у свој социјални капитал и мреже подршке и поверења које имају, како би се он репродуковао и одржавао.

ЗАКЉУЧАК

Подаци у истраживањима спроведеним 2010. и 2016. године показују да су социјални капитал и различите врсте социјалне повезаности и мрежа испитиваних породица високо оперативно функционалне у њиховом свакодневном животу. Такве везе и односи, у условима дуготрајне друштвене кризе и дезинтеграције, задовољавају веома велики број породичних активности уместо недовољно развијене институционалне мреже и јавног сектора. Не може се ни замислити како би породице у условима друштвене кризе функционалисале без помоћи неформалног сектора, односно без социјалног капитала.

„Такође, социјални капитал у већем обиму имају породице које већ имају довољно економског, хуманог и културног капитала, него што је то случај са породицама које их не поседују или их поседују у мањем обиму, што се поклапа са Бурдијевим схватањем социјалног капитала“ (Кошарац, 2013, стр. 100).

Очито да се уз помоћ социјалног капитала репродукују социјалне неједнакости у друштву. Са друге стране, не би требало занемарити чињеницу да социјални капитал (неформална социјална повезаност) може

у ситуацији аномичног друштва, као што је друштво Републике Српске, да буде извор различитих облика корупције и непотизма.

Ово истраживање показало је да породице не придају исти значај неформалним мрежама у свим ситуацијама. Највише значаја придају у оним ситуацијама које су везане за положај породице у друштву (проналажење посла, добијање пословних контаката и информација) и за решавање неких конкретних свакодневних проблема (административни проблеми, приступ здравственим установама и сл.). Такође, у нешто мањем проценту за породице су значајна познанства и пријатељства због размене добара и услуга (чување деце, помоћ у кући сл.), док најмање значаја придају за дружење, забаву и давање савета.

ЛИТЕРАТУРА

Bourdieu, P. (1993). *Sociologie in Question*, London: Sage.

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In A. H. Halsey, H. Lauder and P. Brown (Eds.) *Education: Culture, Economy, Society*. (pp. 46–58). Oxford: Oxford University Press.

Кошарац, Б. (2013). *Породица и радне стратегије у транзицији*, Источно Сарајево: Завод за издавање уџбеника и Социолошко друштво Републике Српске.

Кошарац, Б. и Куљић, Р. (2013). Социјални капитал породица у Источном Сарајеву, *Теме*, XXXVII, бр. 3, 1417–1430.

Milić, A. (2004). Transformacija porodice i domaćinstva – zastoj i strategija preživljavanja. U A. Milić (Prir.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, (str.317–347). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work*, Princeton: Princeton University Press.

Stone, W. (2001). Measuring social capital. Towards theoretically informed measurement framework for researching social capital in family and community life. *Working paper no. 24*. Melbourne: Australian Institute of Family Studies.

- Tomanović, S. (2006). Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji. U I. Spasić i M. Nemanjić (Prir.), *Nasleđe Pjera Burdijea*, (str.111–122). Beograd: Institut za filozofiju u društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Tripković, G. (2009). Odnosi generacija u Srbiji: porodični i društveni nivo. U A. Milić i S. Tomanović (Prir.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, (str. 231–247). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Field, J. (2003). *Social Capital*. London: Routledge.
- Woolcock, M. (1998). Social Capital and Economic Development: Towards a Theoretical Synthesis and Policy Framework, *Theory and Society*, 27, 151–208.

Biserka Košarac

THE INFLUENCE OF SOCIAL CAPITAL ON THE FUNCTIONS OF THE FAMILIES

Summary

This paper analyzes the impact of social capital on family function in the Republic of Srpska. Social capital represents certain processes, values, norms and networks necessary for social function, where single family unit is considered a key factor of its reproduction. Social capital is an essential for single family functioning in the conditions of long post war socio-economic crisis. This paper uses theoretical concept of Pierre Bourdieu considering social capital as a property of individuals and their social relations and defines it as resources (information, ideas, support) that are available to individuals through their social relations. Each family plays a key role in social capital and its reproduction where being transferred over time to different generations. The children inherit social space from their parents through which they participate to different types of capital, social connections and resources. Big majority of families in the Republic of Srpska are living under the conditions of long lasting social crisis, and necessary social capital is carefully invested for normal functioning. The survey of the social capital was conducted on samples of 297 and 220 families in 2010 and 2016. The capitals that families have presented in the research were classified into: economic, human and social capital. The basis of family economic capital, its social position is expressed through income, wealth, and capital consumption. The human capital of a single family was researched through the number of actively working members, while social capital importance was presented through family social connections. Possession of economic capital, in changing social circumstances, is not necessarily related to education, social status or reputation, but rather to ability that family combining different strategies and capitals in order to maintain or improve its social position. Obtained data shows that families are aware of the importance of social capital and how much it enables it to solve certain problems in their everyday life. Interviewed families are recognizing importance to certain social relations and at the same time shows us how much they invest in maintaining and making such connections. Data collected show that social capital and various types of social interconnections, are functional taking place in everyday life within families and related individuals. During the times of social disintegration such relations help improving family activities instead of the insufficiently developed public sector or government institutions.

СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ ПРЕД ИЗАЗОВИМА И РИЗИЦИМА ДИГИТАЛНОГ ДОБА

Аутор овог рада има за циљ да укаже на једну значајну димензију свакодневног живота савременог човјека, која се тиче све веће примјене и кориштења различитих могућности информационо–комуникационих технологија у животу. Свједоци смо дигиталне револуције, у којој учествујемо и креирамо наше животе, будућност. То, свакако, поред низа предности и олакшица у свакодневном животу, носи и одређене ризике, проблеме, усљед инкриминисаног облика понашања у дигиталном простору и злоупотребе технологија. У раду ћемо представити дио резултата истраживања у Републици Српској, који освјетљава присуство најзаступљенијих облика високотехнолошког криминала и на овдашњим просторима.

Кључне ријечи: дигитално доба, свакодневни живот, модерне технологије, високотехнолошки криминал, РС

УВОД

Живот савременог човјека незамислив је без употребе савремених средстава масовног комуницирања, примјене модерних технологија и ово данас поприма, готово па фразеолошки облик у свакодневном говору. То нас само упућује на чињеницу колико дубоко смо загазили у информатичко доба, колико дуго смо свједоци дигиталне револуције и свега онога што она носи са собом. Јасно је да се на темељу овога може говорити о процесу преобликовања културе, тежњи ка формирању општег или универзалног културног обрасца², типичног за *глобално село*³. У свом тексту *Културни обрасци* Дивна Вуксановић истиче да је култура дијалектична, нужно у спору са самом собом, да је теорија о културним обрасцима одличан повод да се о култури мисли не статично, него дијалектично, не догматски него

¹ milosevic_biljana@yahoo.com

² Појам културни образац међу првима је оживо Едвард Сапир, а најисцрпнија објашњења истог дата су од стране Рут Бенедикт, америчког антрополога. Она у свом дјелу *Обрасци културе* (1934) тврди да је свака култура јединствена и складна цјелина, несводива на друге културе и на основу тога се правдају евентуални отпори према било каквој врсти промјена.

³ Маршал Маклаун је конструисао израз *глобално село* да би означио нове процесе модернизације и глобализације уз помоћ информација, комуникација и информатичких технологија.

критички и да су културни модели или обрасци, прије свега, вриједносно утврђене парадигме, посредством којих се врши друштвено валоризовање актуелног свијета културе, културног наслеђа, као и њихових деривата (2014). Све претходно наведено, иде у прилог тези да је нагли уплив савремених, дигиталних технологија, у свакодневни живот човјека дихотомног карактера, тј. колико су емаципацијски и од велике важности, толико су и забрињавајући.

У остатку рада, позабавићемо се, управо овим, забрињавајућим аспектом који носи дигитално доба, кроз свакодневну употребу информационо-комуникационих технологија, у постојећем друштвеном контексту. Сви постојећи ризици и проблеми (првенствено се мисли на употребу интернета и активности у виртуелном свијету кроз друштвене мреже) конзумента дигиталне технологије, упућују на то да се може олако постати и жртва исте/их, а што је примарно проблемска област оних који се баве високотехнолошким криминалом, али и свих осталих који се интересују за различите облике инкриминисаних радњи у друштвеним заједницама, те посљедицама истих.

СОЦИОПАТОЛОШКА ОБИЉЕЖЈА АКТИВНОСТИ У ДИГИТАЛНОМ ПРОСТОРУ

Уназад двије деценије дигитална технологија, а самим тиме и савремена информационо-комуникациона средства су постала саставни дио свакодневног живота модерног човјека. Број корисника интернета је са 2% у 1997. години порастао на приближно 40% у 2014. години. Према неким процјенама, крајем 2015. године скоро половина свјетске популације је требало је да има приступ интернету (Кузмановић, Лајовић, Грујић и Меденица, 2016, стр. 15).⁴ Многи критичари савремене културе наслућују „поводљивост“ модерног човјека за новим технологијама и да нам пријети опасност од технолошког детерминизма (Коковић, 2005). Интернет користимо (скоро) сви, а само на Балкану од скоро 20 милиона људи који ту живе – интернет користи чак 18 милиона нас, док више од 15 милиона људи са ових простора има Фејсбук профил.⁵ Но, колико год да се настојала скренути пажња на ову врсту проблема, не може се занемарити чињеница да имамо потпуно нове генерације које су рођене и стасавају у дигиталној ери. За њих је то потпуно прихватљив

⁴ Имена ауторки се везују за публикацију *Дигитално насиље – превенција и реаговање* која је објављена у оквиру програма *Развој капацитета система за борбу против насиља, злостављања и злоупотребе деце путем интернета* који су, уз финансијску подршку Владе Велике Британије, реализовали Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, Педагошко друштво Србије и УНИЦЕФ.

⁵ <http://www.digitalcommunicationsinstitute.com/drustveni-mediji-i-njihov-uticaj-na-nas/>

животни концепт и немогуће је, а донекле и штетно, вршити било какав покушај „изопштавања“ из такве, свакодневне „рутине“. Оно што се може учинити јесте континуирано скретање пажње на „тамну страну“ дигитализације живота и заштити/их се од епитета „жртва дигиталног (сајбер) насиља“.

Компјутерски или сајбер криминал је врста делинквенције и типологија криминалних појава настала у вези са злоупотребом компјутерске технике и технологије (Бошковић, 2006, стр. 425). Утемељивач ове области Огист Бекваји [August Bequai], компјутерски криминал одређује као свако вршење кривичних дјела код којих се рачунар појављује као оруђе или објекат заштите (Игњатовић, 2011, стр. 113). Радна група формирана од Комитета за политику, информатику и комуникације ОЕБС-а описала је криминал као:

“Унос, измјену, брисање и/или прикривање података и/или програма намјерно предузиманих да би се извршио илегални трансфер фондова и других вриједних података; унос, измјену, брисање и/или прикривање података и/или програма намерно предузиманих да би се извршила превара; унос, измена, брисање и/или прикривање података и/или програма или других сметњи, намерно предузиманих да би се ометале функције рачунарских система и/или телекомуникација; нарушавање ексклузивних права власника заштићених рачунарских програма, са намером њиховог комерцијалног коришћења или препродаје; неовлашћен приступ до рачунарског или телекомуникационог система или намерно прислушкивање таквих система и нарушавање мјера њихове заштите“ (Бошковић, 2006, стр. 453).

Компјутерски криминал је глобалног карактера па тако Европска конвенција о компјутерском криминалу⁶ предвиђа четири групе дјела: дјела против повјерљивости, интегритета и доступности компјутерских података и система, дјела везана за компјутере, дјела везана за садржаје (дјечија порнографија као најчешћи садржај), дјела везана за кршење ауторских и сродних права (Бошковић, 2006, стр. 458). Криминолошка литература препознаје неколико врста компјутерског криминала и то:

„Политички (сајбер шпијунажа, сајбер хакинг, сајбер саботажа, сајбер тероризам и сајбер ратовање) економски (сајбер преваре, крађа Интернет услуга и времена, пиратерија софтвера и чипова, сајбер индустријска саботажа), производња и дистрибуција недозвољених и штетних садржаја (дјечија порнографија, педофилија вјерске секте, ширење расистичких, националистичких и сличних ставова и идеја, злоупотреба жена и дјете), манипулација забрањеним производима, супстанцама и робама (дрогама, људским органима, оружјем), повреде сајбер приватности које се односе на надгледање електронске поште, разне рекламне понуде, крађа налога на друштвеним мрежама, 'качење' и анализа 'cookies', крађа новца преко кредитних картица и крађа идентитета“ (McQuade, 2009, p. 44).

⁶ <https://rm.coe.int/1680081561>, Budapest, 23.XI.2001. Датум приступа: 22. 9. 2017.

У наставку рада приказан је дио резултата мањег истраживања о друштвеним промјенама у Републици Српској у којем је анализирана „посвећеност“ испитаника друштвеним мрежама, заступљеност сајбер насиља и његових појавних облика, те могући, корелативни односи између одређених појава, у овом случају, налаза.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Претходно поменуто истраживање је обухватило узорак од 220 испитаника, од чега 113 припадница женског пола и 102 припадника мушког пола, из седам општина у Републици Српској, старосне доби од 18 до 66 и више година, у периоду од октобра 2016. године до фебруара 2017. године. Од укупног броја испитаника њих 59,1% је незапослено, док 40% има неки радни статус. Кориштена је дескриптивна метода и статистички је мјерен степен повезаности одређених појава помоћу Пирсоновог [Pearson] коефицијента корелације. Статистичка обрада података извршена је примјеном софтверског пакета *SPSS (Statistical Package for Social Sciences)*.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У Табели 1 приказани су резултати о учесталости кориштења друштвених мрежа у свакодневном животу наших испитаника и колико је то њихова интересна сфера на основу старосне доби, примјеном метода за категоризацију и комбиновање података *Crosstabulation*, у циљу откривања њихове просте повезаности. Како је то већ наведено у претходном дијелу рада, потпуно је за очекивати да су млади, старосне доби од 18 до 24 године, најчешћи конзументи и корисници друштвених мрежа. Њих 45-оро свакодневно посјећује друштвене мреже. Нешто мање испитаника, у доби од 25 до 31 године, њих 24-оро и, у доби од 32 до 38 година, њих 12-оро свакодневно посјећује друштвене мреже. Оно што је интересантно, јесте да и старијим испитаницима није страна посјета друштвеним мрежама. Њих 5-оро у доби од 53 до 59 година и њих двоје у доби од 60 до 66 година понекад посјете друштвене мреже.

Табела 1. Године старости * Свакодневно посјећујем друштвене мреже Crosstabulation

		Свакодневно посјећујем друштвене мреже				Укупно
		Никад	Понекад	Често	Недостаје одговор	
Године старости	од 18 до 24	6	12	45	0	63
	од 25 до 31	5	6	24	1	36
	од 32 до 38	14	13	12	2	41
	од 39 до 45	9	5	9	1	24
	од 46 до 52	12	9	5	0	26
	од 53 до 59	9	5	1	0	15
	од 60 до 66	2	2	0	0	4
	више од 66	9	0	0	2	11
	Укупно	66	52	96	6	220

Такође, настојали смо спознати да ли има разлике међу испитаницима при посјећивању друштвених мрежа, сходно њиховом радном статусу. Резултати приказани у Табели 2 указују на то да свакодневно друштвене мреже најчешће посјећују незапослене особе, њих 57-оро, повремено њих 30-оро, што можемо тумачити, нажалост, вишком слободног времена и да је то једна од активности у оквиру истог, поред општег тренда, својственог за дигиталну еру. Исто тако, није занемарљив податак и међу запосленима, јер су њих 38-оро чести посјетиоци друштвених мрежа, 21 повремено прати и посјећује друштвене мреже.

Табела 2. Да ли сте запослени * Свакодневно посјећујем друштвене мреже Crosstabulation

		Свакодневно посјећујем друштвене мреже				Укупно
		Никад	Понекад	Често	Недостаје одговор	
Да ли сте запослени	Да	29	21	38	0	88
	Не	37	30	57	6	130
	3	0	1	0	0	1
	Недостаје одговор	0	0	1	0	1
	Укупно	66	52	96	6	220

Сагледавајући до сад добијене резултате, више је него очито да се и на овим просторима не заостаје за глобалним трендовима у сфери дигиталне комуникације, те да су нове технологије постале неминовност и да су се успјешно инфилтрирале у све сегменте свакодневног живота (Мирковић, 2016). Нешто негативнија статистика овог истраживања односи

се на број жртава сајбер насиља. Увидом у резултате (Табела 3) видиљиво је да је 1,8% испитаника често било жртва сајбер насиља, врло често, 05%, а понекад 4,5 % или 10 испитаника. На први поглед, ови резултати можда дјелују безначајно, али кад се сагледа обимност узорка, сматрамо потпуно супротно, те и то да ако се и једна особа нашла у улози жртве сајбер насиља јесте упозоравајући сигнал о присуству девијантног понашања у дигиталном простору.

Табела 3. Број жртава сајбер насиља		
	Број	%
Никад	202	91.8
Понекад	10	4.5
Често	4	1.8
Врло често	1	.5
Недостаје одговор	3	1.4
Укупно	220	100.0

У Табели 4 представљени су резултати корелативног односа између испитаника који свакодневно посјећују друштвене мреже и могућности да постану жртве сајбер насиља. Резултат нам указује да се ради о позитивној корелацији, средњег интервала и на значајну повезаност ове двије појаве ($r = 0,385$). Корелација је значајна на нивоу 0,01, двоструко.

Табела 4. Свакодневно посјећујем друштвене мреже * жртве сајбер насиља			
		Жртве сајбер насиља	
		Недостаје одговор	Укупно
Свакодневно посјећујем друштвене мреже	Никад	0	66
	Понекад	0	52
	Често	1	96
	Недостаје одговор	2	6
	Укупно	3	220

$$N = 220; r = 0,385; P = 0.000$$

Нешто нижа, позитивна корелација ($r = 0,153$) постоји и између појава свакодневног посјећивања друштвених мрежа и шансе да се буде жртва крађе шифре, односно password-а, што спада у ред сајбер криминала и то у домену *повреде сајбер приватности*. Корелација је значајна на нивоу 0,05, двоструко.

Табела 5. Свакодневно посјећујем друштвене мреже *Крађа <i>passworda</i>					
		Крађа <i>passworda</i>			
		Да	Не	Недостаје одговор	Укупно
Свакодневно посјећујем друштвене мреже	Никад	4	62	0	66
	Понекад	5	47	0	52
	Често	23	72	1	96
	Недостаје одговор	1	4	1	6
	Укупно	33	185	2	220

$$N = 220; r = 0,153; P = 0,000$$

У Табели 6 и Табели 7 приказали смо резултате који говоре да постоји значајан однос између нивоа оних који свакодневно посјећују друштвене мреже и могућности да им се нуде садржаји за проституцију и садржаји за дјечију проституцију у форми рекламног облика. У првом случају ради се о корелацији средњег интервала ($r = 0,322$), а у другом, такође, о корелацији средњег интервала ($r = 0,329$) које су значајне на нивоу 0,01 и то двоструко. У овом примјеру, имамо преклапање економског сајбер криминала и повреде сајбер приватности као типова инкриминисаног понашања у сајбер простору.

Табела 6. Свакодневно посјећујете друштвене мреже* Нуде Вам се садржаји понуда за проституцију			
		Нуде Вам се садржаји понуде за проституцију	
		Да	Не
Свакодневно посјећујем друштвене мреже	Никад	3	63
	Понекад	6	46
	Често	8	85
	Недостаје одговор	0	4
	Укупно	17	198

$$N = 220; r = 0,322; P = 0,000$$

Табела 7. Свакодневно посјећујем друштвене мреже * Нуде Вам се садржаји са понудама за дјечију проституцију			
		Нуде Вам се садржаји са понудама за дјечију проституцију	
		Да	Не
Свакодневно посјећујем друштвене мреже	Никад	2	64
	Понекад	2	50
	Често	4	89
	Недостаје одговор	0	4
	Укупно	8	207

$$N = 220; r = 0,329; P = 0,000$$

Слободу коју нуди сајбер простор и његове апликације, попут друштвених мрежа, увелико користе и неки други поборници инкриминисаног облика понашања, те је врло извјесно да ће скоро сваки корисник друштвених мрежа бити у прилици да се сусретне са понудом чија садржина обилује промоцијом расистичких или националистичких идеја и мотива. Такву врсту могућности приказали смо кроз резултате у Табели 8, која указује на позитиван корелативни однос, нешто нижег интензитета ($r = 0,288$) и која је значајна на нивоу 0,01 двоструко.

Табела 8. Свакодневно посјећујем друштвене мреже * Нуде Вам се понуде са расистичким, националистичким садржајима			
		Нуде Вам се понуде са расистичким, националистичким садржајима	
		Да	Не
Свакодневно посјећујем друштвене мреже	Никад	5	61
	Понекад	8	44
	Често	24	69
	Недостаје одговор	0	4
	Укупно	37	178

$$N = 220; r = 0,288; P = 0,000$$

У наставку рада приказаћемо добијене резултате корелативног односа између нивоа самих жртава сајбер насиља и најучесталијих облика сајбер криминала у модерном времену. Резултати приказани у Табелама 9, 10 и 11 указују на постојање изузетно високих позитивних корелација између жртава сајбер насиља и злоупотребе рачунарске мреже у форми крађе кредитних картица, с циљем нарушавања финансијских трансакција и доношења материјалне штете, крађе интернет услуга и времена те крађе идентитета кроз нарушавање налога на друштвеним мрежама.

У Табели 9 имамо позитивну корелацију нивоа жртава сајбер насиља и крађе кредитних картица и средстава ($r = 0,722$), изузетно високог интензитета, значајну на нивоу 0,01, двоструко. Иначе, од свих облика сајбер криминалитета, овај облик компјутерског криминалитета спада у ред најраширенијих, по моделу (*modus operandi*) и врло је прилагођен свим варијантама финансијских превара, са различитим начинима дјеловања (Бошковић, 2006, стр. 461).

Табела 9. Жртве сајбер насиља* Крађа кредитних картица и средстава					
		Крађа кредитних картица и средстава			Укупно
		Да	Не	Недостаје одговор	
Жртве сајбер насиља	Никад	7	194	1	202
	Понекад	1	8	1	10
	Често	0	4	0	4
	Врло често	0	1	0	1
	Недостаје одговор	0	0	3	3
	Укупно	8	207	5	220

$$N = 220; r = 0,722; P = 0,000$$

Табела 10 представља приказ резултата корелативног односа између нивоа жртава сајбер насиља и нивоа крађе интернет услуга и времена као једног од типова сајбер криминала и то економског, који обухвата сајбер преваре, хакинг, крађу интернет услуга и времена, пиратство софтвера, микрочипова и база података, сајбер индустријску шпијунажу, лажне интернет аукције. Добијени Пирсонов коефицијент корелације је изузетно висок ($r = 0,698$), а значајност је на нивоу од 0,01, двоструко.

Табела 10. Жртве сајбер насиља * Крађа интернет услуга и времена

		Крађа интернет услуга и времена			Укупно
		Да	Не	Недостаје одговор	
Жртве сајбер насиља	Никад	16	185	1	202
	Понекад	0	9	1	10
	Често	1	3	0	4
	Врло често	1	0	0	1
	Недостаје одговор	0	0	3	3
	Укупно	18	197	5	220

$$N = 220; r = 0,698; P = 0,000$$

Проблеми крађе идентитета све су чешћи јер су друштвене мреже постале свеприсутне у савременом друштву те је једна од инкриминисаних активности овог типа и крађа профила на друштвеним мрежама. То је постало специфичан проблем дигиталног доба, при чему нису само на удару појединци, већ различите институције, које имају свој/е профиле на друштвеним мрежама. Отклањање овог проблема захтијева дужи временски период, јер се докази у дигиталном свијету обрађују методом дигиталне форензике, попут реконструкције рачунарских података које је починилац кривичног дијела претходно избрисао, што додатно указује на тежину оваквог проблема. Ово је такође једна од техника којом се служе у сфери социјалног инжењеринга⁷ као методе манипулације савременим човјеком у дигиталном простору. Управо у Табели 11 имамо приказане резултате корелативног односа између нивоа жртве сајбер насиља и нивоа крађе профила на друштвеним мрежама и ради се о ниској, позитивној корелацији ($r = 0,203$) на нивоу значајности од 0,01, двоструко.

⁷ Социјални инжењеринг је метода наговарања људи да испуне захтјеве нападача. Ради се о начину стицања информација и података до којих нападач легитимним путем не би могао доћи. При томе се не искориштавају пропусти имплементација операцијских система, протокола и апликација, него се напад усмјерава на најслабију карику cjелокупног ланца – људски фактор. Преузето са:

<http://www.cis.hr/www.edicija/LinkedDocuments/CCERT-PUBDOC-2006-11-172.pdf>.

Табела 11. Жртве сајбер насиља * Крађа профила на друштвеним мрежама					
		Крађа профила на друштвеним мрежама			Укупно
		Да	Не	Недостаје одговор	
Жртве сајбер насиља	Никад	21	181	0	202
	Понекад	8	2	0	10
	Често	4	0	0	4
	Врло често	1	0	0	1
	Недостаје одговор	2	0	1	3
	Укупно	36	183	1	220

$N = 220$; $r = 0,203$; $P = 0,000$

ДИСКУСИЈА

Савремено доба донијело је нека нова обиљежја комуникације и обављања свакодневних активности захваљујући новим технологијама и достигнућима информатичке или дигиталне револуције. Дјеловање у виртуелном простору, захваљујући интернету, полако мијења досадашње навике и стил живљења, код већине нас, утичући на тај начин и на преобликовање некадашње културе живљења. Поред низа предности које са собом носи дигитална ера, попут брзине и лакоће обављања различитих активности, доступности информација, она са собом носи и неке негативне конотације, на што су указали резултати наше анализе о присуству сајбер криминала у различитим појавним облицима на простору Републике Српске. Током самог истраживања, нашу пажњу смо усмјерили на кориштење друштвених мрежа у свакодневници, те евентуалним посљедицама од тога, као и на дио најзаступљенијих инкриминисаних радњи у виртуелном свијету. Резултати нас упућују на то да више од половине испитаника свакодневно посјећује пажњу друштвеним мрежама, без претјеране разлике у смислу њиховог радног ангажмана, а донекле и старосне доби. Надаље, резултати анализе указују на то да свакодневна посјета друштвеним мрежама јесте потенцијално пријетећа опасност за постајање жртвом сајбер насиља, те изложености економском, политичком сајбер криминалу као и изложености повредама сајбер приватности. Они испитаници, који су имали несрећу да постану жртве сајбер насиља, у значајном мјери су то постали на основу крађе кредитних картица и финансијских средстава или крађе интернет услуга и времена, односно крађе профила на друштвеним мрежама. С обзиром да се ради о инкриминисаним, девијантним облицима понашања у виртуелном свијету, сасвим је очекивано да су за њих предвиђени и правни акти који регулишу такву врсту дјеловања, конкретно се мисли на

Кривични закон Републике Српске⁸, од члана 292а до члана 292е. Но, и поред предвиђених санкција за оваке активности, у сваком случају би се требало превентивно дјеловати, посебно код млађег узраста, јер постоје још велике могућности различитих облика дјеловања у виртуелном простору, поред осталих латентних социопатских одредница живота у дигиталној ери.

ЛИТЕРАТУРА

Бенедикт, Р. (1976). *Обрасци културе*. Београд: Просвета.

Бошковић, М. (2006). *Криминологија*. Нови Сад: Правни факултет.

Бошковић, М. (1998). *Организовани криминалитет*. Београд: Полицијска академија.

Бранковић, С. (2014). *Методологија друштвених истраживања*. Београд: Завод за уџбенике.

Вуксановић, Д. (2014). Културни обрасци. *P.U.L.S.E.* Преузето са: <http://pulse.rs/kulturni-obrasci-divna-vuksanovic/> Датум приступа: 10. 9. 2017.
Европска Конвенција о комјутерском криминалу, Будимпешта, (2001).
Видјети: <https://rm.coe.int/1680081561>

Игњатовић, Ћ. (2011). *Криминологија*. Београд: Досије студио.

Кривични закон Републике Српске, Службени гласник РС. Бр.73 (2010)

Коковић, Д. (2005). *Пукотине културе*. Нови Сад: Прометеј.

Кузмановић, Д., Лајовић, Б., Грујић, С., Меденица, Г. (2016). *Дигитално насиље-превенција и реаговање*. Београд: Министарство просвјете, науке и технолошког развоја републике Србије и Педагошко друштво Србије.

Lorimer, R. (1998). *Masovne komunikacije*. Beograd: CLIO.

McQuade III, C. S. (2009). Cybercrime Attacks. *In Encyclopedia of Cybercrime*. London: Greenwood Press.

McLuhan, M. (2008). *Razumijevanje medija*. Zagreb: Tehnička knjiga.

Мирковић, А. (2016). Друштвени медији и њихов утицај на нас. Digital Communications Institute.

⁸ [http://mup.vladars.net/vtk/regulativa/docs/ZAKON%20O%20IZMJENAMA%20I%20DOPUNAMA%20KZ%20RS%20\(Sluzbeni%20glasnik%20RS%2c%20broj-%2073.10\)%20lat.pdf](http://mup.vladars.net/vtk/regulativa/docs/ZAKON%20O%20IZMJENAMA%20I%20DOPUNAMA%20KZ%20RS%20(Sluzbeni%20glasnik%20RS%2c%20broj-%2073.10)%20lat.pdf)

Преузето са:

<http://www.digitalcommunicationsinstitute.com/drustveni-mediji-i-njihov-uticaj-na-nas/> Датум приступа: 15. 9. 2017.

CARNet CERT I LS&S. *Socijalni inženjering*, Br. 172 (2006).

Biljana Milosevic Soso

Faculty of Philosophy

University of East Sarajevo

DIGITAL AGE - CHALLENGES AND RISKS IN EVERYDAY LIFE

Summary

The author of this paper aims to point to an important dimension of the everyday life of a modern day man, increasing use of various possibilities of information and communication technologies. We witness digital revolution, in which we participate and it somehow create our lives and future. Certainly, in addition to a number of advantages and benefits, it also carries certain risks, problems, due to the incriminated behavior in the digital (virtual) space and the abuse of technology. The paper will also present research results which shows presence of the most common forms of high-tech crime in the Republic of Srpska.

Research focused on use of social media in everyday life, possible consequences, as well as the part of the most commonly incriminated actions online. The results show that more than half of the respondents were using various social media on a daily basis, without excessive differences in terms of their employment or age. Furthermore, the results of the analysis indicate that the daily social networks interaction is threatening danger of becoming a victim of cyber crimes as well as economic, political crimes and cyber privacy violations.

All legal activities should be preventive, especially protecting young online users. The survey included a sample of 220 respondents, 113 women and 102 men, in seven municipalities in the Republic of Srpska, aged 18 to 66 and over, from October 2016 to February 2017. Out of the total number of respondents, 59.1% were unemployed, while 40% have some form of employment. A descriptive method, statistically measured, was Pearson's correlation coefficient showing degree of connection between certain phenomena. The results suggest that more than half of the respondents were using social media on a daily basis, regardless of employment status, gender, or their age. Furthermore, the results of the analysis indicate that the daily visit to social media is in a potential danger

of becoming a victim of various cyber crimes, such as exposure to economic or political cyber crime, and exposure to cyber privacy violations. Those unlucky respondents to become victims of cyber crimes usually have become due to credit card fraud, theft of Internet services time, theft of profiles on social media or online harassment. In order to protect digital space, it is necessary to act and educate young people, because there is still a large number of different forms of action preventing sociopathic determinants of life in the digital era.

PSIHOLOŠKE KARAKTERISTIKE MENADŽERA I ULOGA PSIHOLOGA U ORGANIZACIJI

U radu se istražuje problem stavova prema ulozi psihologa u organizaciji. Kako ovaj problem nije u fokusu istraživača kod nas, možemo reći da se radi o eksplorativnom pristupu proučavanja relacija ličnih karakteristika menadžera i uloge psihologa u organizaciji. U ovom istraživanju kao lične karakteristike menadžera obuhvatili smo motiv postignuća, emocionalnu kompetentnost, samopouzdanje, otvorenost prema promjenama te zadovoljstvo pojavama u firmi. Uzorak istraživanja sačinjavali su zaposleni menadžeri u javnom i privatnom sektoru (N = 339).

Rezultati su pokazali postojanje statistički značajnih razlika u opštem stavu prema ulozi psihologa u organizaciji s obzirom na stepen prisutnosti posmatranih psiholoških karakteristika menadžera, motiva postignuća, ($\chi^2 = 17,836$; $df = 4$; $p = .001$), emocionalne kompetentnosti ($\chi^2 = 14,759$; $df = 4$; $p = .005$) te stava prema promjenama ($\chi^2 = 13,943$; $df = 4$; $p = .007$) i to tako što je veći stepen prisustva posmatranih varijabli ukazivao na pozitivniji stav prema ulozi psihologa u organizaciji. Pored toga, ustanovljena je statistički značajna razlika u spremnosti menadžera za aktivno zalaganje za angažovanje psihologa u organizaciji s obzirom na stepen izraženosti motiva postignuća ($\chi^2 = 29,224$; $df = 4$; $p = .000$), emocionalne kompetentnosti ($\chi^2 = 12,833$; $df = 4$; $p = .011$), samopouzdanja ($\chi^2 = 17,023$; $df = 4$; $p = .001$) te stava prema promjenama ($\chi^2 = 18,954$; $df = 4$; $p = .001$) i to tako što bi veći nivo prisustva posmatranih varijabli ukazivao na veću spremnost za angažovanje psihologa

Ključne riječi: psiholog u organizaciji, ličnost menadžera, stavovi

¹ shooayb@yahoo.com

UVOD

Kraj dvadesetog i početak dvadeset prvog vijeka karakterišu dinamične promjene, koje su posljedica uvođenja novih tehnologija, ekonomska recesija, globalizacija i, na našim prostorima posebno, proces tranzicije. Sve to dovelo je do uvođenja novih oblika i načina rada, promjene u strukturi zaposlenih, prekvalifikacije, stresa i sagorijevanja na poslu.

Ako imamo u vidu da primjena znanja iz oblasti psihologije, posebno iz poslovne psihologije, može potencijalno da doprinese povećanju efikasnosti na radu na više načina: kroz povećano zadovoljstvo poslom, zadovoljstvo životom, efikasnošću. Tako se nameće pretpostavka da je značaj praktične primjene psiholoških spoznaja na svijet rada nezamjenjiv. U bilo kojoj oblasti psihologije teorijski, istraživački i praktični rad su neodvojivi.

Uloga i doprinos psihologa kao stručnjaka u organizaciji dijeli sudbinu društva koje se transformiše. Od samoupravnog socijalizma, preko društva u tranziciji do današnjeg stanja stvari u današnjim firmama, koje bi se najbolje moglo okarakterisati kao „kolumbijski kapitalizam“ gdje poslodavci smatraju da imaju ne samo vlast nad sredstvima za rad, već i nad ljudima koji rade, potrebno je sagledati psihološke aspekte ovakvog radnog okruženja. I u ovakvim uslovima psiholozi, koji imaju priliku da rade u organizacijama na mjestu psihologa, nastoje da ponašanje čovjeka na radu razumiju i unaprijede.

Istraživanje uloge psihologa u organizaciji potrebno je provesti sagledavanjem niza psiholoških i socijalnih faktora koji su u vezi sa stavom prema psiholozima u našim organizacijama. U tekstu koji slijedi elaborisaćemo koji su to psihološki faktori, prije svega iz domena ličnosti menadžera, koji određuju stav prema ulozi psihologa u organizaciji i na koji način. Prije svega mislimo na opšti stav. Zatim, pokazaćemo na kojim vrstama poslova u organizaciji se psiholog smatra nezaobilaznim stručnjakom te u kojoj mjeri su pojedinci spremni aktivno se zalagati za angažovanje psihologa u svojoj firmi.

Budući da se u psihologiji puno koriste i često su predmet istraživanja, stavovi nemaju jednoznačno određenje. U literaturi postoji veliki broj određenja pa tako su stavovi nekad trajno stečena dispozicija dosljednog reagovanja prema objektima stava (English & English, 1958, prema Rot 1989) ili je stav psihološka tendencija odobravanja ili neodobravanja prema objektu stava (Eagly i Chaiken, 1998). Ipak, za potrebe našeg istraživanja, kao najprihvatljivije određenje stava uzećemo definiciju prema kojoj je stav stečena, relativno trajna i stabilna organizacija pozitivnih ili negativnih emocija, vrednovanja i reagovanja prema nekom objektu stava.

Zašto da ispitujemo stavove menadžera?

Preko stavova menadžera možemo prilično jednostavno ustanoviti kakav odnos pojedinac ima prema raznim pojavama. Nama je naročito važno, uzimajući u obzir praktični aspekt istraživanja, kakve stavove prema ulozi psihologa u organizaciji imaju menadžeri u našim organizacijama. Na kraju, odluke da li će psiholog u organizaciji dobiti priliku da pokaže šta i koliko može da doprinese razvoju organizacije u različitim aspektima, zavise od nekog menadžera. Ni jedna druga psihološka karakteristika nema toliki uticaj na zbivanja na poslu kao stavovi. Složenost je drugi razlog ispitivanja stavova menadžera i za nas najvažniji je taj da se stavovi znatno lakše nego motivi mogu objektivno „mjeriti“ (Dunderović, 2005, str. 137).

Ličnost menadžera u organizaciji

Istraživači u oblasti poslovne psihologije slažu se da neke psihološke karakteristike imaju izrazit uticaj na uspješnost menadžera. To su, prije svega: emocionalna stabilnost, ekstravertiranost, snaga mentalne elaboracije i orijentacija na postignuće (Dunderović, Mašnić, 2013).

Emocionalno stabilan menadžer realno sagledava sebe, druge i situacije, kontroliše svoje postupke, nije uplašen i vjeruje u uspjeh, u saglasnosti je sa onim šta hoće i može. Ovakve karakteristike dobar su preduslov za postizanje maksimalnog učinka na poslu. Sa druge strane, menadžeri koje karakteriše emocionalna nestabilnost često su anksiozni i agresivni, što su i praksa i rezultati istraživanja pokazali kao značajne negativne odrednice uspješnosti na poslu (Vardo, 2017). Kada je riječ o emocionalnoj zrelosti pojedinca istovremeno se radi o razlikama između različitih vrsta poslova u pogledu odnosa emocionalne stabilnosti i radne uspješnosti. U takvoj konstelaciji odnosa to pred menadžera stavlja zadatak da polazi i od zrelosti konkretnog pojedinca i od zahtjeva konkretnog posla ako želi da pomogne saradnicima da pod svjesnom samokontrolom drže stepen svog emocionalnog ispoljavanja.

Poželjne osobine menadžera

Grinberg i Baron [Greenberg i Baron] (1998) daju „pet velikih“ dimenzija ličnosti koje su važne za uspješno organizaciono ponašanje: *ekstravertnost/introvertnost* – dimenzija koja obuhvata društvenost, pričljivost, aktivizam nasuprot povučenosti, trezvenosti, obazrivosti; *prijatnost* – dobrodušnost, nježnost, kooperativnost te sklonost praštanju, nasuprot razdražljivosti, nemilosrdnosti, sumnjičavosti, nekooperativnosti i nefleksibilnosti; *savjesnost* – pažljivost, temeljnost, odgovornost, organizovanost, nasuprot neodgovornosti, neorganizovanosti, nedisciplinovanosti; *emocionalna stabilnost* – dimenzija

koja obuhvata asertivnost, entuzijazam, smirenost, sigurnost, s jedne strane, i nespokojstvo, depresivnost, emotivnost i razdražljivost, s druge strane; *otvorenost za iskustvo* – imaginativnost, senzitivnost, intelektualnost i uglađenost, s jedne strane, i uskogrudost, grubost, i prostakluk, s druge strane.

Imamo li u vidu liste poželjnih osobina menadžera nameće se da sve osobine koje su pojedincu potrebne da bi bio uspješan menadžer možemo svrstati u tri osnovne grupe: osobine kompetentnosti, osobine ličnosti u užem smislu, osobine motivacije (Dunderović, 2005, str.103).

Zadovoljstvo poslom

Kada imamo u vidu da ljudi na poslu provode oko jedne trećine svog života i da ono što radimo da bismo zaradili za život predstavlja centralni aspekt onoga što mislimo o sebi kao pojedincima, onda je jasno zašto ovom problemu treba posvetiti malo pažnje kada želimo rasvijetliti problem stavova prema ulozi psihologa u organizaciji. Različiti stavovi koje ljudi imaju prema svom poslu nazivaju se zadovoljstvo poslom i ono se može definisati kao kognitivne, afektivne i evaluativne reakcije pojedinca na svoj posao (Greenberg i Baron, 1998). Kao što se može pretpostaviti, nisu svi ljudi koji rade različite poslove jednako zadovoljni poslom. Ljudi na rukovodećim pozicijama i stručnjaci obično su zadovoljniji poslom nego obični radnici.

Motiv postignuća

Motiv postignuća spada u grupu stečenih motiva i nama je interesantan jer se često empirijski istraživao. Istraživači koji su se njime bavili našli su da je njegovo ispoljavanje važna karakteristika ljudi. U literaturi se navodi da je motiv postignuća tendencija da se ulaže napor i da se postigne i ostvari nešto što se smatra vrijednim (McClelland, 1953, prema Rot 1989). Motiv za postignućem dolazi do izražaja u velikom broju aktivnosti pojedinca. Mnogi oblici ponašanja, bilo manifestnog ili latentnog, mogu biti povezani sa razvijenim motivom postignuća i postoji korelacija između razvijenosti motiva za postignućem i određenih oblika ponašanja. Pojedinci kod kojih je razvijen motiv postignuća brže i lakše zapažaju objekte i situacije koji stoje u nekoj relaciji sa postizanjem određenog cilja. Kod pojedinaca sa razvijenim motivom postignuća bolje je sjećanje nedovršenih zadataka, a takođe ih više privlače teži zadaci, nego oni prosječne težine. Osobe sa visokim motivom postignuća u većoj su mjeri nezavisni i manje skloni konformističkom ponašanju. Postoji povezanost sa koeficijentom inteligencije. U istraživanjima rađenim u SAD-u došlo se do rezultata da je izrazito razvijen motiv postignuća kod određenih profesija, kao na primjer kod pojedinaca na pozicijama menadžera u privrednim preduzećima. Pojedinci sa

razvijenim motivom postignuća više vole tamnije i mirnije boje i više crtaju prave i linije koje se ne dotiču. Važna karakteristika osoba sa postignućem je da imaju naviku da planiraju na duži rok pri čemu postižu bolje uspjehe na dugoročnim ciljevima i u aktivnostima koje upražnjavaju duži vremenski period. Osobe sa visokim motivom za postignućem jasno formulišu zadatke i ciljeve, preciznije i određenije označavaju šta predstavlja uspjeh u nekom poslu. Pored povezanosti motiva postignuća sa različitim gore navedenim oblicima ponašanja uspjeh u aktivnosti još je pod uticajem očekivanja da će aktivnost dovesti do određenog cilja, da će se aktivnošću postići uspjeh, te da je važno da cilj bude privlačan (Etkinson, 1957, prema Rot, 1989).

Samopouzdanje

Samopouzdan pojedinaac vjeruje da može izvesti određena ponašanja koja će mu obezbijediti ono što želi. Za pojedince koji mogu imati osjećaj da uopšte upravljaju svojim životom, moramo ispitati kakav je nivo njihovog samopouzdanja za neka specifična ponašanja koja nas zanimaju. Pokazalo se da se na osnovu nivoa samopouzdanja mogu predvidjeti razna ponašanja važna za osobu, kao što su vjerovatnost prestanka pušenja, redovno vježbanje i slično. Samopouzdanje na dva načina povećava vjerovatnost da će pojedinci pokazivati određena željena ponašanja. Prvi način je da povećava istrajnost i trud pojedinca pri obavljanju zadataka. Ljudi sa visokim samopouzdanjem sebi postavljaju visoke ciljeve, više se trude i ustraju kada se suoče sa neugodom i neuspjehom te na taj način povećavaju vjerovatnost uspjeha (npr. Cervone i Peake, 1986, prema Aronson, 2005).

Kao što smo vidjeli iz ovog kratkog pregleda, o samopouzdanju i uticaju nivoa samopouzdanja na promjenu raznih ponašanja, nas će ovdje zanimati da li se nivo samopouzdanja može dovesti u vezu sa stavovima prema određenim objektima. Posebno se ovdje misli na stavove prema ulozi psihologa u organizaciji, specifično na konativnu komponentu. Znači, pojedinci sa višim samopouzdanjem biće spremniji da angažuju psihologa u organizaciji.

Otvorenost prema promjenama

Otvorenost prema promjenama moguće je sagledavati iz više uglova, kao dispoziciju ličnosti ili kao opšti stav prema promjenama (Dunderović, Mašnić, 2013). Ona je određena ličnim faktorima u smislu pokretanja i uvođenja promjena, koji zavisi od toga šta ljudi misle i kakvu svijest imaju o stanju stvari koje treba mijenjati. Prilagođenost stanju stvari u socijalnoj sredini pojedincu daje osjećaj sigurnosti te se iz tog razloga mogu relativno opravdano javiti otpori svemu što odudara od standarda. Grupe, pa i čitavi narodi, imaju ustaljene norme ponašanja

i pružaju snažne pritiske na sve pripadnike koji na bilo koji način pokušaju da se ponašaju drugačije (Dunderović, I. 2005).

Otpor prema promjenama ima i svoju psihološku osnovu jer se odupiremo promjenama koje mislimo da će biti štetne po nas i po naše interese, a može se pojačati ukoliko smo imali neka negativna iskustva sa nekim promjenama koje smo podržali u prošlosti, gdje je naša podrška dovela do smanjene mogućnosti stvaranja dobrobiti što dovodi do formiranja negativnog stava prema promjenama, posebno ako se to više puta ponovilo. U osnovi negativnog stava prema promjenama je strah od nepoznatog, strah od neuspjeha, strah od neprihvatanja i neodobravanja. Prema nalazima nekih istraživanja (Dunderović, I. 2005) čak i kada su ljudima objašnjene posljedice promjena, oni su pokazivali strah od istih.

Posebno se čini važnim istaći da bitnu odrednicu odnosa prema promjenama u ovoj oblasti mogu imati opšte orijentacije menadžera šta vrijedi a šta ne vrijedi kada je u pitanju angažman psihologa u organizaciji.

Uloga psihologa u organizaciji

Najbolje ćemo razumjeti ulogu psihologa u organizaciji preko tri velika područja angažmana psihologa u organizaciji. Kada govorimo o kadrovskoj psihologiji, to je područje angažmana psihologa u organizaciji koje se tiče: analize posla, radnog učinka, profesionalne orijentacije i selekcije, povezanosti aspekata ličnosti i radnog mjesta, te razvoj karijere i obuka zaposlenih. Organizaciona psihologija bavi se temama kao što su: motivacija, stavovi na radu, modeli i teorije liderstva, formiranje radnih grupa i timova, zadovoljstvo klijenata. Na kraju, kada je u pitanju uloga psihologije, odnosno psihologa u radnom okruženju, govorićemo o stalnim promjenama posla, organizacija, radnika, dizajnu posla, stresu u organizaciji, procesu donošenja odluka, dinamici razvoja karijere, ergonomiji i ljudskom faktoru, organizacionoj klimi i kulturi te o različitosti u organizacijama.

Nekoliko je važnih oblasti u kojima angažman psihologa u organizaciji doprinosi njenom uspjehu: radna adaptacija zaposlenih, profesionalna orijentacija, motivacija, rješavanje konflikata na radu, zadovoljstvo poslom, komunikacija menadžera sa zaposlenima, postupak profesionalne selekcije, psihološko savjetovanje u preduzeću, upotreba računara u psihologiji rada, psiho-edukativne radionice kao metod o obučavanju u organizaciji, teorija i praksa saobraćajne psihologije, kreiranje sajamskog nastupa i drugih promotivnih aktivnosti (Čizmić, 2003).

Vujić (2004) u saglasnosti sa zahtjevima sistema upravljanja kvalitetom (ISO 9004: 2001) izlaže nova saznanja i ulogu psihologa u organizaciji u vezi sa motivacijom i selekcijom kao što su: integrativni pristup motivisanju, motivisanje u uslovima tranzicije, motivacija i obučavanje, motivacija za kvalitet usluga, istraživanje motivacije stručnjaka, pregled oblika materijalne stimulacije.

Dosadašnja istraživanja

U jednom istraživanju (Bremer, A. B. i dr., 2001) ispitane su 132 odrasle osobe koje su trebale da evaluiraju kompetenost kliničkog psihologa, licenciranog profesionalnog savjetnika i psihijatra. Rezultati ukazuju da su savjetnici procjenjivani kao pažljiviji, nego psiholozi ili psihijatri.

Psiholozi u Australiji svoj javni ugled uglavnom procjenjuju preko specifičnih pitanja kao što su: koliko su psiholozi uopšte korisni ili koliko su pojedinci voljni konsultovati psihologe? (Hartwig, G. S. i dr., 2004). Na uzorku od 178 odraslih, od učesnika se zahtijevalo da ocjene kvalitet psihologa i na direktnim i na indirektnim mjerama korisnosti. Kako se pretpostavljalo, javno mišljenje o korisnosti psihologa više je pozitivno kada se ono ispitivalo posrednim pokazateljima.

Rezultati drugog istraživanja provedenog u Australiji na uzorku od 226 učesnika (Sharpley, F. C. i dr., 2004) ukazuju da učesnici ulogu savjetnika vide prije svega kao stručnjaka koji sluša, podržava i pomaže u rješavanju problema. Takođe, značajno veći broj žena, nego muškaraca razmotrio bi odlazak savjetniku zbog lične pomoći. Žene su, takođe, spremnije platiti za usluge savjetovanja.

U istraživanju sprovedenom u Španiji, telefonskim anketiranjem na uzorku od 1562 odrasle osobe (Buela-Casa, G. i dr., 2005), rezultati odražavaju povoljan pogled u odnosu na psihologiju kao struku koja pomaže u održavanju zdravlja i borbi sa emocionalnim problemima u vanrednim situacijama. Psihologima je davana prednost u odnosu na psihijatre.

U svakom slučaju rezultati istraživanja javnog mnjenja prema psiholozima ukazuju na pozitivne opšte stavove prema njima, ali se i zadržavaju negativni stavovi za određena, specifična područja.

Predmet, ciljevi istraživanja i hipoteze

Polazišni predmet ovog empirijskog istraživanja predstavlja sagledavanje prirode stavova menadžera prema ulozi psihologa u organizaciji. U središtu proučavanja su tri osnovne grupacije stavova. Kognitivna komponenta stava predstavlja niz posebnih stavova (mišljenja, uvjerenja, ocjene) o ulozi psihologa u organizaciji. U okviru kognitivne komponente stava biće proučavano koliko ispitanici smatraju da je psiholog neophodan u pojedinim oblastima funkcionisanja organizacije. Afektivna komponenta odnosi se na to koliko ispitanici psihologa u organizaciji uopšte smatraju poželjnim ili pak nepoželjnim. Kada je u pitanju uži predmet istraživanja onda se tu misli na ispitivanje odnosa između osobina ličnosti menadžera i sistema stavova prema ulozi psihologa u organizaciji. Posmatrane psihološke karakteristike se odnose na: zadovoljstvo uslovima u firmi, motiv postignuća, stav prema promjenama, emocionalnu kompetentnost, samopouzdanje.

Istraživačko pitanje

Da li posmatrane psihološke karakteristike menadžera spadaju u sistem statistički značajnih determinanti stavova prema ulozi psihologa u organizaciji?

Hipoteze koje se odnose na ovo istraživačko pitanje su:

H1. Ne postoji statistički značajna razlika u opštem stavu prema ulozi psihologa u organizaciji s obzirom na nivo zastupljenosti posmatranih psiholoških karakteristika ispitanika.

H2. Ne postoji statistički značajna razlika u spremnosti za aktivno zalaganje za angažovanje psihologa u organizaciji s obzirom na nivo zastupljenosti posmatranih psiholoških karakteristika ispitanika.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Uzorak ispitanika

Uzorak ispitanika uključenih u istraživanje ima elemente namjernog, prigodnog i stratifikovanog uzorka. Namjernog u smislu što su njime obuhvaćena tri nivoa upravljačkih pozicija. Uzorak je prigodan zbog sprovođenja istraživanja u firmama koje su bile dostupne za sprovođenje istraživanja. Iako prigodni uzorci često ne odražavaju strukturu populacije, istraživanjem će biti obuhvaćene različite socijalno-iskustvene i psihološke karakteristike, te očekujemo da su moguća određena uopštavanja dobijenih podataka. Uzorak ispitanika čini $N = 339$.

Metode istraživanja

Dvije su osnovne metode prikupljanja podataka koje smo koristili u ovom istraživanju.

Metod teorijske analize korišten je u proučavanju tzv. sekundarne građe. Analizirane su prije svega publikovane stručne i naučne rasprave o razvoju psihologije rada, te publikacije u kojima se daju i vrednuju podaci o specifičnostima i dometima prakse i istraživanja o ulozi psihologa u organizacijama.

Survey metod primijenili smo kao tipično terensko istraživanje, kada smo na odgovarajućem uzorku jedinica i uz pomoć odgovarajućih tehnika/instrumenata i obučениh anketara, prikupili, obradili, prikazali i analizirali relevantne podatke.

Instrumenti istraživanja

U istraživanju smo koristili više instrumenata za prikupljanje podataka:

- Upitnik za prikupljanje podataka o socijalno statusnim obilježjima ispitanika;
- Skala za ispitivanje opšteg stava prema ulozi psihologa u organizaciji;
- Skala za ispitivanje spremnosti za aktivno zalaganje za angažovanje psihologa;
- Skala za ispitivanje opšteg stava prema promjenama;
- Skala za ispitivanje emocionalne kompetentnosti
- Skala motiva postignuća;
- Skala samopouzdanja;
- Skala zadovoljstva uslovima u firmi.

Sve ove skale imaju oblik sumacione skale Likertovog tipa gdje su ispitanici imali mogućnosti da nivo slaganja sa tvrdnjom izraze kroz jedan od pet stepeni. Organizacija istraživanja

Organizaciju istraživanja i rad na prikupljanu podataka obavio je autor uz pomoć obučanih istraživača gdje je to bilo neophodno. Popunjavanje upitnika bilo je anonimno i obavljano je u grupama tamo gdje su to uslovi dozvoljavali, čime je spriječena mogućnost utvrđivanja identiteta ispitanika i omogućena relativno zadovoljavajuća objektivnost iskaza. U slučaju da prikupljanje podataka nije bilo moguće obaviti u grupi, menadžerima je uz upitnik dostavljen pismeni poziv za učestovanje u istraživanju sa svim neophodnim informacijama. Svi su ispitanici dali svoj usmeni pristanak na učestvovanje u istraživanju.

Postupci za obradu podataka

U obradi podataka korišteni su oni statistički postupci koji su najviše odgovarali prirodi distribucija dobijenih podataka, mjere statističke značajnosti razlika između segmenata posmatranih ukrštenih varijabli.

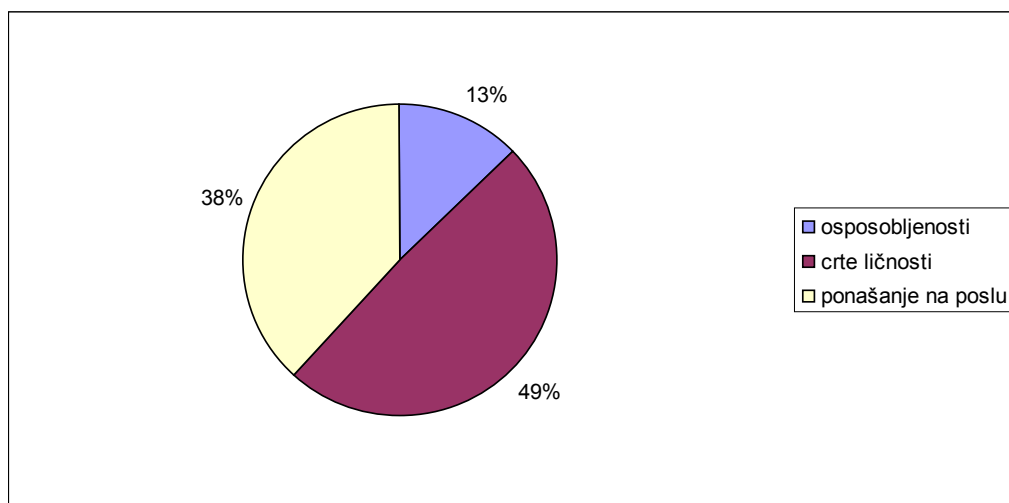
REZULTATI

Kako vidimo iz grafika (Grafik 1), skoro polovina ispitanih (49,00%) smatra da bi psiholog trebao da se bavi crtama ličnosti. Da bi se psiholog trebao baviti ponašanjem na poslu misli nešto više od trećine ispitanih (38,00%), dok tek svaki deseti ispitanik (13,00%) smatra da bi se psiholog trebao baviti sposobnostima.

Ovdje se postavlja pitanje zašto sve tri grupe osobina nisu podjednako zastupljene, jer se psiholozi koji rade u oragnizacijama podjednako bave svim navedenim grupama osobina. Naša pretpostavka je da su odgovori u skladu sa

„zdravorazumskim“ shvatanjem psihologa kao nekog ko se bavi osobinama ličnosti i osobinama ličnosti u užem smislu. Iznenadjuće je mali postotak ispitanih koji smatraju da se psiholozi trebaju baviti osposobljenostima. Imamo li u vidu da se psiholozi, više nego bilo koji drugi stručnjaci, bave empirijskim istraživanjima sposobnosti, prije svega inteligencije, da su psiholozi zapravo jedini koji meritorno mogu mjeriti ineligenciju, dobijeni rezultati su još više iznenadjući.

Grafik 1. Grupe osobina zaposlenih kojima bi se psiholog trebao najviše baviti u organizaciji

Pregledom podataka predstavljenih u tabelama gdje smo provjeravali relacije psiholoških karateristika menadžera i opšteg stava prema ulozi psihologa u organizaciji ne možemo doći do opšteg zaključka. Tako je pregledom Tabele 1 ustanovljena statistički začajna razlika u opštem stavu prema ulozi psihologa u organizaciji s obzirom na stepen prisutnosti motiva postignuća ($\chi^2 = 17,836$; $df = 4$; $p = .001^{**}$).

Tabela 1. Motiv postignuća i opšti stav prema ulozi psihologa u organizaciji

			Stav prema ulozi psihologa u organizaciji			Ukupno
			Blago pozitivan	Umjereno pozitivan	Izrazito pozitivan	
Motiv postignuća	Umjeren	N	41	29	21	91
		%	45,05	31,87	23,08	100,00
	Osrednji	N	41	37	34	112
		%	36,61	33,04	30,36	100,00
	Izrazit	N	21	32	48	101
		%	20,79	31,68	47,52	100,00
Ukupno		N	103	98	103	304
		%	33,88	32,24	33,88	100,00
$\chi^2 = 17,836$; df = 4; p = .001**						

U Tabeli 2 vidimo da podaci ukazuju da je opšti stav prema ulozi psihologa u organizaciji različitog intenziteta s obzirom na emocionalnu kompetentnost ($\chi^2 = 14,759$; df = 4; p = .005**).

Tabela 2. Emocionalna kompetentnost i opšti stav prema ulozi psihologa u organizaciji

			Stav prema ulozi psihologa u organizaciji			Ukupno
			Blago pozitivan	Umjereno pozitivan	Izrazito pozitivan	
Emocionalna kompetentnost	Umjerena	N	47	30	24	101
		%	46,53	29,70	23,76	100,00
	Osrednja	N	28	37	36	101
		%	27,72	36,63	35,64	100,00
	Izrazita	N	25	31	43	99
		%	25,25	31,31	43,43	100,00
Ukupno		N	100	98	103	301
		%	33,22	32,56	34,22	100,00
$\chi^2 = 14,759$; df = 4; p = .005**						

Kada je u pitanju odnos stava prema promjenama i opšteg stava prema ulozi psihologa u organizaciji (Tabela 3), vidimo da ispitanici koji imaju umjeren odnos prema promjenama imaju najčešće blago pozitivan stav prema ulozi psihologa u organizaciji, dok je skoro polovina onih sa izrazitom otvorenošću na promjene izrazito pozitivnog stava prema ulozi psihologa u organizaciji ($\chi^2 = 13,943$; df = 4; p = .007**).

Tabela 3. Stav prema promjenama i opšti stav prema ulozi psihologa u organizaciji

			Stav prema ulozi psihologa u organizaciji			Ukupno
			Blago pozitivan	Umjereno pozitivan	Izrazito pozitivan	
Stav prema promjenama	Umjeren	N	41	29	29	99
		%	41,41	29,29	29,29	100,00
	Pozitivan	N	39	31	26	96
		%	40,63	32,29	27,08	100,00
	Izrazito pozitivan	N	23	38	48	109
		%	21,10	34,86	44,04	100,00
Ukupno		N	103	98	103	304
		%	33,88	32,24	33,88	100,00
$\chi^2= 13,943$; $df = 4$; $p = .007^{**}$						

Nivo samopouzdanja ($\chi^2 = 0,911$; $df = 4$; $p = .922$) i stepen zadovoljstva stvarima i pojavama u firmi ($\chi^2 = 0,998$; $df = 4$; $p = .910$) ne predstavljaju značajane izvore razlika u opštem stavu prema ulozi psihologa u organizaciji.

Pregledom podataka predstavljenih u tabeli (Tabela 4) vidimo da je ustanovljena statistički značajna razlika u spremnosti za angažovanje psihologa u firmi s obzirom na stepen pristusva motiva postignuća ($\chi^2 = 29,224$; $df = 4$; $p = .000^{**}$)

Tabela 4. Motiv postignuća i spremnost na aktivno zalaganje za angažovanje psihologa

			Spremnost za angažovanje			Ukupno
			Donekle nespremni	Umjereno spremni	Izrazito spremni	
Motiv postignuća	Umjeren	N	34	49	16	99
		%	34,34	49,49	16,16	100,00
	Osrednji	N	39	35	46	120
		%	32,50	29,17	38,33	100,00
	Izrazit	N	29	25	53	107
		%	27,10	23,36	49,53	100,00
Ukupno		N	102	109	115	326
		%	31,29	33,44	35,28	100,00
$\chi^2 = 29,224$; df = 4; p = .000**						

Kada je u pitanju emocionalna kompetentnost (Tabela 5) vidimo da su ispitanici sa većim stepenom emocionalne kompetentnosti izrazito spremni za angažovanje psihologa u organizaciji ($\chi^2 = 12,833$; $df = 4$; $p = .011^{**}$).

Tabela 5. Emocionalna kompetentnost i spremnost na aktivno zalaganje za angažovanje psihologa

			Spremnost za angažovanje			Ukupno
			Donekle nespremni	Umjereno spremni	Izrazito spremni	
Emocionalna kompetentnost	Umjerena	N	37	45	25	107
		%	34,58	42,06	23,36	100,00
	Osrednja	N	33	35	43	111
		%	29,73	31,53	38,74	100,00
	Izrazita	N	30	26	47	103
		%	29,13	25,24	45,63	100,00
Ukupno		N	100	106	115	321
		%	31,15	33,02	35,83	100,00
$\chi^2 = 12,833$; df = 4; p = .011**						

Iz rezultata predstavljenih u tabeli (Tabela 6) vidimo da postoji razlika u spremnosti na aktivno zalaganje za angažovanje psihologa u organizaciji s obzirom na stepen samopouzdanja ($\chi^2 = 17,023$; $df = 4$; $p = .001^{**}$).

Tabela 6. Samopouzdanje i spremnost na aktivno zalaganje za angažovanje psihologa

			Spremnost za angažovanje			Ukupno
			Donekle nespremni	Umjereno spremni	Izrazito spremni	
Samopouzdanje	Niže	N	31	45	36	112
		%	27,68	40,18	32,14	100,00
	Osrednje	N	37	40	27	104
		%	35,58	38,46	25,96	100,00
	Visoko	N	32	22	52	106
		%	30,19	20,75	49,06	100,00
Ukupno		N	100	107	115	322
		%	31,06	33,23	35,71	100,00
$\chi^2 = 17,023$; df = 4; p = .001**						

Otvorenost za promjene izražena stavom prema promjenama pokazala je da postoje razlike u spremnosti za angažovanje psihologa u organizaciji (Tabela 7) gdje su menadžeri otvoreniji ka promjenama spremniji angažovati psihologa u organizaciji ($\chi^2 = 18,954$; $df = 4$; $p = .001^{**}$).

Tabela 7. Stav prema promjenama i spremnost na aktivno zalaganje za angažovanje psihologa

			Spremnost za angažovanje			Ukupno
			Donekle nesprenni	Umjereno spremni	Izrazito spremni	
Stav prema promjenama	Umjeren	N	36	43	26	105
		%	34,29	40,95	24,76	100,00
	Pozitivan	N	36	39	31	106
		%	33,96	36,79	29,25	100,00
	Izrazito pozitivan	N	30	27	58	115
		%	26,09	23,48	50,43	100,00
Ukupno		N	102	109	115	326
		%	31,29	33,44	35,28	100,00
$\chi^2 = 18,954$; df = 4; p = .001**						

DISKUSIJA

Pregledom tabele gdje su predstavljeni odnosi stepena motiva postignuća i stava prema ulozi psihologa u organizaciji, vidimo da smo dobili simetričan raspored vrijednosti po kategorijama ukrštenih varijabli Tako ispitanici koji imaju izrazito visok motiv postignuća, imaju najpozitivniji opšti stav prema ulozi psihologa u organizaciji i njih je skoro polovina (47,52%), dok je ispitanika koji imaju, na posmatranom uzorku, najniži motiv postignuća, najviše u kategoriji onih koji imaju blago pozitivan opšti stav prema ulozi psihologa u organizaciji. Nama je veoma značajno da su „suprotne kategorije saglasne“, odnosno da visok motiv postignuća u isto vrijeme znači i pozitivniji stav prema ulozi psihologa u organizaciji. Sa aspekta organizacionog ponašanja ovo je jako značajan nalaz koji ide u prilog tvrdnji da su stavovi ispitanika prema psiholozima veoma pozitivni. Poznato je da zaposleni sa visokim motivom postignuća postižu bolje rezultate, više ulažu u svoju karijeru i tome slično, pa kad se kod takvih pojedinaca govori o pozitivnom odnosu prema ulozi psihologa u organizaciji onda to znači da bi psiholozi bili poželjni stručnjaci koji mogu doprinijeti razvoju organizacije.

Kada su u pitanju relacije emocionalne kompetentnosti i opšteg stava prema ulozi psihologa u organizaciji vidimo da ispitanici kod kojih je u izrazito visokom stepenu ispoljena emocionalna kompetentnost u većoj mjeri iskazuju pozitivan opšti stav prema ulozi psihologa u organizaciji (43,43%), dok ispitanici sa umjerenom emocionalnom kompetentnošću pokazuju najmanje pozitivan opšti stav prema ulozi psihologa u organizaciji. Ispitanici koje karakteriše osrednji nivo emocionalne kompetentnosti pokazuju nešto pozitivnije stavove prema ulozi psihologa u organizaciji. Dobijene rezultate možemo objasniti time što ispitanici sa nešto višim stepenom emocionalne kompetentnosti objektivnije sagledavaju svijet oko sebe, sebe u svijetu, ali i realne potrebe u okolini. Slično kao kod motiva postignuća sa aspekta eventualnih kampanja kojima bi bio cilj da povežu angažman psihologa u organizaciji.

Iako nije utvrđena statistički značajna razlika između stepena samopouzdanja i opšteg stava prema ulozi psihologa u organizaciji, uočena je tendencija ka nešto višem nivou ispoljavanja pozitivnog stava prema ulozi psihologa u organizaciji kod ispitanika koje karakteriše izrazito visok nivo samopouzdanja (36,54% – izrazito pozitivan, 31,73% – umjereno pozitivan i 31,73% blago pozitivan).

Analizom predstavljenih podataka nedvosmisleimo možemo zaključiti da su ispitanici koji imaju izrazito pozivan odnos prema promjenama u većoj mjeri pozitivno orijentisani na ulogu psihologa u organizaciji (44,04%), dok je najveći broj onih koji imaju umjeren odnos prema promjenama (41,41%) imaju najmanje pozitivan stav prema ulozi psihologa u organizaciji. Ovi su nam nalazi značajni jer ljudi koji su više orijentisani na promjene pokazuju veću usmjerenost u pravcu unapređivanja postojeće prakse u organizacijama. Tako da su i ovi nalazi u skladu sa prije uočenim tendencijama da su stavovi zaposlenih prema ulozi psihologa u organizaciji pozitivni i da se na psihologe gleda kao na eventualne nosioce, nadamo se pozitivnih promjena kada je u pitanju rukovođenje, rad na povećanju kvaliteta međuljudskih odnosa i slično.

U zaključku rasprave o relacijama posmatranih segmenata organizacionog ponašanja i opšteg stava prema ulozi psihologa u organizaciji, krenućemo od toga da pojedine posmatrane psihološke karakteristike imaju značajan uticaj na opšti stav prema ulozi psihologa u organizaciji. Tako ispitanici sa većim stepenom izraženosti motiva postignuća, emocionalne kompetentnosti te odnosa prema promjenama imaju daleko pozitivniji stav prema ulozi psihologa u organizaciji, nego ispitanici koji su na ovim varijablama na drugom kraju kontinuuma. Sa druge strane, zadovoljsvo stvarima i pojavama u firmi, te stepen samopouzdanja, ne govore nam ništa o objektu stava koji je u centru pažnje. Iako bi se očekivalo da ispitanici koji su manje ili više zadovoljni stvarima i pojavama u firmi imaju drugačije stavove prema ulozi psihologa u organizaciji, takav se rezultat ipak nije pokazao.

Ispitanici koji pokazuju izrazit nivo motiva postignuća u najvećem stepenu su spremni učiniti neke konkretne korake kako bi se povećao angažman psihologa u njihovoj radnoj organizaciji. Takvih ispitanika je skoro polovina (49,53%). Ispitanici koje karakteriše umjeren stepen motiva postignuća takođe su u umjereno spremni na takvu vrstu angažovanja (49,49%). Kod ispitanika koji imaju osrednje izražen motiv postignuća najviše je onih koji su izrazito spremni da se uključe u aktivnosti kojima je cilj promocija uloge psihologa u organizacijama (38,33%). Ovakvi odgovori ispitanika su u skladu sa njihovom motivacionom komponentom. Oni koji su više motivisani u većoj mjeri su spremni da učine određene korake kako bi napravili neku promjenu u svom radnom okruženju, u ovom slučaju spremniji su javno iznijeti svoje stavove da je angažman psihologa u našim organizacijama u najmanju ruku dobra stvar, da ne kažemo nužnost. Imajući u vidu značajnost motiva postignuća u organizacionom ponašanju, što

smo istakli u uvodnoj raspravi, ovakvi rezultati dobijaju još više na praktičnoj značajnosti.

Ispitujući relacije emocionalne kompetentnosti i spremnosti ispitanika na aktivno zalaganje za angažovanje psihologa u organizaciji, vidimo da su ispitanici kod kojih je u izrazito visokom stepenu ispoljena emocionalna stabilnost (45,63%) spremniji da se aktivno zalažu da psiholog u njihovim organizacijama dobije šansu da se bavi problemima ljudi na poslu, dok je kod ispitanika sa umjerenom emocionalnom kompetentnošću najviše onih koji su umjereno spremni aktivno raditi na angažmanu psihologa u organizacijama.

Samopouzdanje kao segment organizacionog ponašanja i posmatrane psihološke karakteristike nije se pokazalo kao značajna determinanta opšteg stava prema ulozi psihologa u organizaciji. Međutim, kada je u pitanju akciona komponenta stava prema ulozi psihologa u organizaciji, rezultati ukazuju na nešto drugačije odnose ukrštenih varijabli. Tako pregledom rezultata, možemo ustanoviti da je visoko samopouzdanje u pozitivnoj korelaciji sa stepenom spremnosti za akciju u smislu angažovanja psihologa u organizaciji, za šta bi se odlučila skoro polovina onih koji imaju visoko samopouzdanje (49,06%).

Odmah treba istaći da izrazitija otvorenost prema promjenama vodi većoj spremnosti za aktivno zalaganje za angažovanje psihologa u organizaciji (50,43% prema 24,76%), i obrnuto, da se ispitanici sa najmanjim stepenom spremnosti češće sreću u grupi sa umjerenim, nego u grupi sa izrazito pozitivnim stavom prema promjenama (34,29% prema 26,09%).

Pojedinci sa pomenutim karakteristikama u većoj mjeri spremni na bilo koju vrstu akcije kako bi se unaprijedilo njihovo radno okruženje. Tako da možemo, sa određenim stepenom ograničenja, pretpostaviti da se psiholozi i njihova eventualna saradnja sa zaposlenima u organizaciji mogu smatrati za, vjerovatno, jednu u nizu mogućih promjena u radnom okruženju. Još jedan smjeli zaključak koji se implicitno može nazrijeti iz predstavljenih relacija psiholoških karakteristika i stavova prema ulozi psihologa u organizaciji je da bi angažovanje psihologa moglo povećati konkurentnost organizacije, a na taj način bi rukovodstvo moglo pokazati da zaista vodi računa o željama i potrebama svojih uposlenika.

Literatura

- Aronson, E. I sar. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate.
- Bajraktarević, J., Bajraktarević, F., Solaković, Š. (2013). *Organizaciono ponašanje u savremenim korporacijama*, Sarajevo: Avery.
- Bojanović, R (1998). *Psihologija međuljudskih odnosa*. Beograd: CPP.
- Breakwell, G. M. et al. (1995). *Research methods in psychology*. London: SAGE Publications.
- Bremer, A. B, et. al (2001) Potential clients' beliefs about the relative competency and caring of psychologists: Implications for the profession. Preuzeto sa: <http://www.interscience.wiley.com/cgi-bin>). Datum preuzimanja: 17. 10. 2004.
- Buela-Casal, G. i dr. (2005). *The image of psychology as a health profession among the general population*, Papeles del Psicólogo, Vol. 26, str. 30–38.
- Colman, A. M. (2006). *Dictionary of Psychology*. Oxford: University Press.
- Čizmić, S. Kondić, V. (2003). *Psihologija rada u formuli uspjeha organizacije, priručnik*. Beograd: CPP.
- Dizdarević, I. (2004). *Koraci u afirmaciji psihologije*. Sarajevo: Društvo psihologa u Federaciji Bosne i Hercegovine/ Fojnica: Štamparija „Fojnica“.
- Dunderović, I. (2005). Stavovi i vrednosti nastavnika kao faktori razvoja evropskog identiteta kod učenika. *Inovacije u nastavi*. Vol. 18. str. 43–55.
- Dunderović, R. (2005). *Osnovi psihologije menadžmenta*, Novi Sad: FAM.
- Dunderović, R., Mašnić, J. (2013). *Motivacija postignuća u organizacijama*. Nikšić: Filozofski Fakultet.
- Gavrić, M. (2007). Subjektivni faktori socijalne distance menadžera, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Pale.
- Greenberg i Baron (1998). *Ponašanje u organizacijama*. Beograd: Želind.
- Hartley, J. Branthwaite, A. Ur. (2002). *Psiholog u praksi*. Jastrebarsko: Naklada slap.
- Hartwig, S. G. And Delin, C. (2003) How unpopular are we? Resessing psychologists' public image with diferent measures of favourability. Preuzeto sa: <http://taylorandfrancis.metapres.com/app/home/contribution.asp>). Datum preuzimanja: 14. 6. 2004.
- Havelka, N., Kuzmanović, B., Popadić, D. (2004). *Metode i tehnike socijalno psiholoških istraživanja*. Beograd: CPP.

- Hewstone, M., Stroebe, W. (2003). *Uvod u socijalnu psihologiju: europske perspektive*. Jastrebarsko: Naklada slap.
- Hothersall, D. (2002). *Povijest psihologije*. Jastrebarsko: Naklada slap.
- Kreč, D. i Krečvild, R. (1980). *Elementi psihologije*. Beograd: Školska knjiga.
- Krneta, D. (1998). *Konstrukcija i primjena skala u ispitivanju stavova*. Banja Luka: Banja Luka Kompani.
- Maslov, A. (2004). *Psihologija u menadžmentu*. Novi Sad: Adizes.
- Pennington, D. C. (1997). *Osnove socijalne psihologije*. Jastrebarsko: Naklada slap.
- Polus, S (2003). *The psychology of prejudice, stereotyping and discrimination*. New York: McGraw-Hill.
- Rot, N. (1989). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Thomas, A., Grimes, J. (1994). *Best Practices in School Psychology*. Washington DC.: The National Assotiation of School Psychologists.
- Tikkanen, T. (2004). The European Diploma in Psychology (EuroPsy) and the Future of the Profession in Europe President, EFPA. Preuzeto sa: <http://www.efpa.be/main.php>). Datum preuzimanja: 23. 3. 2007.
- Vardo, E. (2017). *Psihologija menadžmenta u tranziciji*. Sarajevo: Društvo psihologa u Federaciji Bosne i Hercegovine.
- Vujić, D. (2004). *Motivacija za kvalitet*. Beograd: CPP.
- Vujić, D. (2003). *Menadžment ljudskih resursa i kvalitet*. Beograd: CPP.
- Weiner, I. B. (2003). *Hanbook of psychology*. New Jersey: John Wiley.
- Wilson, Timothy D.; Hodges, Sara D.; LaFleur, Suzanne J. (1995). *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 69 (1), str. 16–28.

Šuajb Solaković

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MANAGERS AND THE ROLE OF PSYCHOLOGISTS IN THE ORGANIZATION

Summary

The paper examines the problem of attitudes towards the role of psychologists in the organization. As this problem is not in the focus of the researchers in our country, we can say that this is an exploratory approach to the study of relationships between the personal characteristics of managers and the role of psychologists in the organization. In this research, as personal characteristics of the manager, we included a motivation for achievement, an emotional competence, self-confidence, openness to changes and satisfaction with phenomena in the company. The survey sample consisted of employed managers in the public and private sector (N = 339).

The results showed the existence of statistically significant differences in the overall attitude towards the role of psychologists in the organization with regard to the degree of attendance of the observed psychological characteristics of the manager, the motive of achievement, ($\chi^2 = 17,836$; $df = 4$; $p = .001$), emotional competence square ($\chi^2 = 14,759$; $df = 4$; $p = .005$) and the attitude towards the changes ($\chi^2 = 13,943$; $df = 4$; $p = .007$) by indicating a higher degree of presence of observed variables in a more positive attitude towards the role of psychologist in the organization. A statistically significant difference was found in the willingness of managers to actively engage in engaging psychologists in the organization with regard to the degree of expression of the achievement motive ($\chi^2 = 29,224$; $df = 4$; $p = .000$), emotional competence ($\chi^2 = 12,833$; $df = 4$; $p = .011$) self-confidence ($\chi^2 = 17,023$; $df = 4$; $p = .001$) and the attitude towards the changes ($\chi^2 = 18,954$; $df = 4$; $p = .001$) and that a higher level of presence of the observed variables indicates a greater willingness to engage a psychologist.

RELIGIOZNOST²: TRETMAN U PSIHOLOGIJI I SALUTOGENI³ (I DRUGI) POTENCIJALI

Religioznost postoji kao tema interesovanja u psihologiji još od njenih začetaka kao nauke. Imajući u vidu značaj koji religioznost ima u ljudskom funkcionisanju, empirijska istraživanja u ovoj oblasti su pokrenuta nesrazmjerno kasno. U radu je, nakon prikaza statusa religioznosti u psihologiji kao nauci, te osvrta na razvojnopsihološke aspekte, napravljena analiza različitih tumačenja njenih salutogenih aspekata. Navedeni su primjeri mehanizama putem kojih različiti autori tumače povoljne mentalnozdravstvene ishode religioznosti. Pomenuta su istraživanja religioznosti u našoj državi i okruženju. Napravljen je i kritički osvrt na religioznost i eventualne maladaptivne ishode koje ona može da ima.

Cljučne riječi: religioznost, mentalno zdravlje, salutogeneza

Iako se za psihologiju religioznosti može reći i da je jedna od najstarijih oblasti unutar psihologije, empirijski aspekt te oblasti dosta dugo nije bio adekvatno razvijen. Religioznost je od samog početka razvoja psihologije kao samostalne nauke bila polje interesovanja što nije neobično imajući u vidu da je unutar nje moguće tražiti objašnjenja za mentalno funkcionisanje i ponašanje ljudi. Interesovanje za religioznost bilo je izraženo u psihologiji do 30-ih godina XX vijeka, a onda je nastala jedna pauza u trajanju od tri decenije kada je krenuo novi talas interesovanja i istraživanja. S obzirom na ogroman broj ljudi koji se širom svijeta izjašnjavaju kao religiozni: 98% u Indiji, 88% u Italiji, 72% u Francuskoj, 63% u Skandinaviji (Gallup, 1985), a što govori o važnosti religiozne dimenzije u životu ljudi, psihologija mentalnih procesa i ponašanja ne bi bila kompletna bez uključivanja religije i religioznosti u istraživanja.

¹ irena.stanic@ffuis.edu.ba

² Zanimljivo je da u engleskom jeziku postoje izrazi koje nije sasvim lako prevesti na srpski jezik. Izraz *religiousness* prevodi se riječju „religioznost“ i *religious* sa „religiozan“. Međutim konfuziju unosi *religiosity*, koja, prema nekim autorima, implicira ponešto od patoloških odrednica, te bi, možda, mogla biti prevedena sa „religiozitet“ (up. Kavros, 2010: 768).

³ Neologizam *salutogeni* (*salutogeneza*) skovao je Aron Antonovsky, tvorac salutogenog modela zdravlja i mentalnog zdravlja. Ovaj koncept za predmet interesovanja imao je „porijeklo zdravlja“, nasuprot „porijeklu bolesti“ kojim se dotadašnja nauka bavila (Antonovsky, 1979, Stanić, 2010).

U početku pokušaji istraživanja su bili usmjereni ka razumijevanju impulsa koji su ležali u osnovi užasne nehumanosti tokom Drugog svjetskog rata, a fokus je uglavnom bio na negativnim socijalnim stavovima uključujući autoritarnost, etnocentrizam, dogmatizam i predrasude. Pokazalo se da su religiozne osobe imale tendenciju ka višim skorovima od nereligioznih osoba na mjerama tih stavova. Suptilnije mjere religioznosti razvijene su kasnije, uglavnom „unutrašnje“ i „spoljašnje“ religiozne orijentacije⁴ da bi pokazale da nije religioznost *per se* ono što je povezano sa tako negativnim stavovima, već njene površne i neautentične forme. Vremenom, interesovanja su se preusmjerila sa socijalnih stavova na mentalno i fizičko zdravlje anticipirajući da bi intrinzička, iskrena religioznost bila povezana sa pozitivnijim zdravstvenim ishodima (Wulff, 2010).

U posljednjim dekadama XX vijeka ideja o vezi „religija-zdravlje“ (Ellison, Levin, 1998), zahvaljujući narastajućem opusu istraživanja, dobila je svoj poticaj i u kliničkoj psihologiji. Pregled literature pokazuje da su istraživanja usmjerena na proučavanje uticaja religije u različitim oblastima psihologije: na psihijatrijske i mentalnozdravstvene ishode u populaciji u različito definisanim dijelovima populacije, na bolničkom uzorcima i to u odnosu na stopu poremećaja raspoloženja kao što su depresivnost i anksioznost, na stepene psihološkog stresa korišćenjem različitih instrumenta za procjenu. Proučavane su i dimenzije psihološke dobrobiti kao što su zadovoljstvo životom i sreća, te oblici samodestruktivnog ponašanja, uključujući ovisnosti, ali i zaštite mentalnog zdravlja. Podaci, u prosjeku i kroz studije, sugerišu da je religija, ma kako je odredili, generalni protektivni faktor u odnosu na mentalne bolesti (Koenig, 1998, Levin, Chatters, 1998, Hill, Pargament, 2003). Ipak, još uvijek se nameće pitanje teorijskih modela koji bi na valjan način dali smisao obilju podataka dobijenih u istraživanjima (prema Levin, 2010).

Kratak osvrt na istoriju proučavanja religioznosti u psihologiji

Kroz istoriju psihologije i društvenih nauka sa kojima je ona u vezi (up. Spilka, 2010), veliki broj autora bio je zainteresovan za pitanja religije, religioznosti te njenog uticaja na razne aspekte ljudskog funkcionisanja, ali na ovom mjestu biće pomenuta samo neka od najvećih imena psihologije i njihova shvatanja religije i religioznosti.

Jedan od prvih psihologa koji se bavio pitanjem religioznosti bio je Vilijam Džejms [William James]. U to vrijeme nisu postojali značajni empirijski podaci iz te oblasti tako da je čak i Džejms, kao ubijedeni empirista, interesovanje uglavnom svodio na promišljanje, oslanjanje na filozofiju i povezivanje sa dotašnjim znanjima iz oblasti psihologije kao nauke u nastajanju (pr. James, 1889). U svom radu *Različita religiozna iskustva* Džejms je identifikovao dva

⁴ O toj podjeli biće više riječi na narednim stranama.

tipa religioznog izraza: „religiju bolesne duše“ i „religiju zdravorazumske duše“ (James, 1902/1958, prema Levin, 2010, Hart, 2010).

Oslanjajući se na svoju teoriju o edipovom kompleksu Sigmund Frojd je Boga vidio kao projektovanu figuru oca koji je potreban kao zaštitnik, ali takođe, i kao kontrola, koja je predstavljala i izvor straha i krivice. Frojd je iskazivao izvjestan animozitet prema religioznosti i kroz sopstvene opservacije zaključio da nije samo religiozni ritual povezan sa mentalnom bolešću, već je u pitanju univerzalna opsesivna neuroza čovječanstva (up. Argyle, 2000). Vjerovao je da je religija iluzija zasnovana na mitu, te da ju je društvo razvilo da bi ublažilo fundamentalno agresivne i destruktivne aspekte ljudske prirode (Freud, 1927, prema Levin, 2010, Frojd, 1969). Ipak, nakon *Budućnosti jedne iluzije* u 35. predavanju *O gledanju na svet*⁵ u *Novim predavanjima za uvođenje u psihoanalizu* (1933), Frojd, govoreći o religiji i onome što ona pruža ljudima, navodi tri funkcije i svakoj suprotstavlja doprinos nauke. Prvo, religija „zadovoljava ljudsku žeđ za saznanjima“, ali to čini i nauka svojim sredstvima. Druga funkcija religije jeste ublažavanje straha od opasnosti i promjena u životu, uvjeravanje u dobar ishod, utjeha u nesreći. Ova funkcija zaslužna je, prema Frojdu, za toliki uticaj religije, jer nauka, iako daje savjete i podučava, u mnogim situacijama ljude može samo prepustiti patnji. Treća funkcija kojom religija utvrđuje propise, izdaje zabrane i ograničenja, odnosno izgrađuje moral, prema Frojdu, najviše je udaljava od nauke. Doduše, u izvjesnim slučajevima čak su u pitanju ista pravila i savjeti koje religija nalaže, ali su u nauci drugačije objašnjeni (Frojd, 1969: 269–270).

Karl Gustav Jung u početku je slijedio Frojdov pristup religiji, ali kasnije je prihvatio religiju kao faktor koji ima pozitivnu psihološku vrijednost. Religiozni sistemi omogućavaju pojedincu da se suočava sa paradoksima i nesigurnostima u životu i mogu da osnaže samorazvoj. Oslanjajući se na sopstvene opservacije, Jung je zaključio da je spiritualni stav suština ljudskog života te da je razvoj ili oporavak religioznosti primarna determinanta psihološkog zdravlja.

Viktor Frankl [Viktor Emil Frankl], Abraham Maslov [Abraham Harold Maslow] i Erih From [Erich Fromm] takođe su dijelili ovakav pozitivan stav prema religioznosti i njenom uticaju na mentalno zdravlje. Neki drugi, kao Albert Elis [Albert Ellis] bili su bliži Frojdovom stanovištu. Međutim, pojava „trećeg“, humanističkog, i „četvrtog“, socijalnokulturalnog, pravca/modela⁶ u psihologiji ohrabrila je kritičko preispitivanje stavki vezanih za ljudsku spiritualnost (up. Levin, 2010).

Za Gordona Olporta [Gordon Allport], koji je i sam odrastao u protestanskoj porodici, proučavanje religijskih vrijednosti došlo je tek kao izdanak osnovnog

⁵ Pogled na svijet (njemački *Weltanschauung*) je termin potekao iz njemačke filozofije (Humbolt, Kant), ali se često provlači i kroz psihološke koncepte. Aron Antonovski, govoreći o osjećaju koherentnosti, takođe ga dovodi u vezu sa pogledom na svijet (Antonovsky, 1979, 1984).

⁶ O ovim modelima nešto detaljnije biće govora dalje u tekstu.

interesovanja koje je bilo vezano za teoriju ličnosti, njegovo osnovno opredjeljenje iz kojeg je proistekao sav njegov profesionalni rad. Postavivši jedan opšti teorijski pristup, naišao je na mnoštvo posebnih problema, kao što je, na primjer, priroda stavova u strukturi ličnosti, iskoristljivost ličnih podataka, ustrojstvo predrasuda. Jedno od važnih pitanja bilo je vezano za vrijednosti koje bi imale objedinjujuću ulogu u složenijoj strukturi ličnosti. Za religiju je smatrao da spada u tu kategoriju vrijednosti kao jedno od složenih osjećanja koja mnogi ljudi, ako ne i svi, posjeduju. Da bi religiju povezao sa obuhvatnim proučavanjem ličnosti održao je šest predavanja koja je kasnije objedinio u knjigu *Pojedinac i njegova religija* (The Individual and His Religion, 1950) (prema Evans, 1976/1988). Premda je njegova teorija nastajala 50-ih godina XX vijeka, u periodu kada je interesovanje za religiju uglavnom bilo, kako je ranije napomenuto, vezano za stavove (i predrasude) i ukupnu strukturu ličnosti koju vrijednosti objedinjuju, podjela religioznosti koju je Olport napravio imala je (i ima) dugoročnu primjenu proširenu na različite aspekte čovjekovog funkcionisanja, pa i na mentalno zdravlje. Olport je o govorio o religijskoj dimenziji ličnosti sa dva definisana pola: jedan je ekstrinzička orijentacija prema religiji, drugi je intrinzička orijentacija. Smatrao je da se većina ljudi prema toj orijentaciji zapravo nalazi negdje unutar dimenzije, odnosno da je mala vjerovatnoća da pojedinci zauzimaju ekstremne pozicije.

(a) Ekstrinzička orijentacija – Osobe sa ovakvom orijentacijom koriste religiju za sopstvene ciljeve. Izraz je posuđen iz aksologije da bi ukazao na interes koji služi drugim, krajnjim ciljevima. Ekstrinzičke vrijednosti uvijek su instrumentalne ili utilitarne tako da osobe sa ovakvom orijentacijom mogu smatrati religiju korisnom na različite načine: da bi osigurali sigurnost i utjehu, druženje i rasonodu, status i samopotvrđivanje. Prihvaćene vjere se slabo pridržavaju ili je selektivno prihvataju kako bi bila prilagođena primarnim potrebama. Teološki rečeno ekstrinzički tip se obraća prema Bogu, ali bez okretanja od sebe.

(b) Intrinzička orijentacija – Osobe sa ovom orijentacijom nalaze svoj glavni motiv u religiji. Druge potrebe, ma koliko jake, procjenjuju kao manje značajne te ih dovode, koliko je god to moguće, u harmoniju sa religioznim uvjerenjima i propisima. Nakon prihvatanja vjere osoba nastoji da je internalizuje i u potpunosti je slijedi. To je način na koji ona „živi“ svoju religiju. Olport navodi zapažanje sveštenika koji pravi istu distinkciju rekavši da „[...] neki ljudi dolaze u crkvu da zahvale Bogu, da Mu odaju slavu i traže da ih vodi. Drugi dolaze po ono što mogu dobiti. Njihov interes za crkvu je u tome da je iskoriste prije nego da joj služe“ (Allport, Ross, 1967). Ukratko, ova dva pola subjektivne religioznosti mogu se, dakle, okarakterisati rekavši da ekstrinzički motivisana osoba *koristi* religiju dok intrinzički motivisana osoba *živi* svoju religiju.

Neki autori (Kirkpatrick and Hood, 1990; Pargament, 1992) tvrde da rudimentarna distinkcija između unutrašnje i spoljašnje religioznosti ne može da obuhvati kompleksnost inherentnu religioznosti ili spiritualnosti

(prema Emmons, 1998). U današnje vrijeme proučavanju religioznosti prilazi se sa stanovišta opravdanosti multidimenzionalnih pristupa (npr. Pearce, Little, Perez, 2003), ali u našem istraživačkom nacrtu koji već uključuje više varijabli koncept izbora bio je Olportov.

Razvojni aspekt religioznosti

Gordon Olport, tvorac bazičnog modela dimenzionalne religioznosti (intrinzička, ekstrinzička), isticao je da je u proučavanju religiozne dimenzije ličnosti korisno primijenjivati razvojni pristup. Smatrao je da dijete porodičnu religiju prihvata kao nešto samo po sebi razumljivo i da to posebno važi za period prisne identifikacije sa porodicom, između osme i jedanaeste godine života. Nakon tog razdoblja dijete počinje da dovodi u pitanje porodični obrazac jer su mu njegove postavke apstraktne. Tada prolazi kroz period osporavanja koji se manifestuje kao adolescentni bunt prema roditeljima, ali ne dovodi u pitanje religiju kao takvu. Adolescent religijske dogme, prema Olportu, osporava onako kako ih on razumije, a ne kako ih razumiju roditelji. Osporavanje sopstvenog djetinjeg pristupa važan je element za svaku ličnost koja treba da odraste. Adolescenti kroz bunt prema roditeljima pokušavaju da izmaknu roditeljskoj dominaciji, što uključuje i odnos prema religijskim dogmama. Kasnije se to razrješava na različite načine od kojih jedan jeste i usvajanje istog stava, odnosno orijentacije koji su imali i roditelji. Olport je smatrao da su dvadesete godine života možda najmanje religiozne u cijelom životu (prema Evans, 1976/1988).

Erik Erikson [Erik Homburger Erikson] je prepoznao kritičnu ulogu koju religija ima u razvojnem procesu. On je sugerisao da se ego kvaliteti i vitalne vrijednosti obezbjeđuju primarno kroz religioznu tradiciju društva. Uz to je i inkorporisao koncept ritualizacije kao kritičan u procesu obezbjeđivanja pojave ego kvaliteta i vrijednosti koje iz njih proizlaze. Ritualni su dio svakodnevnog života, uključujući tu i posebne religiozne rituale, oni jačaju rast individualnog ega i omogućavaju razumijevanje ljudske egzistencije. Oni, takođe, jačaju osjećaj zajedništva, što Erikson vidi kao esencijalnu karakteristiku za epigenetički razvoj pojedinca (up. Blazer, 1998, Erikson, 1968/1976).

Jedan od pionira savremenih studija religiozne kognicije bio je Džejms Fauler [James Fowler] koji je 1981. godine predstavio faznu teoriju vjere (*faith*). Slijedeći tradicionalne „fazne“ teorije razvoja koje su postulirale univerzalne, sekvencionalne etape, naročito Kolbergovu teoriju, Fauler je smatrao da faze razvoja vjere korespondiraju sa kognitivnim razvojem. Ta teorija privukla je mnogo pažnje, ali univerzalnost prelaznih, intervenišućih perioda ostalo je problematično pitanje jer nije bilo moguće objasniti sve pojedinačne slučajeve koji su obuhvaćeni različitim vjeroispovjestima (Levenson, Aldwin, D'Mello, 2005).

Fric Oser [Fritz K. Oser] je među autorima koji su predstavili još jednu od „faznih“ teorija razvoja religioznosti s tim da je posvećena motivacionom aspektu. Teorija opisuje etape religioznog mišljenja utemeljene na „solucijama“ sedam simultanih tenzija u odnosu na uticaj božanskog u ljudskom životu: sloboda naspram zavisnosti, transcendencija naspram imanentnog, nada naspram beznadežnosti (u odnosu na uticaj božanskog), skrivenost naspram transparentnosti božanske volje, vjera naspram straha, sveti naspram profanih aspekata životnih okolnosti i vječno naspram efemernih značenja životnih izbora⁷. Razrješenje ovih dilema se reflektuje kroz pet faza razvoja religioznog suđenja koje započinju sa religioznom heteronomijom prema kojoj božanska intervencija utiče na sve, a prati je faza koja odražava mogućnost pojedinca da utiče na božansko (molitvom ili dobrim djelima). Treća faza obilježena je povlačenjem božanskog u poziciju skrivenog uticaja dok je osoba praktično u potpunosti odgovorna za sebe. Ova faza je oprečna prvoj navedenoj. Četvrta faza ponovo uvodi božansko kao self. Religiozni relativizam postaje prihvatljiv. Napokon, u petoj fazi, sedam dimenzija su koordinisane rezultirajući (na neki način) jedinstvom sa božanskim (Levenson i dr, 2005, Oser i sar., 2006). Ovakvi (kognitivni, ali bitno je napomenuti i eksplicitno *life-span*) pristupi za cilj su imali razumijevanje religioznog ponašanja ljudi.

Adolescencija je period neurološkog, kognitivnog i emocionalnog sazrijevanja i prema Eriksonu to je prva faza u kojoj se pojavljuje izazov formiranja identiteta (1976), te je, prema nekim autorima, iznenađujuće koliko je malo pažnje posvećeno istraživanjima religioznog identiteta kod adolescenata i u mlađem odraslom dobu, iako se upravo baš taj životni period, tranzicija iz adolescencije u odraslo doba, smatra veoma važnim u svim kulturama (up. Levenson i sar., 2005).

Jedan pregled istraživanja na adolescentima u Sjedinjenim Američkim Državama objavljen početkom 90-ih godina XX vijeka pokazao je da u to vrijeme religioznost Amerikanaca u prosjeku nije bila u padu, premda je dolazilo do pada u religioznosti tokom adolescencije, što je bilo u skladu sa Olportovim pretpostavkama. Dalje, pokazalo se da postoje rasne razlike (Afroamerikanci bili su religiozniji nego bijelci) i postoje polne razlike i to tako da su djevojke religioznije od mladića. Religioznost je bila pozitivno povezana sa prosocijalnim vrijednostima i ponašanjima, a u negativnoj vezi sa pokušajima samoubistva, zloupotrebom supstanci, preranim (i neopreznim) seksualnim odnosima i delinkvencijom. Sa samopoštovanjem religioznost nije bila povezana. Nalazi su bili tako optimistični da je zaključak autora bio da bi bilo poželjno integrisati religiozne prosocijalne uticaje u šire socijalne programe (Donahue, Benson, 1995).

⁷ Ovakav pristup, formom, podsjeća na Eriksonovu teoriju razvojnih faza.

Religioznost kao salutogeni faktor

Istraživanja religije i religioznosti, te njenog povoljnog (ili nepovoljnog) uticaja na mentalno i fizičko zdravlje svoj veći zamah imala su tek u drugoj polovini XX vijeka. To je kao posljedicu imalo i ulazak psihologije religioznosti u psihološke kurikulume i udžbenike. Ovakav preokret neki autori pripisuju metodološkom razvoju psihologije kao nauke navodeći kao važne doprinose: (1) razvoj kvalitativne istraživačke metodologije, što je išlo zajedno sa prihvatanjem iskustvenih i fenomenoloških perspektiva te omogućilo razvoj dragocjenog rada na iskustvenim aspektima psihologije religije i pojavu interesovanja za oblast spiritualnosti; (2) razvoj eksperimentalnih metodologija i naročito njihove primjene na područja psihologije izvan isključivog domena kognitivnog, na koji je eksperimentalna psihologija tradicionalno bila primijenjena: eksperimentalni rad na socijalnoj kogniciji i teorija emocionalnog vezivanja (*attachment*) bili su, na primjer, korisno proširenje potrebno za razumijevanje socijalne kognicije i religioznih osjećanja; (3) razvoj kognitivne nauke uključio je i religiju u svoja istraživanja; (4) razvoj tehnika za ispitivanja neuroloških procesa (*neuroimaging*) koristi se i u proučavanju religioznog mišljenja i iskustva (prema Loewenthal, 2010).

Dosta je istraživanja pokazalo da je religioznost povezana sa pozitivnim emocijama i da ta veza može biti čak i jača kada su pitanju implikacije vezane za prevenciju mentalnih poremećaja. Od približno stotinu studija načinjenih u prošlom vijeku o religioznosti, blagostanju, nadi i optimizmu približno 80% njih pokazalo je da religiozne osobe doživljavaju značajno više pozitivnih emocija u odnosu na manje religiozne osobe (Coen, Koenig, 2004). Neki autori su došli do saznanja da religioznost može poboljšavati mehanizme prevladavanja stresa i unapređivati mentalno zdravlje izazivanjem pozitivnih psiholoških stanja (McEwan, 1998, prema: Oman, Thorensen, 2005: 445).

Savremena istraživanja gotovo konzistentno pronalaze vezu između religioznosti i mentalnog i fizičkog zdravlja. Uopšte, istraživači su otkrili da osobe koje praktikuju religiju imaju manje fizičkih bolesti i imaju tendenciju da žive duže nego nereligiozne osobe. Džordž [George], Elison [Ellison] i Larson [Larson] smatraju da postoje višestruki faktori koji objašnjavaju ovakve nalaze (2002, prema Kavros, 2010). Vezano za fizičko zdravlje većina religija eksplicitno propisuje zdrave navike i preporučuje umjerenost ili ukidanje ponašanja za koja je poznato da su štetna. Kada je u pitanju mentalno zdravlje osoba koja pripada religijskoj grupi ima socijalnu podršku i obezbjeđuje psihosocijalne resurse kao rezultat uključenosti u grupu. Religija, posebno organizovana religija, pruža sljedbenicima resurse prevladavanja stresa. U periodu stresnih, velikih promjena ili patnje ljudi se obično okreću svojim religioznim ubjeđenjima i/ili religijskoj zajednici da bi sebi obezbjedili utjehu, nadu, osjećaj pripadnosti i voljenosti. Uopšte, religioznost je povezana sa pozitivnim mehanizmima prevladavanja u

procesu stresa. Redovno prisustvo religioznim ceremonijama pruža članovima mogućnost povezivanja sa grupom brižnih osoba, koje se međusobno podržavaju kada za tim postoji potreba. Religiozne zajednice, dakle, ne samo da brinu o spiritualnim potrebama svojih članova, već obezbjeđuju i pomoć za one koji su bolesni ili prolaze kroz stresan period. Religija takođe pruža sistematizovanu vjeru i sistem vrijednosti, koje pomažu vjerniku da organizuje i osmisli sopstvenu egzistenciju i odnose sa drugim ljudima (up. Kavros, 2010).

U potrazi za odgovorom zašto je religija (i sve češće pominjana spiritualnost) povezana sa opštim zdravljem, Džordž i saradnici nalaze da postoje tri pretpostavljena mehanizma koji privlače najviše pažnje, a imaju i empirijsku podršku: (1) zdravo ponašanje, (2) socijalna podrška i (3) hipoteza o koherentnosti (George, Larson, Koenig, McCullough, 2000).

(1) Prvi mehanizam odnosi se na već dobro poznate preporuke svakog religijskog sistema o stvaranju zdravih životnih navika, koje se odnose kako na fizičko, tako i na mentalno zdravlje.

(2) Socijalna podrška koja podrazumijeva (a) širu socijalnu mrežu, (b) veću interakciju unutar socijalne mreže, (c) dobijanje više podrške od drugih i (d) viši nivo zadovoljstva socijalnom podrškom, takođe je poznati mehanizam koji se pominje u mnogim relevantnim istraživanjima i ima potvrđenu medijatorsku ulogu.

(3) Treće moguće objašnjenje doprinosa religije zdravlju jeste hipoteza koherentnosti, koja postulira osjećaj koherentnosti i smisla kojim religija pomaže ljudima da shvate sopstvenu ulogu u svijetu, smisao života te da razviju hrabrost da bi izdržali patnju. Važno je primijetiti da se u slučaju ove treće funkcije ne implicira samo pozitivan doprinos religije: ona nudi smisao u patnji koja je bila neizbježna. Ovi autori eksplicitno navode Arona Antonovskog [Aron Antonovsky] i njegov konstrukt osjećaja koherentnosti, što je prilično rijetko u zapadnoj (američkoj) literaturi.

Elison i Levin [Levin] govoreći o vezi između religije i zdravlja naznačili su nekolicinu eksplanatornih mehanizama preko kojih uključenost u religiju može dovesti do pozitivnih zdravstvenih ishoda. Ovi mehanizmi obuhvataju raznovrsne bihevioralne i psihosocijalne konstrukte, koji se obično sreću u zdravstvenoj edukaciji, teoriji i praksi, a uključuju (1) regulaciju ličnog životnog stila i ponašanja usmjerenih zdravlju, (2) pribavljanje socijalnih resursa (npr. socijalnih veza, formalne i neformalne podrške), (3) unapređivanje pozitivne samopercepcije (npr. samopoštovanje, osjećanje sopstvenih sposobnosti), (4) obezbjeđivanje specifičnih resursa prevladavanja (npr. određenih kognitivnih i bihevioralnih odgovora na stres), (5) generisanje drugih pozitivnih emocija (npr. ljubavi, praštanja), (6) potpomaganje zdravstvenih uvjerenja i (7) dodatni pretpostavljeni mehanizmi kao što je vjerovanje u postojanje ljekovite bioenergije (Ellison, Levin, 1998).

Meklenon [McClenon] je ponudio intrigantnu teoriju evolucije religije (teorija ritualnog iscjeljivanja) navođenjem da su naši preci primati bez sumnje koristili rudimentarne rituale da bi ublažili stresne situacije, a što je takođe bilo važno i za održavanje subjektivne dobrobiti i grupne solidarnosti (McClenon, 2002, prema Atran, 2007: 423). Prema ovom stanovištu jasna je instrumentalna uloga religioznosti, odnosno socijalna podrška koja se dobija kroz učešće u religioznim ritualima.

Alkorta i Sosis [Alcorta, Sosis] fokusiraju se na religiju kao adaptivni kompleks blisko povezan sa neuralnim plasticitetom hominida. Oni identifikuju četiri religiozne crte koje se ponavljaju kroz različite kulture, a podrazumijevaju: (1) sistem vjerovanja koji inkorporira natprirodne sile; (2) zajedničke rituale; (3) odvajanje svetog i svjetovnog; (4) adolescenciju kao pogodan (preferirani) razvojni period za prihvatanje religije (*religious transmission*) (Alcorta and Sosis, 2005, prema Atran, 2007).

U svakom slučaju, sve religije slijede iste strukturalne konture: sve prizivaju natprirodne sile da bi se suočavali sa emocionalno eruptivnim egzistencijalnim prijetnjama kao što su usamljenost, nesreća i smrt (Atran, 2007: 445). Ovdje je moguće dodati i pretpostavku o kognitivnom aspektu religioznosti s obzirom da je svojevremeno, u razvoju ljudske vrste, sa niskim stupnjem formalnih saznanja, postojala potreba za odgovorom o porijeklu neobjašnjenih pojava⁸.

Salutogena orijentacija iziskuje identifikaciju i opisivanje mehanizama čiji efekti mogu imati ulogu medijator ili moderator varijabli u objašnjenju salutarnog (salutogenog)⁹ uticaja dimenzije religioznosti na određene mentalno-zdravstvene ishode. Neka psihološka objašnjenja ponudili su Mekintoš i Spilka [McIntosh, Spilka] sugerišući da bi salutarni efekti religioznosti mogli poticati iz uticaja unutrašnjeg lokusa kontrole, koji motiviše ponašanje odgovorno prema sopstvenom zdravlju kroz uvjerenje da će takvo ponašanje biti nagrađeno (McIntosh, Spilka, 1990). Religiozna posvećenost, dakle, može uticati na mentalno zdravlje kroz poticanje ponašanja usmjerenog ka zdravlju, odnosno promocijom „životnog stila“ koji podrazumijeva izbjegavanje rizičnog ponašanja (duvana, alkohola, zloupotrebe narkotika, lošeg načina ishrane, itd.). Na taj način se smanjuje rizik od obolijevanja i pospješuje fizičko zdravlje (Levin, 1996, Hamburg, Elliott, Parron, 1982, prema Levin, Chatters, 1998).

Religiozne aktivnosti kao što su molitva ili druge ritualne aktivnosti mogu uticati na mentalno zdravlje kroz efekte pozitivnih emocija, kao što su nada, praštanje, samopoštovanje, zadovoljstvo i ljubav. Pozitivne emocije mogu biti važne za mentalno zdravlje i zdravlje uopšte kroz psihoneuroimunološke i psihofiziološke mehanizme (Rossi, 1993, prema, Levin, Chatters, 1998).

⁸ „Glad za saznanjem“ pominjao je i Frojd.

⁹ U literaturi nailazi se na termine „salutarni“ i „salutogeni“ efekti, odnosno faktori, pri čemu se prvi termin, koji u prevodu znači ljekovit, koristan često podrazumijeva upravo ono što je Antonovski podrazumijevao pod terminom „salutogeni“ u smislu generisanja otpornosti ili riječima samog Antonovskog – zdravlja.

Učešće u religioznim grupama koje praktikuju organizovane aktivnosti može uticati na dobrobit pružajući socijalnu podršku kroz uključenost u smisaone socijalne kontakte i kroz integraciju u podržavajuće mreže. Za socijalnu podršku se vjeruje da ublažava uticaj stresa, obezbjeđuje resurse prevladavanja, pomaže adaptaciju na stresne okolnosti i patogene činioce te štiti od obolijevanja i smrtnosti (House, Landis, Umberson, 1988, prema: Levin, Chatters, 1998).

Ispitujući odnos religioznosti i fizičkog zdravlja Mekintoš i Spilka ponudili su psihološko objašnjenje te veze sugerišući da salutarni efekti religioznosti mogu dolaziti usljed uticaja internalnog lokusa kontrole (vjerovanja), što je karakteristika nekih religioznih ljudi koja motiviše na odgovorno ponašanje prema sopstvenom zdravlju, kao i vjera u Boga koja utiče na percepciju da će takvo ponašanje biti nagrađeno (McIntosh, Spilka, 1990).

Levin i Čaters [Levin, Chatters] analiziranjem brojnih istraživanja koja su se ticala odnosa između mentalnog zdravlja i religije, pretpostavljajući moderatorsku odnosno medijatorsku funkciju religioznosti, ponudili su pet alternativnih teorijskih modela koji objašnjavanju vezu između religije i mentalnog zdravlja: (a) supresor model, (b) model odvrćanja stresa, (c) preventivni model, (d) moderator model, (e) model zdravstvenih efekata (1998:44).

Religioznost se često pominje kada se govori o smislu života. Viktor Frankl je još govorio o „volji za smislom“ kao o bazičnom ljudskom motivu tvrdeći da glavni cilj nije sticanje zadovoljstva ili moći, već pronalaženje smisla i vrijednosti u životu (1978/1987, 1946/2004). Religiozni aspekt globalnih uvjerenja može zauzimati centralno mjesto u interpretaciji dnevnih iskustava, dajući prihvatljivi smisao onima koja su inače neprihvatljiva. Kristal Park [Crystal Park, Chatters] je, govoreći o smislu i njegovoj centralnoj poziciji u ljudskoj egzistenciji, razmatrala dva njegova aspekta, globalni smisao i smisao koji se stvara tokom krize ili u teškim životnim okolnostima. Globalni smisao obično se stvara nenamjerno, stiće se kroz kulturu koja nas okružuje, uključujući roditelje, medije i ostale kulturalne agense, kao i kroz akumuliranje ličnih iskustava. Parkova je govoreći o smislu koji se stvara u teškim okolnostima navela nekolicinu mehanizama koji proizlaze iz religiozne orijentacije kao što su promjena u procjeni smisla, o religioznoj reatribuciji te pozitivnoj reinterpretaciji pomoću religije. Ovakve promjene dovode i do promjena u globalnom smislu i, posljedično u funkcionisanju ličnosti (Park, 2005).

U jednoj metaanalizi studija koje su se bavile odnosom religioznosti i mentalnog zdravlja pokazalo se da je viši nivo religioznosti povezan sa psihološkom dobrobiti (životnim zadovoljstvom, srećom, pozitivnim afektom, višim moralom) te sa nižom depresivnošću, suicidalnim mislima i ponašanjem i manjom zloupotrebom narkotika i alkohola. Obično je pozitivni uticaj religioznosti na mentalno zdravlje snažniji među ljudima koji se nalaze u stresnim okolnostima, kao što su stariji ljudi, ljudi sa različitim oboljenjima ili invalidnostima. Zaključak ove metaanalize je da, svakako, postoji potvrda da

je religioznost obično pozitivno povezana sa mentalnim zdravljem (Moreira-Almeida, Lotufo Neto, Koenig, 2006).

U mnoštvu varijabli koje su proučavane u vezi rezlijentnosti na uzorku adolescenata kao najkonzistentnije protektivne pokazale su se kombinacije lične vjere i religiozne socijalne podrške, koju naročito treba razmatrati imajući u vidu period tranzicije i individuacije koja karakteriše adolescentni period. Ovakve „religiozne“ varijable pokazale su se daleko više protektivnim, nego one koje bi se mogle okarakterisati kao sekularne (Oman & Reed, 1998, prema Miller, Kelley, 2005).

U različitim istraživanjima s kraja XX vijeka anksioznost, za koju se smatra da je indikator lošeg prilagođavanja, bila je i pozitivno i negativno povezana sa religioznošću te je u jednom istraživanju sa studentima načinjen pokušaj da se istraži odnos između intrinzičke i ekstrinzične religioznosti (Olport) i anksioznosti kao crte (Katel). Rezultati su pokazali da intrinzična religioznost teži da bude povezana sa jačom ego-snažom, integrisanim socijalnim ponašanjem, manje „paranoje“ ili nesigurnosti, te sa manje anksioznosti. Ekstrinzička religioznost, čini se, djeluje u suprotnom smjeru. Ovakvi rezultati su sugerisali da je intrinzička religioznost povezana sa sposobnošću da se anksioznost na adaptivan način integriše u svakodnevni život, dok je ekstrinzička povezana sa nesposobnošću da se to uradi (Baker, Gorsuch, 1982).

Aron Antonovski uključuje religiju u makrosocijalne generalizovane resurse otpornosti, zajedno sa magijom, mitologijom, ritualima, ideologijama, filozofskim sistemima smatrajući da ti oblici kulture „[...] snabdijevaju svoje članove gotovim odgovorima, jasnim, stabilnim i integrisanim[...]“, te da su ti gotovi odgovori „[...] koje obezbjeđuje nečija kultura i njena društvena struktura vjerovatno najjači od svih generalizovanih resursa otpornosti[...]“ (1979: 118). Mogli bismo dodati da je ovo naročito važno u periodima intenzivnog razvoja kao što su djetinjstvo i adolescencija, a što je u skladu sa mnogim poznatim psihološkim razvojnim teorijama.

Istraživanja religioznosti u našoj državi i okruženju

U bivšoj Jugoslaviji, pod uticajem tadašnjeg političkog režima, religija nije imala veliki uticaj na razvoj mladih ljudi. Nakon posljednjeg rata i rascjepa tadašnje države, te promjenom društveno-političkog sistema (u svakoj od novonastalih država), religija je dobila drugačiji značaj, do mjere da je uvedena i u redovni školski sistem, a ljudi su se, izgubivši okvir u kojem su do tada funkcionisali, okrenuli tradicionalnim vrijednostima, u velikoj mjeri obojenim religioznim uticajem. Novija istraživanja pokazuju da znatno veći broj mladih ljudi pokazuje interesovanje za religiju, nego što je to bio slučaj u našem regionu do kraja XX vijeka (Čekrlja, Turjačanin, Puhalo, 2004, Dušanić, 2007).

U istraživanju Rota i Havelke iz 1973. godine, koje se bavilo nacionalnom vezanošću i vrijednostima srednjoškolaca, autori su našli da su mladi u gradovima manje religiozni od svojih vršnjaka koji žive na selu. Isto istraživanje pokazalo je da su manje religiozna djeca roditelja sa višim stepenom obrazovanja. U drugom istraživanju sa srednjoškolcima iz tog perioda (Glišić, 1975, prema Čekrlja i sar., 2004) pokazalo se da ispitanici imaju antireligiozne stavove: oko 87% ih je izjavilo da se ne moli Bogu, 90% njih nije išlo u crkvu, a 93,8% nije vjerovalo u Boga. Za istraživanja religioznosti u našoj državi prije posljednjeg rata opravdano je postaviti pitanje političke indoktriniranosti (i socijalne poželjnosti), tako da je moguće dovesti u pitanje validnost nekih rezultata.

Istraživanje provedeno u Republici Srpskoj 2004. godine pružilo je sasvim drugačiju sliku o mladima istog uzrasta u današnje vrijeme: samo 5% ispitanika se složilo sa tvrdnjom da Bog uopšte ne postoji, a sa tvrdnjom da „[...] vjera donosi ljudima nadu i utjehu[...]“ slaže se 88,6% srednjoškolaca, dok 74% ispitanika misli da „[...] život bez vjere nema smisla[...]“ (Čekrlja i sar., 2004)¹⁰. U istraživanju Milosavljevića i saradnika na uzorku od 1500 adolescenata na teritoriji Banjaluke oko 70% adolescenata se izjašnjava kao religiozno (Milosavljević i sar., 2005, prema Dušanić, 2007). U istraživanju odnosa religioznosti i subjektivnog blagostanja, sprovedenom u Republici Srpskoj 2005. godine na uzorku od 409 mladih osoba, uzrasta od 15 do 25 godina, pokazalo se da postoji niska, ali značajna povezanost između intrinzičke religioznosti i zadovoljstva životom (Dušanić, Milosavljević, 2007). Kao što se vidi iz navedenog, primjetan je snažan zaokret u religijskoj orijentaciji koji je nastupio nakon posljednjeg rata na što su, naravno, uticale i opšte društveno-političke tendencije.

Podaci iz nedavnih istraživanja u našoj zemlji i u regionu, odnosno u „postkomunističkim“ zemljama, govore o snažnom „buđenju“ religioznosti, te o iznimnom učešću religije u životu savremenog čovjeka. Iako u proklamisanim kapitalističkim (i demokratskim?) državama poput Sjedinjenih Američkih Država iz kojih potiče i najveći broj empirijskih istraživanja trend nije bio istovjetan, ipak se može, kroz dostupne podatke, zaključiti da religioznost možda ima veću ulogu, nego što ju je imala u drugoj polovini XX vijeka.

Kritički osvrt na istraživanja religioznosti

Govoreći o odnosu religioznosti i mentalnog zdravlja, potrebno je napomenuti da pozitivni uticaj religioznosti svakako nije univerzalan. Pojedinačni primjeri (pogotovo iz kliničke prakse) pokazuju i negativne konsekvence predimenzionirane religioznosti. Poznati su primjeri u simptomatologiji opsesivno-kompulsivnih poremećaja kada pacijenti obavljaju molitvu deset do

¹⁰ U pitanju je socijalno-psihološki istraživački projekat *Vrijednosti i vrijednosne orijentacije mladih u Republici Srpskoj*. Istraživanje je provedeno u organizaciji Društva psihologa Republike Srpske, a uključilo je koncepte: religioznost, altruizam, lokus kontrole, moralnost, konformizam.

dvadeset puta dnevno, ili psihotični pacijent vjeruje da je Bog, Isus ili đavo, ili duboko depresivne osobe preplavljene osjećajem krivice, koje vjeruju da su počinile neoprostiv grijeh. Poznata je i manipulativna moć u političko-ideološke svrhe sve do rigidnih fundamentalista, koji su za religiju spremni žrtvovati sopstveni život. Sve ovo ne znači da religioznost vodi mentalnoj bolesti dok se osoba može okrenuti religiji da bi postigla izvjesnu utjehu (Coen, Koenig, 2004). Takođe, mnogi elementi iznenadnog religioznog preobraćenja mogu biti povezani sa slabljenjem snage ega ili identiteta, psihopatološkom simptomatologijom ili egzistencijalnom anksioznošću (Hunter, 1998; James, 1902/1985; Zinnbauer, Pargament, 1998, prema Miller, Kelley, 2005).

Jedan od glavnih problema vezanih za oblast psihologije religije jeste konceptualizacija i mjerenje religioznosti i religiozne angažovanosti. To su, inače, bila važna pitanja u sociologiji i psihologiji tokom više od 35 godina. Gotovo stotinu istraživača iz obje discipline prepoznali su religiju kao kompleksan i multidimenzionalan domen ljudskog života, koji uključuje ponašanje, stavove, uvjerenja, iskustvo, vrijednosti, itd. Udio religioznosti mogao bi biti i veći nego što ga sada prepoznavamo. Moguće je da uobičajene mjere religioznosti koje se koriste u istraživanjima nedovoljno obuhvataju (ili čak i ne obuhvataju) sve mehanizme pomoću kojih religija zaista utiče na mentalno i fizičko zdravlje: podaci o efektima religioznosti na zdravstvene ishode ostaju u priličnoj mjeri nedosljedni, odnosno nejasni (Ellison, Levin, 1998).

Literatura

- Allport, G. W., Ross, J.M. (1967). Personal Religious Orientation and Prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 5, No. 4, 432–443.
- Antonovsky, A. (1979). *Health, Stress and Coping: New Perspectives on Mental Health and Physical Well-Being*. San Francisco-London: Jossey-Bass.
- Argyle, M. (2000). *Psychology and religion: An introduction*. London, New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Atran, S. (2007). Religion's Social and Cognitive Landscape: An Evolutionary Perspective. U Kitayama, S., Cohen, D. (Ed.). *Handbook of Cultural Psychology*, Chapter 17 (417–453). New York, London: The Guilford Press.
- Baker, M., Gorsuch, R. (1982). Trait Anxiety and Intrinsic-Extrinsic Religiousness. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 21 (2), 119–122.
- Blazer, D. G. (1998). Religion and Academia in Mental Health. U Koenig, H.G. (Ed.), *Handbook of Religion and Mental Health*, Chapter 26, (379-389). USA: Elsevier Science.
- Caldwell-Harris, C. L., Wilson, A. L.; LoTempio, E.; Beit-Hallahmi, B. (2010). Exploring the atheist personality: well-being, awe, and magical thinking in atheists, Buddhists, and Christians. *Mental Health, Religion & Culture*, 14, 659–672.
- Coen, A. B., Koenig, G. (2004). Religion and Mental Health. U Spielberger, C.D. (Ed.-in-Chief) *Encyclopedia of Applied Psychology*, Vol. 3 (255–258). Elsevier: Academic Press.
- Čekrljija, Đ.; Turjačanin, V.; Puhalo, S. (2004). *Društvene orijentacije mladih*. Banja Luka: Bina.
- Donahue, M. J., Benson, P.L. (1995). Religion and the Well-Being of Adolescents. *Journal of Social Issues*, Volume 51, Issue 2, 145–160.
- Dušanić, S. (2007). *Psihološka istraživanja religioznosti*. Banja Luka: Filozofski fakultet.

- Dušanić, S. Milosavljević, B. (2007). Religioznost i blagostanje. U Dušanić, S., *Psihološka istraživanja religioznosti* (221–236). Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Ellison, C. G., Levin, J. S. (1998). The religion–health connection: Evidence, theory, and future directions. *Health Education & Behavior*, 25, 700–720.
- Emmons, R. A., Cheung, C., Tehrani, K. (1998). Assessing Spirituality Through Personal Goals: Implications for Research on Religion and Subjective Well-Being. *Social Indicators Research* 45, 391–422.
- Emmons, R. A., Paloutzian, R. F. (2003). The Psychology of Religion. *Annual Review of Psychology*, 54, 377–402.
- Erikson, E. H. (1968/1976). *Omladina, kriza, identifikacija*. Titograd: NIP Pobjeda. S engleskog prevela Marija Rankov. (orig. „Identity: Youth and Crisis“, Norton, New York, 1968).
- Evans, R. I. (1976/1988). Gordon Allport. U Evans, R. I., Graditelji psihologije: razgovori sa stvaralačkim priložnicima, četvrti odjeljak: *Ličnost: bihevioralna, socijalna, egzistencijalna* (221–235), (prevod Miroslava Smiljanić-Spasić, Aleksandar I. Spasić). Beograd: Nolit.
- Frankl, V. (1978/1987). *Nečujan vapaj za smislom*, Drugo izdanje (prevod Rahela Berghofer). Zagreb: Naprijed.
- Frankl, V. (1946/2004). *Zašto se niste ubili*. Beograd: IP Žarko Albulj.
- Frojd, S. (1969). O gledanju na svet, XXXV predavanje (265–295). U: Frojd, S., *Nova predavanja za uvođenje u psihoanalizu, Odabrana dela, knjiga osma* (prevod: Vladeta Jerotić i Nikola Volf). Novi Sad: Matica Srpska.
- Gallup, G. (1985). *The Gallup poll*. New York: Random House.
- George, L. K., Larson, D. B., Koenig, H. G., McCullough, M. E. (2000). Spirituality and Health: What We Know, What We Need to Know. *Journal of Social and Clinical Psychology*, Vol. 19, No. 1, 102–116.
- Hart, C. W. (2010). James, William. U Leeming, D. A., Madden, K., Marlan, S. (Eds.) *Encyclopedia of Psychology and Religion* (447–449). USA: Springer.

- Hill, P. C., Pargament, K. I. (2003). Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality: Implications for Physical and Mental Health Research. *American Psychologist*, Vol. 58, No. 1, 64–74.
- Kavros, P. M. (2010). Religiosity. U: Leeming, D. A., Madden, K., Marlan, S. (Eds.) *Encyclopedia of Psychology and Religion* (768–769). USA: Springer.
- Koenig, H. G. (Ed.). (1998). *Handbook of Religion and Mental Health*. San Diego, CA: Academic Press.
- Levenson, M. R., Aldwin, C. M., D'Mello, M. (2005). Religious Development from Adolescence to Middle Adulthood. U Paloutzian, R. F., Park, C. L. (Eds.) *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, Chapter 8 (144–161). New York, London: The Guilford Press.
- Levin, J. (2010). Religion and Mental Health: Theory and Research. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*.
- Levin, J. S., Chatters, L. M. (1998). Research on Religion and Mental Health: An Overview of Empirical Findings and Theoretical Issues. U Koenig, H. G. (Ed.), *Handbook of Religion and Mental Health*, Section II, Chapter 3 (33–50). Elsevier Science: Academic Press.
- Loewenthal, K. M. (2010). Psychology. U Leeming, D. A., Madden, K., Marlan, S. (Eds.) *Encyclopedia of Psychology and Religion* (725–726). USA: Springer.
- McIntosh, D. Spilka, B. (1990). Religion and physical health: The role of personal faith and control beliefs. *Research in the Social Scientific Study of Religion*, Vol.2, 167–194.
- Miller, L., Kelley, B. S. (2005). Relationships of Religiosity and Spirituality with Mental Health and Psychopathology. U Paloutzian, R. F., Park, C. L. (Eds.) *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, Chapter 25 (460–478) , New York, London: The Guilford Press.
- Miller, W. R., Thorensen, C. E. (2003). Spirituality, Religion, and Health. *American Psychologist*, Vol. 58, No. 1., 24–35.
- Moreira-Almeida, A., Lotufo Neto, F., Koenig, H. G. (2006). Religiousness and mental health: a review. *Revista Brasileira de Psiquiatria*, 28(3), 242–50.

- Oman, D., Thoresen, C. E. (2005). Do Religion and Spirituality Influence Health? U Paloutzian, R. F., Park, C. L. (Eds.) *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. 435–459. New York, London: The Guilford Press.
- Oser, F. K., Scarlett, W. G., Bucher, A. (2006). Religious and Spiritual Development throughout the Life Span. U: Damon, W., Lerner, R. M. (Ed.). *Handbook of Child Psychology: Theoretical Models of Human Development*. Vol 1., Chapter 17 (942–998). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Park, C. L. (2005). Religion and Meaning. U Paloutzian, R. F., Park, C. L. (Ur.). *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* (295–314). New York, London: The Guilford Press.
- Pearce, M. J., Little, T. D., Perez, J. E. (2003). Religiousness and Depressive Symptoms Among Adolescents. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, Vol. 32, No. 2, 297–276.
- Spilka, B. (2010). Psychology and the Origins of Religion. U Leeming, D. A., Madden, K., Marlan, S. (Eds.) *Encyclopedia of Psychology and Religion* (726–728). USA: Springer.
- Stanić, I. (2010). Salutogena paradigma u određenju pojma zdravlja. *Interdisciplinarnost i jedinstvo savremene nauke: Zbornik radova sa naučnog skupa* (435–446). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Wulff, D.M. (2010). Psychology of Religion. U Leeming, D. A., Madden, K., Marlan, S. (Eds.) *Encyclopedia of Psychology and Religion* (732–735). USA: Springer.
- Zinnbauer, B. J., Pargament, K. I. (2005). Religiousness and Spirituality. U Paloutzian, R. F., Park, C. L. (Ur.). *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* (21–42). New York, London: The Guilford Press.

Irena Stanić

RELIGIOUSNESS: TREATMENT IN PSYCHOLOGY AND SALUTOGENIC (AND OTHER) POTENTIALS

Summary

Religiousness exists as a topic of interest in psychology since its beginnings as a science. Considering the significance of religiousness in human functioning, empirical research in this area has been initiated disproportionately late. After the presentation of the status of religiousness in psychology as a science, the paper analyzes various interpretations of its salutogenic aspects, and examines the developmental psychological aspects. Some mechanisms by which various authors interpret the beneficial mental health outcomes of religiosity are presented. Research on religiousness in our and neighbor countries was mentioned. A critical review was made of the religiousness and possible maladaptive outcomes that it may have.

РЕЛАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ ПЕРЦЕПЦИЈЕ МОБИНГА И ФАКТОРА КОЈИ ПОГОДУЈУ ЊЕГОВОЈ ПОЈАВИ И ШИРЕЊУ

У раду су приказани резултати самосталног истраживања о перцепцији мобинга и фактора који доприносе његовој појави и ширењу. Циљ истраживања је дефинисан као емпиријска верификација података у вези са утврђивањем релација између перцепције мобинга и перцепције фактора који доприносе његовој појави и ширењу. Истраживање је реализовано на узорку 411 радника запослених у приватним и јавним предузећима и организацијама источног дијела Републике Српске. Тестирана је хипотеза да се могу очекивати значајне разлике у дјеловању фактора појаве и ширења мобинга на његову перцепцију. Фактори који доприносе појави и ширењу мобинга подијељени су у три категорије и то: фактори личности руководиоца, фактори мирења са ситуацијом и фактори традиције и трендова. У раду су кориштени адекватни мјерни инструменти, који имају задовољавајуће метријске карактеристике: скала перцепције мобинга и скала фактора који доприносе појави и ширењу мобинга.

Добијени резултати истраживања показују да је хипотеза дјелимично потврђена, с обзиром на то да је установљено сљедеће:

- на перцепцију мобинга статистички значајно утиче мишљење испитаника да је личност руководиоца значајан фактор доприноса у настанку мобинга и његовом ширењу;
- перцепција фактора мирења са ситуацијом не утиче статистички значајно на перцепцију мобинга;
- перцепција значаја традиције и трендова као фактора мобинга статистички значајно утиче на перцепцију мобинга.

Кључне ријечи: перцепција мобинга, фактори који доприносе настанку и ширењу мобинга.

¹ snjezana.stanar@ffuis.edu.ba

Увод

Погоршање међуљудских односа и опште радне климе доприноси повећаном осјећању несигурности, настојању да се за неуспјехе окриве други, прављењу интрига и конфликта, који временом могу да прерасту у мобинг на радном мјесту. Злостављање на послу најчешће долази од стране послодаваца који запосленима дају претешке задатке за које они нису квалификовани. То се нарочито односи на већину новијих „бизнисмена“, који су своју имовину стекли на неморалан и некоректан начин и којима недостаје пословна и морална етика и култура, коју послован човјек мора да има. Умјесто да трпе шиканирања, кићења због страха од губитка посла, жртве би требале потражити правну и психолошку помоћ. Емпиријска истраживања (Vandekerckhove & Commers, 2003) показују да мобинг на радном мјесту није маргиналан феномен. У САД је око 16,8% радника жртва мобинга (Namie, Namie, 2000), док је тај постотак у Европи нешто нижи и износи 11% (Paoli & Merllié, 2001 према Neuman, 2000).

„Ријеч је о модерној теми о којој сви углавном имамо појам, макар и магловит. Знамо да је мобинг кад те малтретирају на послу, али многи обично не знају препознати када се то њима догађа“ (Шијаковић, 2002; стр. 456–466).

Досад наведено као и специфичност проблема за који је тешко наћи саговорнике, чак и у појединим организацијама које се баве заштитом људских права, намеће потребу изучавања стварног стања у нашим савременим организацијама.

Дефиниција мобинга

Феномен мобинга постаје све више популаран у свакодневном говору, медијима и у стручној литератури. Не постоји јединствена дефиниција овог феномена, па се у стручној литератури сусрећу различита појмовна одређена при чему се нагласак ставља на различите аспекте проблема. Без обзира на различитости, скоро сви аутори се слажу да је ријеч о негативном и непријатељском понашању између запосленика, гдје нападе на жртву врши једно или више лица, систематски и кроз дужи временски период. Да би имао унапријед планирани негативан и разоран ефекат на жртву, мобинг треба држати у животу у правилним временским интервалима и систематски га проводити. Такође, да би се проводио мобинг, није потребно више, већ само једна особа која ће бити истрајна у „уништавању“ своје жртве, чак и онда када група одустане и окрене се бављењу неким другим стварима. У земљама у којима влада капитализам, мобинг се користи као једна од метода којима се послодавци користе како би онога који је „вишак“ натјерали да сам напусти организацију. Сам поступак мобинга најчешће започиње промјенама радног окружења, а које доводе до конфликта и лоших

међуљудских односа. Након почетне социјалне изолације долазе активности везане за радне задатке, премјештање на удаљена и забачена радна мјеста, неинформисање, критике због „необављеног“ или „лоше обављеног“ посла, итд. Циљ овог поступка је психолошки потпуно понизити и „уништити“ жртву. Као најчешћи узроци мобинга у радним организацијама наводе се промјене у организацији, дисфункционална организацијска структура и/или култура, недостатак комуникације, недостатак адекватног тренинга запослених (комуникацијске вјештине, рјешавање конфликта и сл.) те различити притисци који долазе изван организације (Davenport i sar., 1999). „Мобинг је понашање коме је циљ потцијенити и деградирати људска бића преко „злонамјерног језика“ и преко прикривених окрутних дјела која постепено подривају самопоуздање и самопоштовање особе“ (Костелић-Мартић, 2005; стр. 11).

Оно што још треба поменути, а што није ништа мање важно од саме природе понашања које се везује за мобинг, јесте учесталост и трајање таквог понашања, које утиче на цјелокупну личност, па самим тим и на радну ефикасност запослених.

Фактори који погодују појави и ширењу мобинга

Из искуства и комуникацијом са другим људима научили смо да је сваки човјек посебан, и да свему што ради даје неки свој лични печат, а све то захваљујући скупу особина које су јединствене и непоновљиве. Према томе, може се извести закључак да је личност „јединствен и релативно стабилан модел понашања, мисли и емоција које показују појединци“ (Гринберг, Барон, 1988).

Као доминантан фактор у настанку мобинга јавља се и недостатак социјалних компетенција, од којих је, чини се, важан аспект недостатак емоционалне контроле. Недостатак или смањена саморефлексија као и немање увида у своје понашање, тачније његове посљедице за резултат имају појаву мобинга (Дунђеровић, 2005).

За друштво у којем данас живимо карактеристични су процеси раздора који су неке аспекте друштва довели до фазе у којој без имало задршке можемо говорити о разореном друштву. Дешавају се криза идентитета, психичка оптерећеност, промјене система вриједности на горе, бесперспективност, незапосленост која за посљедицу има велику економску зависност. Овакво стање разореног друштва, које је посљедица катастрофалних догађања у друштву (рат, економска и привредна криза, криза вриједности...), довело је до стања безнађа гдје егзистирају противрјечни системи вриједности. Јавља се и аномија (стање у друштву у којем се не поштују закони и норме понашања) до које долази најчешће у периодима друштвене и политичке кризе, ратова и револуција, као и у вријеме друштвене транзиције, када

више не вриједе норме и вриједности које су вриједиле некада, а нове још нису успостављене. У таквим условима људи су, приликом тражења прихватљивих образаца социјалног понашања, збуњени и дезоријентисани. Без обзира на огромно нагомилано незадовољство постојећим стањем и жељу за промјенама, већина запослених ипак остаје у сфери пасивног трпљења, јер сматрају да не могу да се изборе за боље, па остају да ћуте и трпе све што им се наметне, а све због заштите сопствене и сигурности оних чија егзистенција зависи од њих.

Традиционално патријархално васпитање у великој мјери утиче на запошљавање жена као и на однос према њима на послу. Па тако знамо да је веома мали број жена на мјестима одлучивања, на руководећим мјестима различитих институција. Чим су у некој професији више заступљене жене, по правилу та професија постаје мање плаћена, и обично се налазе на хијерархијски нижим позицијама са нижом платом и друштвеним статусом. Посебно је уочљиво да у земљама у транзицији, у кризним друштвеним условима, све више је жена које остају без посла, јер, по традицији, женама остаје мјесто мајке и домаћице, некога коме је мјесто у кући и ко треба да ћути и трпи.

У раду је нагласак стављен на три групе фактора који доприносе појави и ширењу мобинга, а то су фактори личности руководиоца, фактори мирења са постојећом ситуацијом и фактори традиције и трендова. Фактори личности руководиоца односе се на оцјену особина личности руководиоца значајних за јављање мобинга. Фактори мирења са ситуацијом односе се на оцјену у којој мјери ћутање и трпљење негативних појава представља извор мобинга, а фактори традиције и трендова на оцјену у којој мјери појаве традиционално васпитање и појаве из претходних деценија утичу на појаву мобинга.

Методологија истраживања

Предмет истраживања односи се на сагледавање научног и практичног значаја перцепције мобинга и фактора који погодују његовој појави и ширењу. Основни циљ овог истраживања је *анализирање реакција између* перцепције мобинга с једне стране и фактора који погодују његовој појави и његовом ширењу, с друге стране.

Узорак истраживања

Узорак испитаника има елементе намјерног, пригодног и једноставног случајног. Намјерног, јер су њиме обухваћени испитаници запослени у областима и организацијама које су намјерно одабране за потребе ове студије, пригодног, у том смислу што су испитивањем обухваћени запослени

који су се у вријеме испитивања нашли у организацији и којима је било омогућено да буду доступни испитивачима, те случајног, у том смислу што су бројни случајни фактори утицали на то ко се у том моменту нашао у организацији и, још важније, коме је било омогућено да се издвоји из процеса рада и приступи испитивању. Имајући у виду овакав начин избора испитаника, те да је испитивањем обухваћено 411 запослених у различитим организацијама источног дијела Републике Српске, може се са релативно довољном поузданошћу рећи да је наш узорак испитаника репрезентативан за посматране организације.

Методе и инструменти истраживања

У раду су кориштене двије основне методе за прикупљање података: емпиријско – неекспериментални метод (survey) који се уобичајено користи за теренско истраживање на изабраном узорку и метод теоријске анализе за анализу садржаја претходних истраживања која су предметно и методолошки сродна овом проблему.

У складу са предметом и циљем истраживања кориштени су сљедећи инструменти за прикупљање података: скала за испитивање перцепције мобинга и скала перцепције фактора који доприносе појави и ширењу мобинга. Метријске карактеристике кориштених инструмената провјерене су *post facto*.

Скала перцепције мобинга састоји се од осамнаест тврдњи и обухвата перцепцију мобинга у нашим организацијама. Кронбах алфа износи 0,927, што показује да је ниво поузданости скале задовољавајући. Смирнов-Колмогоровим тестом, којим се утврђује нормалност дистрибуције резултата добивено је да дистрибуција одступа статистички значајно од нормалне у позитивном смјеру на шта указује skewness чија вриједност износи 1,100. Смирнов-Колмогоров коефицијент износи 0,138, статистички је значајан на нивоу 0,01.

Скала фактора који доприносе појави и ширењу мобинга конструисана је за потребе истраживања као скала Ликертовог типа, гдје су испитаници имали могућност да своје слагање искажу од потпуног слагања до потпуног неслагања са тринаест тврдњи. Ниво поузданости ове скале је задовољавајући што показује Кронбах алфа који износи 0,870. Анализа је показала да дистрибуција резултата на скали перцепције фактора који доприносе јављању мобинга статистички значајно одступа од нормалне дистрибуције. Смирнов-Колмогоров тест износи 0,063, а ниво значајности $p = 0,01$. Дистрибуција резултата на овој скали је негативно асиметрична на шта указује и skewness чија је вриједност -0,884.

Резултати истраживања

У овом дијелу рада је приказана и анализирана природа односа сваке од варијабли укључених у истраживање.

На основу дистрибуције података који обухватају перцепцију мобинга извршена је подјела у три категорије које укључују дирекцију општег односа према постојању мобинга у нашим организацијама, на: 1. изразито низак, 2. низак и 3. висок ниво перцепције мобинга, затим на основу дистрибуције података који обухватају перцепцију фактора који доприносе појави мобинга извршена је подјела такође у три категорије: 1. нижи, 2. висок, и 3. изразито висок степен присуства наведених фактора.

Перцепција мобинга

Анализом резултата добијених путем рачунања скалног индекса тврдњи којима је испитивана перцепција постојања мобинга у нашим организацијама уочљиво је да испитаници у мањој мјери перципирају постојање мобинга. Више од 50% испитаника је, на различите форме мобинг активности, дало одговоре којима изражавају своје мишљење да је мобинг ријетко присутан у нашим организацијама. Ниске скалне вриједности приказане у табели 1 указују на тако добијене резултате.

Табела 1. Перцепција мобинга

Т В Р Д Њ Е	Степен слагања					SV
	Врло ријетко	Ријетко	Нисам сигуран	Често	Врло често	
	f %	f %	f %	f %	f %	
Добијам радне задатке испод нивоа моје квалификације и мојих способности.	150 36,50	130 31,63	49 11,92	57 13,87	25 6,08	2,21
Претрпавају ме послом који је немогуће завршити у датим роковима.	178 43,31	105 25,55	37 9,00	70 17,03	21 5,11	2,15
О мени се „испредају“ трачеви и неистине.	201 48,91	47 11,44	134 32,60	17 4,14	12 2,92	2,01
Мој рад се често неоправдано провјерава и контролише.	188 45,74	112 27,25	59 14,36	42 10,22	10 2,43	1,96
Моје мишљење и приједлози се игноришу.	208 50,61	86 20,92	75 18,25	32 7,79	10 2,43	1,91
Ускраћују ми информације важне за успјешно извршавање посла.	220 53,53	82 19,95	64 15,57	35 8,52	10 2,43	1,86
Мој рад и залагање су изложени константним критикама.	217 52,80	99 24,09	66 16,06	22 5,35	7 1,70	1,86
Омаловажава се и исмијава оно што радим.	241 58,64	57 13,87	83 20,19	28 6,81	2 0,49	1,77
Подругљиво се смјешкају док износим своје критичке опаске о слабостима у организацији.	250 60,83	54 13,14	76 18,49	22 5,35	9 2,19	1,75
На мене се врши притисак да не тражим оно што ми по закону припада: боловање, годишњи одмор.	252 61,31	69 16,79	54 13,14	24 5,84	12 2,92	1,72
Игноришу ме и искључују из заједничких активности.	251 61,07	67 16,30	64 15,57	21 5,11	8 1,95	1,71
Изложен/а сам пријетећим опоменама и подсјећању на учињене пропусте на послу.	261 63,50	69 16,79	60 14,60	17 4,14	4 0,97	1,62
Појединци на мене вичу, искаљују бијес.	264 64,23	86 20,92	31 7,54	25 6,08	5 1,22	1,59
Савјетовано ми је, или сигнализирано, да треба да дам отказ.	289 70,32	36 8,76	71 17,27	10 2,43	5 1,22	1,55
Застрашују ме поступцима као што су: пријетње прстом, уношење у лице, гуркање, блокирање пролаза...	286 69,59	51 12,41	54 12,41	13 3,16	7 1,70	1,55
Понижавају ме увредљивим коментарима о мени као личности: о мом поријеклу, навикама, ставовима, приватном животу.	287 69,83	41 9,98	68 16,55	12 2,92	3 0,73	1,55
Претјерано ме задиркују и праве неслане шале на мој рачун.	261 63,50	69 16,79	60 14,60	17 4,14	4 0,97	1,47
Доживио/ла сам физичко насиље односно пријетње физичким нападом.	317 77,13	40 9,73	41 9,98	9 2,19	4 0,97	1,40

На основу дистрибуције података приказаних у табели 1 уочљиво је да испитаници, у најужем смислу значења појма мобинга, ријетко опажају односно доживљавају да су директније изразито изложени мобингу на послу.

Фактори који доприносе појави и ширењу мобинга

Скала перцепције фактора који доприносе појави и ширењу мобинга садржи три групе тврдњи: 1. тврдње које се односе на личност руководиоца као извора мобинга, 2. тврдње које говоре да мирење са постојећом ситуацијом може бити извор мобинга и 3. тврдње које показују да извор мобинга може бити и устаљено понашање из претходних деценија, тј. из претходног рата (трендови), те традиционално васпитање на нашим просторима.

Анализа одговора на тврдње које сачињавају скалу испитивања фактора који доприносе појави и ширењу мобинга, у цјелини, указала је да висок проценат запослених у посматраним организацијама опажају да су оваква социјално непожељна понашања изразито често присутна, врло често изнад 70%, што значи да су услови за појаву и ширење мобинга у тим организацијама врло повољни. С обзиром на то да је вишим вриједностима у скали означен позитиван степен слагања, и да скални индекс сваке тврдње износи више од 3,10, можемо закључити да испитаници у великој мјери опажају изражену присутност оваквих друштвено нежељених понашања.

Табела 2. Фактори који доприносе појави и ширењу мобинга

Т В Р Д Њ Е	Степен слагања					SV
	Уопште се не слажем	Слажем се не	Углавном слажем	Нисам сигуран	Потпуно се слажем	
	f %	f %	f %	f %	f %	
Низак животни стандард запослене тјера да на мобинг реагују по принципу „ћути и трпи“.	11 2,68	16 3,89	58 14,11	115 27,98	211 51,34	4,21
Велики број руководиоца себи даје више моћи него што је то нормативно предвиђено.	12 2,92	18 4,38	59 14,36	152 36,98	170 41,36	4,09
Недостатак радних мјеста и знатан број незапослених доводе до појаве мобинга.	12 2,92	14 3,41	77 18,73	138 33,58	170 41,36	4,07
Политички мотивисано постављање руководиоца у предузећима доприноси појави и ширењу мобинга.	8 1,95	10 2,43	93 22,63	135 32,85	165 40,15	4,07
Запошљавање преко „веза“ доприноси појави и мобинга.	11 2,68	12 2,92	85 20,68	135 32,85	168 40,88	4,06

Изразита друштвено-економска криза је довела до преласка капитала у руке неморалних и нестручних људи.	15 3,65	16 3,89	77 18,73	143 34,79	160 38,93	4,01
Велики број руководиоца је мишљења да посједује запослене заједно са капиталом који имају.	24 5,84	17 4,14	87 21,17	135 32,85	148 36,01	3,89
Код великог боја руководиоца главни механизам дјеловања је „циљ оправдава средства“.	11 2,68	16 3,89	103 25,06	159 38,69	122 29,68	3,89
Свако дјеловање запослених против мобинга може изазвати губитак посла.	10 2,43	26 6,33	108 26,28	134 32,60	133 32,36	3,86
Недовољна примања и мале плате запосленима представљају већи проблем него нехумано поступање према њима.	25 6,08	26 6,33	95 23,11	141 34,31	124 30,17	3,76
Традиционално се сматра да мушкарци имају више права него жене.	41 9,98	31 7,54	113 27,49	114 27,74	112 27,25	3,55
Наше организације се одржавају на ригидној хијерархијској структури, контроли и тајности рада.	22 5,35	31 7,54	173 42,09	109 26,52	76 18,49	3,45
Савремено радно и социјално окружење спутава могућност за развој и напредовање жена.	48 11,68	69 16,79	148 36,01	83 20,19	63 15,33	3,11

Анализом тврдњи које сачињавају скалу испитивања фактора који доприносе појави и ширењу мобинга, у цјелини, уочљив је висок проценат испитаника који сматрају да све три групе представљају значајне факторе који доприносе појави и ширењу мобинга и да су у значајној мјери заступљени у нашем друштву, можемо закључити да у нашим организацијама мобингу је изложен велики број запослених.

Упоређујући ове податке и податке у табели 1, може се примијетити да се јављају контрадикторности код одговора које су испитаници давали на тврдње из ове двије скале. С обзиром на то да је анализа тврдњи које сачињавају скалу испитивања фактора који доприносе појави и ширењу мобинга, у цјелини, указала на висок проценат испитаника који сматрају да све три групе представљају значајне факторе који доприносе појави и ширењу мобинга и да су у значајној мјери заступљени у нашем друштву, можемо закључити да је у нашим организацијама мобингу изложен велики број запослених.

Анализа добијених података показује да се 68,37% испитаника слаже са тврдњама које сачињавају скалу извора мобинга.

Међусобне релације варијабли

Анализирајући податке који се односе на процјену фактора личности руководиоца као фактора јављања мобинга и перцепцију мобинга (табела 3), уочено је да највећи број испитаника, које карактерише став да личност руководиоца не представља значајан фактор доприноса мобингу, изразито ниско перципирају мобинг (44,35%), док је приближно подједнак број испитаника који у факторима личности руководиоца виде значајан извор мобинга и који високо перципирају мобинг (41,13%), што тумачимо чињеницом да испитаници објективно опажају и осјетљиви су на узроке (извори мобинга) и посљедице (перципирани мобинг) у нашим организацијама.

На перцепцију мобинга статистички значајно утиче мишљење испитаника да је личност руководиоца значајан фактор доприноса у настанку мобинга и његовом ширењу.

Табела 3. Релација фактора који доприносе појави мобинга и перцепције мобинга

Значај фактора личности руководиоца	Ниво перцепције мобинга			Свега %
	Изразито низак (%)	Низак (%)	Виши (%)	
Нижи	51	27	37	115
	44,35	23,48	32,17	100,00
Висок	48	61	46	155
	30,97	39,35	29,68	100,00
Изразито висок	38	45	58	141
	26,95	31,91	41,13	100,00
Свега	137	133	141	411
	33,33	32,36	34,31	100,00

$$\chi^2 = 14,362$$

$$df = 4$$

$$C. Coeff. = 0,184$$

$$p = 0,006$$

Када је ријеч о односу фактора мирења са ситуацијом као фактора појаве мобинга и перцепције мобинга (табела 4) није утврђена статистички значајна разлика. Без обзира да ли испитаници у нижој, високој или изразито високој мјери сматрају да мирење са ситуацијом представља фактор појаве мобинга они у прилично подједнаким мјерама перципирају појаву мобинга (проценат испитаника у свакој од категорија износи око 30%). Анализом добијених података утврђено је да перцепција фактора мирења са ситуацијом не утиче статистички значајно на перцепцију мобинга. Уочена је тенденција да испитаници који изразито високо сматрају да је пожељно да се „ћути и трпи“ у мањој мјери изразито ниско перципирају мобинг, што се може протумачити њиховом осјетљивошћу на појаву мобинга уопште, као и критичношћу у тумачењу фактора који доприносе појави мобинга при чему јасно уочавају узроке (трпљење) и посљедице (појава мобинга коју су перципирали).

Табела 4. Релација фактора који доприносе појави мобинга и перцепције мобинга

Значај фактора мирења са ситуацијом	Ниво перцепције мобинга			Свега %
	Изразито низак (%)	Низак (%)	Виши (%)	
Нижи	53 34,42	43 27,92	58 37,66	154 100,00
Висок	41 36,61	37 33,04	34 30,36	112 100,00
Изразито висок	43 29,66	53 36,55	49 33,79	145 100,00
Свега	137 33,33	133 32,36	141 34,31	411 100,00
$\chi^2=3,769$ $df=4$ $C. Coeff. = 0,095$ $p = 0,438$				

Анализом добијених података који укључују однос перцепције фактора традиције и трендова и перцепције мобинга (табела 5) уочавамо да испитаници који оцјењују да су ови фактори у нижој мјери значајни за појаву мобинга изразито ниско перципирају постојање мобинга (40,77%). Исто тако, испитаници који оцјењују да су ови фактори изразито значајан извор мобинга у вишем нивоу перципирају постојање мобинга (39,82%), што би се могло протумачити њиховим објективним опажањем узрока (извора мобинга) и посљедица (постојање перципираног мобинга). На основу добијених података уочено је да постоји статистички значајна разлика између испитаника који у различитој мјери оцјењују значај традиције и трендова као фактора мобинга у односу на ниво у којем перципирају мобинг и то на нивоу значајности од 0,05.

Табела 5. Релација фактора који доприносе појави мобинга и перцепције мобинга

Значај фактора традиције и трендова	Ниво перцепције мобинга			Свега %
	Изразито низак (%)	Низак (%)	Виши (%)	
Нижи	53 40,77	38 29,23	39 30,00	130 100,00
Висок	59 35,12	52 30,95	57 33,93	168 100,00
Изразито висок	25 22,12	43 38,05	45 39,82	113 100,00
Свега	137 33,33	133 32,36	141 34,31	411 100,00
$\chi^2 = 9,917$ $df=4$ $C. Coeff. = 0,153$ $p = 0,042$				

Према перцепцијама испитаника, у посматраним организацијама, мобинг је првенствено психолошке природе и у највећој мјери има карактеристике напада на квалитет рада жртве који се испољава као додјелјивање задатака који су испод нивоа способности и нивоа квалификација запослених,

давање задатака који умањују самопоштовање, претрпвање послом који је немогуће завршити у задатим роковима, сувишна неоправдана контрола рада, игнорисања мишљења и приједлога и недоступности информација важних за радне задатке, као и напада на репутацију жртве који укључују понижавање личности, исмијавање, игнорисање, испредање трачева и неистина.

Закључак

Како су испитаници у изразито високом степену перципирали факторе који погодују настанку и ширењу мобинга, можемо рећи да друштвени и организациони услови у посматраним организацијама представљају погодан тло за јављање и ширење мобинга.

Такође се може видјети да у средишту нађених перцепција о мобингу и условима за настанак мобинга латентно лежи то да је мобингу, у посматраним организацијама, изложен извјестан број запослених. Страх од губитка каквог таквог посла који би могао довести до немогућности задовољења основних људских потреба представља основну препреку да запослени отворено и јавно говоре о мобингу на својим радним мјестима. Добијени резултати јасно показују да фактори који су истраживањем обухваћени не представљају, у истој мјери, значајне изворе перцепције мобинга. Мјера у којој три групе фактора представљају изворе перцепције мобинга и у којој се не перципира постојање мобинга указује на потребу покретања промјена како на ширем, друштвеном плану, тако и на плану појединца. Видљиво је да су испитаници личности менаџера дали предност када су у питању фактори који доприносе појави и ширењу мобинга, након тога су ту традиција и трендови понашања која су се одржала више од посљедње двије деценије док факторе мировања са постојећом ситуацијом не посматрају или значајно мањој мјери посматрају као изворе перцепције мобинга.

Даље продубљивање ове теме подразумијева проширивање области истраживања на активности анализирања и тумачења резултата до којих су, у овој области, дошли други аутори.

Да би се изашло из поратне кризе која се дубоко укоријенила и влада многим областима живота и рада, потребне су радикалне промјене. Првенствено је потребно направити промјене на друштвеном плану у чијем фокусу би била изградња боље и стабилније економије и побољшања животног стандарда, бољих критерија професионалног избора и развоја кадрова, посебно кад је ријеч о руководећем кадру, те пројектовање бољих програма њиховог стручног усавршавања. Све ово ће уједно учинити и велике промјене на индивидуалном плану у смислу уклањања страха који представља један од највећих каменова спотицања у развоју људских потенцијала.

Литература

- Гринберг, Ц., Барон, Р. А. (1998). *Понашање у организацијама – Разумевање управљања људском страном рада*. Београд: Желинд.
- Davenport, Noa Zanolli, Ruth Distler Schwartz, Gail Pursell
- Elliott (1999). *Mobbing: Emotional Abuse in the American Workplace*. Ames, Iowa: Civil Society Publishing.
- Дунђеровић, Р. (2005). *Основи психологије менаџмента*. Нови Сад: Факултет за менаџмент.
- Kostelić-Martić, A. (2005). *Mobbing: psihičko maltretiranje na radnom mjestu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Namie, G. i Namie, R. (2000). *Workplace Bullying: The Silent Epidemic*. *Employee Rights Quarterly*, 1(2), 1–12.
- Neuman, J.H. (2000). *Injustice, Stress and Bullying Can Be Expensive*. Part 1 of 6. Workplace Bullying in Oakland, California. Преузето са: <http://www.workplacebullying.org/res/neuman1.html>. Датум преузимања: 10. 12. 2009.
- Vandekerckhove W., Commers, M. S. R. (2003). Downward Workplace Mobbing: A Sign of the Times?. *Journal of Business Ethics* 45(1). 41–50.
- Шијаковић, И. (2002). *Узроци кршења људских права у земљама транзиције. Међународни проблеми*. вол. 54, бр. 4. Бања Лука: Економски факултет. Преузето са: <http://scindeks-clanci.nb.rs/data/pdf>. Датум преузимања: 10. 12. 2009.

Snježana Z. Stanar

RELATIONS BETWEEN THE PERCEPTION OF MOBBING AND FACTORS WHICH CAUSE ITS APPEARANCE AND EXPANSION

Summary

The paper presents the results of an independent research on the perception of mobbing and factors that contribute to its occurrence and expansion. The aim of the research is defined as the empirical verification of data regarding the relationship between the perception of mobbing and the perception of factors that contribute to its occurrence and spread. The survey was carried out on a sample of 411 workers employed by private and public enterprises and organizations. The hypothesis was tested that significant differences in the effects of the emergence and spread of mobbing on his perception can be expected. Factors that contribute to the emergence and spread of mobbing are divided into three categories: personality factors of managers, factors of conciliation with the situation and factors of tradition and trends. In this paper, adequate measuring instruments are used, which have satisfactory metric characteristics: mobility perception scale and scale of factors that contribute to the emergence and spread of mobbing.

The obtained results of the research show that the hypothesis is partially confirmed, since the following was established:

- the perception of mobbing statistically significantly influences the opinion of the respondents that the personality of the manager is a significant factor in the contribution to the emergence of mobbing and its spreading.
- the perception of the conciliation factor with the situation does not affect statistically significant the perception of mobbing
- there is a statistically significant difference between respondents who to a varying extent assess the importance of tradition and trends as a factor of mobbing compared to the level in which mobbing perceives.

ЗАДОВОЉСТВО ЖИВОТОМ И КВАЛИТЕТ ПОРОДИЧНИХ ИНТЕРАКЦИЈА СТУДЕНАТА

Према бројним истраживањима, квалитет породичних интеракција значајно утиче на формирање идентитета и на каснију психичку и социјалну зрелост појединца, а што касније води и већем животном задовољству. У раду су представљени резултати истраживања које је проведено с циљем утврђивања повезаности појединих димензија квалитета породичних интеракција и задовољства животом студената. Испитане су и релације задовољства животом студената са њиховим социодемографским карактеристикама, конципираним кроз пол, материјални статус, академски успјех, тип насеља у коме живе и образовни статус њихових родитеља. Истраживање је проведено на узорку од 285 студената (59.6% женског пола) Зеничког, Тузланског, Сарајевског, Бањалучког и Травничког универзитета, а примијењене су двије скале: Скала општег задовољства животом (Penezić, 1996; Delić, 2016) и Скала квалитете обитељских интеракција (Vulić-Prtorić, 2000). Резултати проведеног истраживања показују да су студенти већински задовољни својим животом (91,57% студената има резултат > 45), те указују и на позитиван однос између задовољства животом и квалитета породичних интеракција студената на што указују статистички значајне позитивне корелације задовољства животом и следећих димензија: задовољство цјелокупном породицом ($r = .36$), прихватање од стране мајке ($r = .32$) и димензије – прихватање од стране оца ($r = .31$). На исти однос указују и статистички значајне негативне корелације задовољства животом и димензија – одбијање од стране и мајке ($r = -.25$) и оца ($r = .31$). Статистички значајна разлика у нивоу задовољства животом утврђена је за материјални статус $\chi^2(4, n = 285) = 28.24, p < .001$, као и за академски успјех $\chi^2(4, 285) = 11.95, p < .005$. Надаље, утврђено је непостојање статистички значајне разлике у нивоу задовољства животом студената с обзиром на пол, мјесто пребивалишта и образовни статус родитеља. На крају, димензијама квалитета породичних интеракција могуће је предвидјети 21% варијансе задовољства животом уз вриједности ниског ефекта ($F(5, 220) = 11.36, p < .001, f^2 = .26$), а социодемографским карактеристикама могуће је предвидјети 12.5% варијансе задовољства животом студената, уз вриједности ниског ефекта ($F(6, 278) = 6.60, p < .001, f^2 = .14$). Истраживањем се настојало допринијети оквирима позитивне и породичне психологије као и указати на важност улагања у породичне односе.

¹ miroslavgavric@yahoo.com

Кључне ријечи: задовољство животом, квалитет породичних интеракција, социодемографске карактеристике, студенти

УВОД

Срећа, позитивне емоције, позитивна искуства, људске врлине и вриједности су дуго времена били занемарени од стране научне психологије, која је била одана медицинском моделу дефинисања здравља као одсуства болести. Овај модел је углавном усмјерен на уклањање патње (Nistor, 2011), а вјероватно би се већина љекара сложила да је срећа одсуство психичке патње, физичког бола и болести (физичке и менталне) (Костић, 2017). Почетком 20. вијека, са развојем позитивне психологије, психолози се интензивно окрећу различитим мјерама субјективне добробити, односно општем задовољству животом. Умјесто тога били су усмјерени на оно што их чини тужним или забринутим. У покушају да се научно потврде увјерења о томе шта човјека чини сретним, истраживања све више бивају посвећена бројним факторима као што су социодемографске варијабле, особине личности, породичне интеракције и слично. Прегледом литературе сусрећу се различита схватања задовољства животом и њему сродних појмова као што су субјективна добробит, благостање (*well-being*), срећа (*happiness*), квалитет живота (*quality of life*) и сл. (Penezić, 2006), који се понекад користе као синоними.

Подручје субјективне добробити обухвата научну анализу начина на који људи процјењују своје животе у датом тренутку и на дуже вријеме. Те процјене могу бити афективне (емоционалне реакције) и когнитивне (подразумијевају закључке о општем задовољству животом, као и задовољству појединим подручјима живота – здравље, посао, социјални односи) (Diener, Lucas i Oishi, 2003), што је шематски представљено на *Слици 1*. Појединци могу бити задовољни у већини подручја живота, али због незадовољства у само једном подручју, ипак свеукупно могу исказивати незадовољство (Rijavec, Miljković i Brdar, 2008), те стога је важно разматрати глобалну процјену нечијег живота, умјесто задовољства појединим аспектима (Pavot i Diener, 1993).

Слика 1. Схематски приказ субјективне добробити (Diener i sar., 2003)

Према Павоту [Pavot] и Динеру [Diener] (1993) опште задовољство животом представља когнитивну компоненту субјективне добробити, а представља евалуацију квалитета живота према властитом сету критеријума. Слично томе и Лукас [Lucas], Динер и Сух [Suh] (1996; Penezić, 1996; 1999; 2004) дефинишу задовољство животом, тј. као глобалну евалуацију неке особе о свом животу. Павот и Динер (1993) сматрају да је важно разматрати глобалну самопроцјену задовољства животом, а не само појединим животним аспектима, јер неки људи могу бити задовољни у многим подручјима живота, али у неком не и да опет цјелокупно задовољство животом буде лоше (Rijavec i sar., 2008), што такође иде у прилог унидимензионалности концепта задовољства животом као глобалног индикатора задовољства појединца, али указује и на постојање других аспеката живота који могу утицати на глобално задовољство животом. На примјер, појединац задовољан својим финансијским стањем може бити несрећан у љубави, па због тога самопроцјена животом само на основу финансијског аспекта не би била оправдана, а ни само с аспекта љубави, јер би се у првом случају појединац осјећао задовољним, а у другом незадовољним, због чега треба сагледавати самопроцјену задовољства животом управо кроз глобалнији критеријум (Delić, 2016).

Задовољство животом и други конструкти

У покушају да се научно потврде увријежена увјерења о томе шта човјека чини сретним, истраживања су посвећена бројним факторима као што су пол, доб, раса, приходи, степен образовања, брачни статус и други (Bratko i Sabol, 2006). Мајерс [Myers] и Динер (1995) наводе да познавање тих фактора не даје много информација о томе колико је особа сретна и задовољна животом. Тако нека истраживања указују на непостојање статистички значајне полне разлике у погледу задовољства животом

(Diener i Ryan, 2009; Huebner, Drane i Valois, 2000; Podgorelec, 2004; Salami, 2011; Vasić, Šaračević i Trogrlić, 2011; Vidiček, Sindik i Vukosav, 2014; Živković, Čopo, Rončević i Sindik, 2013).

Новац, тј. материјални статус често се спомиње као извор среће и задовољства, па ако питамо људе што им треба да би били сретни, један од најчешћих одговора је – новац (Myers, 2000; према Brkljačić i Kaliterna-Lipovčan, 2010). Резултати студија са домаћих простора (Brajša-Žganec, Šakić i Raboteg-Šarić, 2009; Brkljačić i Kaliterna-Lipovčan, 2010; Brkljačić i Marinić, 2008; Družić-Ljubotina, 2012; Kaliterna-Lipovčan, Brkljačić i Šakić, 2007; Kaliterna-Lipovčan i Burušić, 2014; Penezić, Juković i Ombla, 2013; Penezić, Ombla, Mišlov i Juković, 2013) показују да је материјални статус веома значајан предиктор задовољства. Према одређеним налазима (Pastuović, Kolesarić i Krizmanić, 1995) степен образовања позитивно је повезан са животним задовољством, што је и логично – с обзиром на то да виши степен образовања појединцу пружа већи распон могућности и доступних ресурса (Lučev i Tadinac, 2008). Иако се може претпоставити да су млади људи задовољнији својим животом, као што то показује студија, резултати других студија (Mroczek i Kolarz, 1998; Penezić, 2006) показују да задовољство расте у складу с доби. У старијој доби људи имају бољу равнотежу позитивних и негативних емоција и више емоција (и позитивних и негативних) с нижим нивоом узбуђења или узнемирености (Pinquart, 2001; према Brkljačić i Kaliterna-Lipovčan, 2010). С друге стране, поједини аутори (Brkljačić i Kaliterna-Lipovčan, 2010; Pavot, Diener, Colvin i Sandvik, 1991) наводе да је брачна слога веома битан фактор при евалуацији животног задовољства. Двије студије са ових простора (Penezić i sar., 2013a; Penezić i sar. 2013b), које су спореведене на студентској популацији, указују и на позитивну повезаност задовољства животом и академског успјеха.

Задовољство животом и породичне интеракције

Према бројним истраживањима, квалитет породичних интеракција значајно утиче на формирање идентитета и на каснију психичку и социјалну зрелост адолесцента (Erikson 1963; Papini, Sebbi i Clark, 1989; Urbanc i Čiçek, 1998; према Bezinović i sar., 2004). Резултати студије (Bezinović i sar., 2004) показују да породичне интеракције снажно утичу на задовољство животом младића и дјевојака. Такође и резултати студије спроведене на узорку од 2823 испитаника у Републици Хрватској (Brajša-Žganec i sar., 2009) указују на утицај породичне кохезије на задовољство животом. Скоро исте резултате су потврдиле и друге студије са ових простора (Brkljačić i Kaliterna-Lipovčan, 2010; Brkljačić i Marinić, 2008).

Јанг [Young], Милер [Miler], Нортон [Norton] и Хил [Hill] (1995) наводе да скоро сва истраживања о повезаности и предикцијама

задовољства животом у дјетињству и адолесценцији извјештавају да су односи родитеља и дјеце најважнији предиктор задовољства животом адолесцената. Шек [Shek] (1998) је такође утврдио веома високу повезаност између задовољства животом и перцепције породичног функционисања адолесцената и закључио да функционисање породице може директно и/или индиректно утицати на психичку добробит појединца путем двају процеса: прво, породица може бити стресор који дјелује на емоционални живот адолесцента и друго, породично функционисање може утицати на спремност адолесцента да га социјализују родитељи и на спремност родитеља да социјализују адолесцента.

МЕТОД

Предмет овог истраживања је задовољство животом студената, а проблем се односи на испитивање повезаности задовољства животом студената са квалитетом њихових породичних интеракција и одабраним социодемографским карактеристикама.

Циљ и задаци

Како је на простору БиХ мало студија на ову тему, овим истраживањем се настоји дати допринос развоју свијести о важности улагања у породицу и односе унутар ње, те њеном утицају на животно задовољство, којем, претпостављамо, стреми свака људска јединка.

Први задатак овог истраживања је да се испита повезаност између задовољства животом студената и квалитета породичних интеракција. Како резултати бројних студија (Armsden i Greenberg, 1987; Ben-Zur, 2003; Bezinović i sar., 2004; Brajša-Žganec i sar., 2009; Brkljačić i Kaliterna-Lipovčan, 2010; Brkljačić i Marinić, 2008; Shek, 1998; Young i sar., 1995) указују на повезаност квалитета породичних интеракција и задовољства животом, претпостављено је да постоји статистички значајна позитивна повезаност квалитета породичних интеракција и испољеног задовољства животом студената.

Други задатак се односио на испитавање разлика у задовољству животом студената с обзиром на одабране социодемографске карактеристике. Претпостављало се да посматране карактеристике не објашњавају велики удио варијансе задовољства животом као што је наведено и у досадашњим студијама (Campbell, Converse i Rodgers, 1976; Lima i Novo, 2010; Pastuović i sar., 1995), које показују да демографски фактори – доб, пол, раса и степен едукације и не објашњавају велики удио исте (< 20%).

Појединачно, било је потребно испитати да ли постоји статистички значајна разлика у нивоу испољеног задовољства животом међу студентима различитог пола. Како бројне студије указују на непостојање статистички значајне полне разлике у нивоу задовољства животом (Diener i Ryan, 2009; Huebner, Drane i Valois, 2000; Podgorelec, 2004; Salami, 2011; Vasić i sar., 2011; Vidiček i sar., 2014; Živković i sar., 2013), стога се и претпоставило да статистички значајна разлика и не постоји.

Такође, испитано је и да ли постоји статистички значајна разлика у нивоу испољеног задовољства животом између испитаника различитог материјалног статуса. Резултати многобројних студија, па и оних са домаћих простора (Brajša-Žganec i sar., 2009; Brkljačić i Kaliterna-Lipovčan, 2010; Brkljačić i Marinić, 2008; Družić-Ljubotina, 2012; Kaliterna-Lipovčan, Brkljačić i Šakić, 2007; Kaliterna-Lipovčan i Burušić, 2014; Penezić i sar., 2013a; Penezić i sar., 2013b), показују да је материјални статус у значајној вези са животним задовољством. С тим у вези, претпостављено је постојање статистички значајне разлике у нивоу задовољства животом студената различитог материјалног статуса.

Испитано је и да ли постоји статистички значајна разлика у нивоу испољеног задовољства животом с обзиром на академски успјех студената, при чему је на основу резултата ранијих студија (Penezić i sar., 2013a; Penezić i sar., 2013b), које указују на позитивну повезаност задовољства животом и академског успјеха, претпостављено да та разлика и постоји, те да је статистички значајна. Такође, испитано је и да ли постоји статистички значајна разлика у нивоу испољеног задовољства животом међу студентима из градске, приградске и сеоске средине. Према неким студијама (Bezinović i sar., 2004; Brajša-Žganec i sar., 2009) утицај мјеста пребивалишта на задовољство животом није се показао статистички значајним. Стога, претпостављено је да та разлика, и ако постоји, није статистички значајна. И на крају, било је потребно испитати постојање статистички значајне разлике у нивоу испољеног задовољства животом међу студентима с обзиром на образовни статус родитеља. Налази двије студије (Brajša-Žganec i sar., 2009; Ben-Zur, 2003) показују да задовољство животом није у корелацији са образовним статусом родитеља. Према томе, претпостављено је непостојање статистички значајне разлике међу студентима у овом домену.

Узорак

У испитивању је учествовало 285 испитаника (59.6% женског пола) просјечног материјалног статуса из градске (56%), приградске (28%) и сеоске средине (16 %). Узорак је пригодан и обухватио је студенте из Босне и Херцеговине (85.53% из Федерације Босне и Херцеговине и 14,47% из Републике Српске) свих година студија и то: Правног, Економског,

Машинског, Металуршког и Филозофског факултета Универзитета у Зеници; Филозофског, Медицинског и Рударско-Геолошко-Грађевинског факултета Универзитета у Тузли; Медицинског факултета и Факултета политичких наука Универзитета у Сарајеву; Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци и Филозофског факултета Универзитета за пословни инжињеринг и менаџмент у Бањој Луци, као и Едукацијског факултета Универзитета у Травнику.

Инструменти

СОЗЖ (SOZŽ, *Skala opšteg zadovoljstva životom*; Penezić, 1996; Delić, 2016).

У раду је кориштена редукована 15-ајтемска верзија СОЗЖ-а (Delić, 2016). Оцјена факторске структуре СОЗЖ упитника извршена је на основу конфирматорне факторске анализе (ЦФА), те је утврђено да упитник треба посматрати као функционално/практично унидимензионалну мјеру, јер иако мултидимензионалне тенденције постоје, аспект генералног задовољства ипак преовладава. Пет ајтема је уклоњено из упитника. Ајтем број 12 је кршио претпоставку унидимензионалности, с обзиром на то да је имао ниско факторско засићење ($\Lambda = .257$). Ајтем број 2 нарушавао је претпоставку о локалној независности с ајтемима 1 и 16, а ајтем 19 с ајтемима 18 и 20. Ова претпоставка била је нарушена и у случају парова ајтема 13–14 и 16–17, при чему су ајтеми 13 и 17 имали нижа факторска засићења од својих парњака. Консеквентно, ајтеми број 2, 12, 13, 17 и 19 су обрисани из упитника након чега се фит унидимензионалног модела осјетно поправио. Потом је над задржаних 15 ајтема извршена двопараметријска (2ПЛ) ИРТ анализа за ајтеме са степенованим одговорима „грм“. Неколико парова ајтема је показивало мисфит са по неколико других, али њихово уклањање није довело до значајног повећања фит-а унидимензионалног модела те су задржани у упитнику. На крају су спроведене – конвергентна, дивергентна и предиктивна валидност упитника, те је коначна 15-ајтемска верзија показала задовољавајуће метријске карактеристике на нашем говорном подручју. Поузданост интерне конзистенције по конвенционалним критеријумима била је висока и износила је $\alpha = .95$ (Delić, 2016), као и на овом узорку $\alpha = .89$. Од испитаника се тражи да на петостепеној Ликертовој скали процијене у којој мери се поједина тврдња односи на њих саме. Укупан резултат се добија линеарном комбинацијом одговора, а резултати се крећу у распону од 15–75. Виши резултат означава и веће задовољство животом.

Скала квалитета породичних интеракција (КОБИ, *Skala kvalitete obiteljskih interakcija*; Vulić-Prtorić, 2004) је петостепена скала Ликертовог типа, која мјери интеракције дјетета и родитеља на 2 димензије које одговарају оним аспектима породичних интеракција који се у литератури најчешће описују димензијом *прихватање* (емоционална топлина, интимност) и *одбацивање* (контрола, емоционално занемаривање). *Прихватање* се односи на позитивне емоционалне аспекте односа родитељ – дијете, а описује међусобну блискост, пружање подршке, повјерење и разумијевање, те релативну симетричност у међусобним односима (Vulić-Prtorić, 2002). *Одбацивање* се односи на различите доживљаје поступака родитеља који се налазе у распону од неразумијевања и превелике захтјевности, до занемаривања и кажњавања. При томе занемаривање карактерише дјететов доживљај да су родитељи незаинтересовани за њега, да му не посвећују довољно времена и пажње, посебно за емоционалне потребе (Vulić-Prtorić, 2002). Ове двије димензије су концептуализоване у складу с теоријом родитељског прихватања и одбацивања (PART – Parental Acceptance – Rejection Theory) Роналда Ронера [Rohner] (1999; према Vulić-Prtorić, 2002). Инструмент се састоји од 55 тврдњи: 22 које описују однос с мајком, 22 описују однос с оцем и 11 тврдњи које се односе на општу атмосферу у породици. Инструмент се састоји од 5 субскала: *задовољство ујелокупном породицом*, *прихватање од стране мајке*, *одбацивање од стране мајке*, *прихватање од стране оца* и *одбацивање од стране оца*. Студија Вулић-Прторић (2002) указује на задовољавајуће метријске карактеристике инструмента, а поузданост интерне конзистенције по конвенционалним критеријима на овом узорку износила је $\alpha = .70$.

Поступак

Подаци су прикупљени уз помоћ анонимне онлајн анкете (60%) (LimeSurvey Project Team/Carsten Schmitz, 2012) и путем папир-оловка поступка (40%). У првом случају су уз помоћ администратора на фејсбук-страницама унија студената Зеничког, Тузланског, Сарајевског, Бањалучког и Травничког Универзитета, као и на веб-страницама појединих факултета понуђене онлајн анкете, које су студенти добровољно попуњавали. Подаци су обрађени у програму СПСС 22.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Задовољство животом и породичне интеракције

У првом задатку било је потребно испитати повезаност између задовољства животом и квалитета породичних интеракција студената. У Табели 1 дати су дескриптивни показатељи за варијаблу *задовољство животом*. Примјетна је негативно закренута дистрибуција резултата која практички одступа од нормалне, што указује на то да је већина испитаника прилично задовољна својим животом (91,57% студената има резултат > 45). Овакав налаз је у складу ранијим истраживањима (Brajša-Žganec i sar., 2009; Brkljačić i Kliterna-Lipovčan, 2010; Kaliterna-Lipovčan i Prizmić-Larsen, 2006), а могло би се претпоставити да постоји низ потенцијалних фактора који студенте чине толико задовољним. Неки од њих сигурно имају тек модераторски учинак.

Табела 1. *Дескриптивна статистика за варијаблу – задовољство животом*

<i>N</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>St Skew</i>	<i>St Kurt</i>
285	27	75	58.46	9.057	-4.40	1.15

Напомене: *N* – број испитаника. *Min* – минимални резултат; *Max* – максимални резултат; *M* – аритметичка средина, *SD* – стандардна девијација; *St Skewness* – стандардизовани коефицијент закренутости дистрибуције; *St Kurtosis* – стандардизовани коефицијент издужености дистрибуције. Стандардизовани скјунис и куртозис се израчунавају тако што се подијеле са стандардном грешком. Вриједности > 1.96 (без обзира на предзнак) указују на дистрибуцију која одступа од нормалне.

У Табели 2 су представљени дескриптивни показатељи за димензије *квалитета породичних интеракција*. За димензије *прихватање* и *одбијање од стране мајке* у анализу су укључени резултати 280 испитаника, јер их је 15 било без мајке. Сличан случај је и са димензијама *прихватање* и *одбијање од стране оца*, гдје чак 57 испитаника претпостављено нема оца, те је за те двије субскеале у анализу укључено 228 испитаника. Из показатеља субскеале – *задовољство породицом*, примјетно је да је већина испитаника задовољна њоме (чак 99,64% испитаника има резултат > 27). Већина испитаника је постижала и релативно високе резултате на субскали *прихватање од стране мајке* (98,21% испитаника има резултат > 25) и нешто ниже на субскали *прихватање од стране оца* (95,18% има резултат > 25), што би се могло објаснити мајчиним безусловним прихватањем дјетета, за разлику од очева који су већински заокупљени послом и привређивањем за домаћинство. Надаље, специфична су два идентична средишња резултата на субскалама

одбијање од стране и мајке и оца. На крају, сви резултати наводе на чињеницу да је већина студената веома задовољна својом породицом и породичним интеракцијама.

Табела 2. *Дескриптивни показатељи за димензије квалитета породичних интеракција*

Субскала	<i>N</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Задовољство породицом		18	55	48.13	7.029
285 Мајка прихватање		16	50	42.89	6.382
280 Мајка одбијање		12	54	21.44	8.813
280 Отац прихватање		10	50	38.61	8.001
228 Отац одбијање		12	55	21.57	9.493
228 <i>Напомене: N – број испитаника; Min – минимални резултат; Max – максимални резултат; M – аритметичка средина, SD – стандардна девијација.</i>					

У оквиру првог задатка утврђен је однос између варијабли – *задовољство животом* и *димензија квалитета породичних интеракција*. У Табели 3 су приказане корелације између задовољства животом и квалитета породичних интеракција, као и интеркорелације димензија квалитета породичних интеракција. Уочљива је статистички значајна позитивна корелација умјереног интензитета између задовољства животом и задовољства породицом, као и корелације задовољства са димензијама – *прихватање од стране и мајке и оца*, такође статистички значајне, позитивног смјера, те умјереног интензитета (Cohen, 1992). Добијене су и статистички значајне, али негативне корелације, између задовољства животом и димензија – *одбијање од стране мајке* (ниског интензитета) и *одбијање од стране оца* (умјереног интензитета). И на крају, све интеркорелације димензија квалитета породичних интеракција су статистички значајне, позитивног или негативног смјера и крећу се у распону од умјереног до високог интензитета, што је заправо и логично.

Табела 3. *Корелациона матрица задовољства животом и квалитета породичних интеракција*

Варијабле	Задовољство животом	Задовољство породицом	Мајка прихватање	Мајка одбијање	Отац прихватање
Задовољство животом	1.00				
Задовољство породицом	.36**	1.00			

Мајка прихватање	.32**	.57**	1.00		
Мајка одбијање	-.25**	-.44**	-.59**	1.00	
Отац прихватање	.31**	.51**	.37**	-.19**	1.00
Отац одбијање	-.31**	-.53**	-.42**	.57**	-.52**

Напомена: ** $p < .001$.

Илустрације ради, у наредном кораку је методом линеарне регресионе анализе утврђено колико варијансе задовољства животом је могуће предвидјети на основу димензија квалитета породичних интеракција. Резултати АНОВА теста су сљедећи: $F(5, 220) = 11.36, p < .001, f^2 = .26$. Примјетно је да је модел у цјелини статистички значајан са вриједношћу ниског ефекта (Cohen, 1992) те да је предиктором могуће објаснити 21% варијансе критеријума.

Резимирајући наведене налазе, може се извести закључак да су *задовољство животом* и *квалитет породичних интеракција* студената позитивно повезани, односно да позитивни односи са мајком и оцем доприносе општем задовољству животом студената. Димензијама квалитета породичних интеракција могуће је предвидети 21% варијансе задовољства животом, а добијени налази су у складу са резултатима бројних истраживања. Тако на примјер, Безинових и сар. (2004) наводе да породичне интеракције снажно утичу на задовољство животом младића и дјевојака. Такође и резултати студије Брајше-Жганец и сар. (2009) указују на утицај породичне кохезије на задовољство животом, што потврђују и још двије студије са домаћих простора (Brkljačić i Kaliterna-Lipovčan, 2010; Brkljačić i Marinić, 2008), као и неке стране (Armsden i Greenberg, 1987; Ben-Zur, 2003; Park, 2004; Shek, 1998). Jang i сар. (1995) наводе да скоро сва истраживања о повезаности и предикцијама задовољства животом у дјетињству и адолесценцији извештавају да су односи родитеља и дјеце најважнији предиктор задовољства животом адолесцената, уз то имајући на уму да је у студентској популацији прелаз у младу – одраслу доб нешто продуженији. Према Арнетовом [Arnett] (1998) термину – „*прелаз у одраслост*“ (развојни период између адолесценције и одрасле доби од 18. до 25–26. године) млади се не осјећају нити као адолесценти нити као одрасли. Тај период је обележен учесталим промјенама и открићима различитих животних смјерова те најчешће не укључује обавезе које садржи улога одраслих. Како се данас све већи дио младих, у трци за финансијским добрима, све више опредјељује за високо образовање, тиме су и традиционални показатељи уласка у улогу одраслих, као што су брак и потомство, већином одгођени за касније периоде (Arnett, 2000). Многа истраживања показују да су родитељска топлина и

присилна контрола повезане са проблемима у понашању код адолесцената. Нижи ниво топлине повезан је са интерналишућим понашањима као што су социјално повлачење, психолошка узнемиреност и анксиозност, те појава соматских симптома (Tamrouti-Makkink, Semon Dubas, Gerris i Van-Aken, 2004; Gray i Steinberg, 1999; Lamborn, Mounts, Steinberg i Dornbusch, 1991; Schucksmith, Hendry i Glendinning, 1995; према Wagner-Jakab, 2008) и екстерналним понашањем као што је узимање дрога, агресивност, делинквенција (Peterson, DeBaryshe i Ramsey, 1989; Gray i Steinberg, 1999; Scaramella, Conger i Simons, 1999; Tamrouti-Makkink i sar., 2004; према Wagner-Jakab, 2008). Присилна контрола је у корелацији са интерналишућим проблемима као што су депресија, повлачење, анксиозност (Scaramella i sar., 1999; Tamrouti-Makkink i sar., 2004; према Wagner-Jakab, 2008), а строга и недоследна дисциплина с делинквенцијом, агresiјом и злоупотребом дрога (Coie i Dodge, 1998; Kazdin, 1996; Tamrouti-Makkink i sar., 2004; према Wagner-Jakab, 2008), даје индиције и на перцепцију cjелокупног задовољства.

Као потпору тумачењу неких од разлога важности породичних интеракција за различите димензије субјективне добробити, па и задовољства животом, даје теорија самоодређења (према којој је једна од три основне потребе – потреба за повезаношћу), осјећај добробити зависи од задовољења психолошких потреба. Према њој су људи најсрећнији и најздравији када им околина и унутрашњи процеси допуштају осјећај успјешности, могућности избора и повезаности у свакодневном животу (Deci i Ryan, 2000; према Petrov, Hadži-Pešić, Zlatanović i Milenović, 2011). Свој допринос даје и осврт на Болбијеву [Bowlby] теорију привржености (1969; према Sanković, 2005). На основу теорије привржености знамо да једном успостављен тип привржености у дјетињству дјелује и структурише квалитет односа у адолесценцији и зрелој доби (Kamenov i Jelić, 2003). Особе које су сигурно привржене имају просјечно виши ниво расположења, мање су депресивне, и претежно доживљавају угодне емоције, те ће показивати и веће опште задовољство својим животом (Bezinović, 1988).

Задовољство животом и социодемографске карактеристике студената

Други задатак се односио на испитивање разлике у задовољству животом с обзиром на посматране социодемографске карактеристике студената. Како би се испитао cjелокупни допринос наведених карактеристика, те удио варијансе који објашњава у генералном задовољству животом, спроведена је мултипла линеарна регресијска анализа. Испуњен је предуслов за вршење регресијске анализе, тј. – предиктори не смију сувише корелирати (случај ако су вриједности $VIF > 5$). Вриједности АНОВА теста за cjелокупан модел износе $F(6, 278) = 6.60$, $p < .001$ уз учинак од $f^2 = .14$, што значи да је модел у cjелини статистички значајан и да је ријеч о ниском

ефекту. Социодемографске карактеристике објашњавају 12.5% варијансе задовољства животом, што је у оквиру очекиваног. Добијени налази су у складу са ранијим истраживањима (Campbell i sar., 1976; Lima i Novo, 2010; Pastuović i sar., 1995) који показују да демографски фактори не објашњавају велики удио варијансе ($< 20\%$) задовољства животом.

Из ранијег сазнања о одступању дистрибуције од нормалне, умјесто класичног т-теста, кориштен је непараметријски Mann Whitney-U тест који није октрио статистички значајну разлику у изражености задовољства животом студената мушког ($M = 57.48$, $SD = 9.261$, $N = 115$) и женског ($M = 59.13$, $SD = 8.882$, $N = 170$) пола. Вриједности теста су износиле $U = 8807.5$, $Z = -1.42$, $n = .156$, $d = 0.18$, те је примјетно да је ријеч о тривијалном ефекту (Cohen, 1992). Ако би, илустрације ради, полну разлику покушали представити као сличност, квадрирањем коефицијента поинт-бисеријске корелације, а која је у овом случају била тривијалног интензитета ($r_{pb} = .09$), онда је могуће утврдити да пол објашњава тек 0.81% задовољства животом. Налаз се подудара са резултатима бројних студија које указују на непостојање статистички значајне полне разлике у задовољству животом (Diener i Ryan, 2009; Huebner i sar., 2000; Podgorelec, 2004; Salami, 2011; Vasić i sar., 2011; Vidiček i sar., 2014; Živković i sar., 2013). На то указују и налази једне мета-анализе (Harring, Stock i Okun, 1984) која је обухватила 146 истраживања полних разлика у субјективној добробити, а наводи да се полу може приписати мање од 1% варијансе. Примјећујемо да су дјевојке незнатно задовољније од младића за разлику од једне домаће студије (Bezinović i sar., 2004), која наводи да су младићи ипак задовољнији животом од дјевојака, а можда из разлога што жене интензивније доживљавају и изражавају емоције (Nolen-Hoeksema i Rusting, 1999), па стога је и процјена животног задовољства осјетљивија него код мушкараца.

У оквиру подзadatка број 2 испитано је да ли постоји статистички значајна разлика у задовољству животом студената различитог материјалног статуса, који је представљен у 4 категорије. У ту сврху кориштен је непараметријски Kruskal-Volison тест, а вриједности износе $\chi^2(4, n = 285) = 28.24$, $p < .001$. Наведене вриједности указују на постојање статистички значајне разлике у нивоу задовољства животом студената с обзиром на материјални статус, односно они који долазе из боље стојећих породица су и задовољнији животом. Резултати многобројних студија, па и оних са домаћих простора (Brajša-Žganec i sar., 2009; Brkljačić i Kaliterna-Lipovčan, 2010; Brkljačić i Marinić, 2008; Družić-Ljubotina, 2012; Kaliterna-Lipovčan i sar., 2007; Kaliterna-Lipovčan i Burušić, 2014; Penezić i sar., 2013a; Penezić i sar., 2013b), показују да је материјални статус у значајној вези са животним задовољством. Нарочито у нешто сиромашнијим друштвима, материјални се статус показао значајним предиктором задовољства (Lima i Novo, 2006; према Lučev i Tadinac, 2008). Насупрот томе, очито је да се

новцем не може купити срећа и да материјална добра доприносе општем задовољству и квалитету живота само до оног нивоа док нам не омогуће да задовољимо основне потребе (Diener i sar., 2002). Материјални ресурси важни су за добробит појединца и из перспективе најстаријих теорија, као што је класична Масловљева хијерархијска теорија (1943), према којој физиолошке потребе и потреба за сигурношћу требају бити барем дјелимично задовољене како би биле створене претпоставке за задовољење потреба вишег реда. На теоријском нивоу, већи приходи могли би водити већем осјећају сигурности, аутономије, као и бенефицијама које повећавају срећу (Biswas-Diener, 2008; према Бугушић i sar., 2014).

У трећем подзадатку било је потребно испитати разлике у задовољству животом с обзиром на постигнути академски успјех студената сагледан кроз просјечну оцјену током студија. Такође је кориштен непараметријски Kruskal-Volis тест, а резултати су сљедећи: $\chi^2(4, 285) = 11.95, p < .005$ и указују на постојање статистички значајне разлике у нивоу задовољства животом студената с обзиром на академски успјех, односно успјешнији студенти су показали и веће задовољство животом.

Академски успјех је представљен у виду 5 рангова (оцјене од 6–10 без децимала). Највише студената имало је просјечне оцјене 7 (37.2%) и 8 (33%). Двије студије са домаћих простора (Penezić i sar., 2013a; Penezić i sar., 2013b), спроведене на студентској популацији, такође указују на исту везу између задовољства животом и академског успјеха. Могло би се и претпоставити да су адекватна организација времена и развијене радне навике есенцијалне за постизање високог академског успјеха, а неријетко је да стоје и у вези са цјелокупним животним задовољством. У природи човјека је да ради, улаже средства и своје вријеме у тај рад и на крају буде задовољан јер живи од његових плодова, а незалагање и нерад га алијенирају од сврхе његовог постојања, те је и логично да га воде у незадовољство. Тако вјероватно низак академски успјех указује на мањак аспирација и одсуство животног циља, који би требао бити фундамент и водила сваком појединцу. У противном, појединцима ће се вјероватно отворити различити путеви који воде у застрањивање и опште незадовољство животом.

Подзадатак број 4 се односио на испитивање постојања статистички значајне разлике у нивоу задовољства животом између студената из градског (58.6%), приградског (26.3%) и сеоског (5.1%) насеља. Вриједности Kruskal-Volisovog теста износе $\chi^2(2, 285) = 2.35, p > .005$ те се закључује да та разлика не постоји, односно да није статистички значајна. Налаз је у складу са резултатима студија Безинових и сар. (2004) и Брајша-Жганец и сар. (2009) у којим се утицај мјеста пребивалишта на задовољство животом такође није показао статистички значајним.

Посљедњи подзадатак односио се на утврђивање постојања статистички значајне разлике у нивоу задовољства животом студената с

обзиром на степен образовања родитеља. Крускал-Волис тест је дао сљедеће резултате: $\chi^2(4, 285) = 10.27, p > .005$. Из наведеног се закључује да не постоји статистички значајна разлика у задовољству животом студената с обзиром на образовни статус родитеља, а наведени налази су у складу са резултатима других студија (Ben-Zur, 2003; Brajša-Žganec i sar., 2009). Разлози могу бити у чињеници да у данашње вријеме ниво образовања није поуздано мјерило материјалног статуса, који би (у идеалним условима – хијерархијске запослености) могао имати модераторски учинак на задовољство животом, с тим да се показао статистички значајним показатељем задовољства.

ЗАКЉУЧАК

Овим истраживањем је утврђена статистички значајна позитивна корелација умјереног интензитета између задовољства животом и квалитета породичних интеракција што је у складу са очекивањима, односно ранијим сличним студијама на нашем простору (региону). Димензије – *прихватање од стране мајк и мајке и оца* су статистички значајно, умјерено корелирале са животним задовољством, док су димензије – *одбацивање од стране и мајке и оца* значајно, али ниско до умјерено негативно корелирале са задовољством животом. Димензијама квалитета породичних интеракција могуће је предвидјети 21% варијансе задовољства животом. Истраживањем су потврђени резултати који су добијени у сличним студијама на нашем простору (региону) када се говори о повезаности задовољства животом и квалитета породичних интеракција. У оквиру другог задатка је утврђено да постоји статистички значајна разлика у задовољству животом студената с обзиром на материјални статус породице и постигнути академски успјех, а да иста не постоји с обзиром на пол, образовни статус родитеља и тип мјеста њиховог становања. Уопштено, резултати ове студије настоје допринјети спознајама позитивне и породичне психологије, као и указати на важност улагања у породицу и породичне односе, на путу ка остварењу врховног императива, односно задовољства животом. Ограничење домета овог истраживања се прије свега огледа у узорку који није био репрезентативан, већ пригодан. Поменут ћемо и да је дистрибуција резултата у оквиру варијабле – *задовољство животом* била асиметрична те да су кориштени непараметријски статистици, који су нешто мање прецизни за обраду података за разлику од параметријских. Такође, будућа истраживања на нашем говорном подручју би требала ићи у смјеру испитивања нових, мање-разјашњених и истраживаних фактора који би директно или индиректно могли утицати на ниво општег задовољства животом, а који се могу повезати са савременим начином живота посматране популације.

ЛИТЕРАТУРА

- Armsden, G. C. i Greenberg, M. T. (1987). The inventory of parent and peer attachment: Individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 16 (5), 427–454.
- Arnett, J. J. (1998). Learning to stand alone: The contemporary American transition to adulthood in cultural and historical context. *Human Development*, 41, 295–315.
- Arnett, J. J. (2000). Emerging Adulthood: Theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 469–480.
- Ben-Zur, H. (2003). Happy adolescents: The link between subjective well-being, internal resources, and parental factors. *Journal of Youth and Adolescence*, 32 (2), 67–79.
- Bezinović, P. (1988). *Percepcija osobne kompetentnosti kao dimenzija samopoimanja*. Neobjavljeni magistarski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Bezinović, P., Manestar, K. i Ristić-Dedić, Z. (2004). Obiteljska kohezivnost i zadovoljstvo životom djevojaka i mladića iz sela i iz grada. *Sociologija Sela*, 42(1–2), 157–172.
- Brajsa-Žganec, A., Šakić, M. i Raboteg-Šarić, Z. (2009). Life Satisfaction in Adolescents: The Effects of perceived family economic status, self-esteem and quality of family and peer relationships. *Društvena Istraživanja – Časopis za opća Društvena Pitanja*, (3), 547–564.
- Bratko, D. i Sabol, J. (2006). Osobine ličnosti i osnovne psihološke potrebe kao prediktori zadovoljstva životom: Rezultat on-line istraživanja. *Društvena Istraživanja*, 15(4–5), 693–711.
- Brkljačić, T., i Kaliterna-Lipovčan, L. (2010). Zadovoljstvo životom i osjećaj sreće kod studenata. *Suvremena Psihologija*, 13(2), 189–200.
- Brkljačić, T. i Marinić, M. (2008). Love over gold – The correlation of happiness level with some life satisfaction factors between persons with and without physical disability. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 20, 527–540.

- Campbell, A., Converse, P. E. i Rodgers, W. L. (1976). *The quality of American life: Perceptions, evaluations, and satisfactions*. Russell Sage Foundation.
- Cohen, J. (1992). A power primer. *Psychological bulletin*, 112 (1), 155–159.
- Delić, A. (2016). *Psihometrijska evaluacija Skale opšteg zadovoljstva životom*. Neobjavljeni diplomski rad. Banja Luka: Filozofski fakultet Univerziteta za poslovni inženjering i menadžment u Banja Luci.
- Diener, E. i Ryan, K. (2009). Subjective well-being: a general overview. *South African Journal of Psychology*, 39 (4), 391–406.
- Diener, E., Lucas, R.E. i Oishi, S. (2002). *Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction*. U: C. R. Snyder i S. J. Lopez (ur.), *Handbook of positive psychology*, 463–473. New York: Oxford University Press.
- Diener E., Lucas R. i Oishi S. (2003). Personality, culture, and subjective well being: Emotional and cognitive evaluations of life. *Annual Review of Psychology*, 54, 403–425.
- Družić-Ljubotina, O. (2012). Subjektivna kvaliteta života ljudi koji žive u siromaštvu i zaposlenih osoba različitog materijalnog statusa. *Ljetopis Socijalnog Rada*, 19 (1), 5–28.
- Harring, M. J., Stock, W. A. i Okun, M. A. (1984). A research synthesis of gender as correlates of subjective well-being. *Human Relations*, 37, 345–657.
- Huebner, E. S., Drane, W. i Valois, R. F. (2000). Levels and demographic correlates of adolescent life satisfaction reports. *School Psychology International*, 21(3), 281–292.
- Kaliterna-Lipovčan, Lj., Brkljačić, T. i Šakić, V. (2007). Monthly income and subjective well-being of Croatian citizens. *Croatian Medical Journal*, 48, 727–733.
- Kaliterna-Lipovčan, LJ. i Burušić, J. (2014). Age and gender differences in well-being in Croatia. In *Gender, Lifespan and Quality of Life*. Springer Netherlands, 249–262.
- Kaliterna Lipovčan, L., Brkljačić, T. i Šakić, V. (2007). Mjesečni prihodi i subjektivni osjećaj zadovoljstva u hrvatskih građana. *Croatian Medical Journal*, 48(5), 727–734.

- Kaliterna-Lipovčan, Lj. i Prizmić-Larsen, Z. (2006). Kvaliteta življenja. Životno zadovoljstvo i osjećaj sreće u Hrvatskoj i europskim zemljama. U: K. Ott (Ur.), Pridruživanje Hrvatske EU: Izazovi sudjelovanja, 181–197. Institut za javne financije i Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb.
- Kamenov, Ž. i Jelić, M. (2003). Validacija instrumenta za mjerenje privrženosti u različitim vrstama bliskih odnosa: Modifikacija Brennanova Inventara iskustava u bliskim vezama. *Suvremena Psihologija*, 6(1), 73–91.
- Lima, M. L. i Novo, R. N. (2006). So far so good? Subjective and social well-being in Portugal and Europe. *Portuguese Journal of Social Science*, 5(1), 5–33.
- Lucas, R. E., Diener, E. i Suh, E. (1996). Discriminant validity of well-being measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(3), 616–628.
- Lučev, I. i Tadinac, (2008). Kvaliteta života u Hrvatskoj–povezanost subjektivnih i objektivnih indikatora te temperamenta i demografskih varijabli s osvrtnom na manjinski status, Migracijske i etničke teme, Vol. 24 No.1–2 Lipanj 2008.
- Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50 (4), 370.
- Mroczek, D. K. i Kolarz, C. M. (1998). The effect of age on positive and negative affect: A developmental perspective on happiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1333–1349.
- Myers, D. G. i Diener, E. (1995). Who is happy? *Psychological Science* 6, 10–19.
- Nistor, A. (2011). Developments on the happiness issue: a Review of the research on subjective well-being and flow. *Scientific Journal of Humanistic Studies*, 3 (4), 58–66.
- Nolen-Hoecksema, S. i Rusting, C. L. (1999). Gender differences in well-being. U: D. Kahneman, E. Diener, N. Schwarz (ur.), Well-being: The foundations of hedonic psychology, 330–352. New York: Russel Sage Foundation
- Park, N. (2004). The role of subjective well-being in positive youth development. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 591 (1), 25–39.

- Pastuović, N., Kolesarić, V. i Krizmanić, M. (1995). Psychological variables as predictors of quality of life. *Review of Psychology*, 2 (1–2), 49–61.
- Pavot, W., Diener, E. D., Colvin, C. R. i Sandvik, E. (1991). Further validation of the satisfaction with life scale: Evidence for the cross-method convergence of well-being measures. *Journal of Personality Assessment*, 57 (1), 149–161.
- Pavot, W. i Diener, E. (1993). Review of the satisfaction with life scale. *Psychological Assessment*, 5 (2), 164.
- Penezić, Z. (1996). *Zadovoljstvo životom – provjera konstrukta*. Neobjavljeni diplomski rad. Zadar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru.
- Penezić, Z. (1999). *Zadovoljstvo životom: relacije sa životnom dobi i nekim osobnim značajkama*. Neobjavljeni magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Penezić, Z. (2004). *Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi – provjera teorije višestrukih diskrepancija*. Neobjavljena doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Penezić, Z. (2006). *Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi. Društvena Istraživanja*, 15 (4–5), 643–669.
- Penezić, Z., Juković, M. i Ombla, J. (2013). Life satisfaction of teachers and teacher's faculty students. In *III Kongres psihologa Bosne i Hercegovine s međunarodnim učešćem*, (3; 2013. Mostar)
- Penezić, Z., Ombla, J., Mišlov, M. i Juković, M. (2013). Some correlates of achievement satisfaction in teachers and teachers faculty students. In *21. Dani Ramira i Zorana Bujasa*. (21; 2013. Zagreb)
- Petrov, J., Hadži-Pešić, M., Zlatanović, L. i Milenović, M. (2011). *Zadovoljstvo životom, zadovoljenje osnovnih psiholoških potreba i sklonost ka psihosomatici. Godišnjak za Psihologiju*, 8, 105–124.
- Podgorelec, S. (2004). *Kvaliteta života starijega stanovništva u izoliranim sredinama – primjer hrvatskih otoka*. Neobjavljena doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Rijavec, M., Miljković, D. i Brdar, I. (2008). *Pozitivna Psihologija*. Zagreb: IEP–D2.
- Salami, S.O. (2011). Personality and psychological well-being of adolescents:

- the moderating role of emotional intelligence. *Social Behavior & Personality: An International Journal*, 39, 785–794.
- Sanković, K. (2005). *Ispitivanje razlika u percepciji roditeljskog prihvatanja i odbijanja kod studenata različite privrženosti u ljubavnim vezama*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Shek, D. T. (1998). A longitudinal study of the relations between parent-adolescent conflict and adolescent psychological well-being. *The Journal of Genetic Psychology*, 159 (1), 53–67.
- Young, M. H., Miller, B. C., Norton, M. C. i Hill, E. J. (1995). The effect of parental supportive behaviors on life satisfaction of adolescent offspring. *Journal of Marriage and the Family*, 57 (3), 813–822.
- Vasić, A., Šarčević, D. i Trogrlić, A. (2011). Zadovoljstvo životom u Srbiji. *Primenjena Psihologija*, 4 (2), 151–177.
- Vidiček, G., Sindik, J. i Vukosav, J. (2014). Povezanost psihološke dobrobiti i zadovoljstva životom sa sociodemografskim karakteristikama studenata specijalističkog studija kriminalistike. *Policija i Sigurnost*, 23 (2), 129–139.
- Vulić-Prtorić A. (2000) *Struktura anksioznosti i depresivnosti u djece i adolescenata: Provjera hijerarhijskog modela*, Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet
- Vulić-Prtorić, A. (2002). Obiteljske interakcije i psihopatološki simptomi u djece i adolescenata. *Suvremena Psihologija*, 5 (1), 31–51.
- Vulić-Prtorić, A. (2004). Skala kvalitete obiteljskih interakcija – KOBI. U: A. Proroković i sur. (Ur.). *Zbirka Psihologijskih Skala i Upitnika II*, 24–33.
- Wagner-Jakab, A. (2008). Obitelj – sustav dinamičnih odnosa u interakciji. *Hrvatska Revija za Rehabilitacijska Istraživanja*, 44(2), 119–128.
- Živković, A., Čopo, I., Rončević, T. i Sindik, J. (2013). Zadovoljstvo životom u studenata sestrinstva i studenata kriminalistike. *Sestrinski Glasnik*, 18 (1), 24–28.
- Kostić, P. (2017) *Psihometrijska struktura ljudske sreće. Ispytzemo ca:* <http://www.stetoskop.info/Psihometrijska-struktura-ljudske-srece-2093-c20-content.htm>
Датум npycmyna: 18th October 2017/18.10.2017.

Miroslav Gavrić

Amer Delić

LIFE SATISFACTION AND QUALITY OF FAMILY INTERACTIONS

Summary

According to numerous studies, the quality of family interactions significantly influences the formation of identity and the later psychological and social maturity of the individual, and which later leads to higher life satisfaction. The paper presents the results of the research that was carried out with the aim of determining the connection between certain dimensions of the quality of family interactions and the satisfaction of students' lives. Relation of satisfaction with the lives of students with their socio-demographic characteristics, conceptualized through sex, material status, academic success, type of settlement in which they live and the educational status of their parents are also examined. The research was carried out on a sample of 285 students (59.6% female) of Zenica, Tuzla, Sarajevo, Banja Luka and Travnik University, and two scales were applied: Scale of general life satisfaction (Penezić, 1996; Delic, 2016) and Scale quality of family interactions Vulić-Prtorić, 2000). The results of the conducted research show that students are mostly satisfied with their lives (91.57% of students have a score of > 45), and point to a positive relationship between life satisfaction and the quality of family student interactions, as shown by statistically significant positive correlations of life satisfaction and the following dimensions: satisfaction with the whole family ($r = .36$), acceptance by the mother ($r = .32$) and dimensions - acceptance by the father ($r = .31$). Statistically significant negative correlations of satisfaction with life and dimensions - rejection by both the mother and the mother ($r = -.25$) and father ($r = .31$) also indicate the same relationship. A statistically significant difference in the level of life satisfaction was determined for the material status $\chi^2(4, n = 285) = 28.24, p < .001$, as well as for the academic success of $\chi^2(4, 285) = 11.95, p < .005$. Furthermore, there is a lack of statistically significant differences in the level of satisfaction with the lives of students with regard to gender, place of residence and educational status of parents. Finally, it is possible to predict 21% of life satisfaction variance with low-value effects ($F(5, 220) = 11.36, p < .001, f^2 = .26$), and sociodemographic characteristics can predict 12.5% variance of life satisfaction, with values of low effect ($F(6, 278) = 6.60, p < .001, f^2 = .14$). The research sought to contribute to the framework of positive and family psychology, as well as to indicate the importance of investing in family relationships.

KORELACIONA ISTRAŽIVANJA U PEDAGOGIJI³

Pedagogija je nauka koja spada u red društvenih i humanističkih nauka. Ona proučava i teorijske, ali i praktične probleme sa kojima se susreće vaspitanje kao i obrazovanje. Da bi što uspešnije proučila svoj predmet, zadatak pedagogije jeste da sprovodi brojna istraživanja, odgovara na postojeća i postavlja nova pitanja i na taj način obogaćuje saznanja o svom predmetu. Pod uticajem razvoja društvenih nauka broj istraživanja u oblasti obrazovanja bitno se umnožio što je dovelo do stvaranja novih taksonomija pedagoških istraživanja. Sasvim je jasno da se iscrpna klasifikacija pedagoških istraživanja ne može kreirati prema jednom metodološkom aspektu. Autorke u radu govore o uzročno-posledičnim vezama i povezanosti različitih vaspitnih pojava. Akcenat u radu jeste na značaju i važnosti korelacionih istraživanja u pedagogiji.

Ključne reči: korelaciona istraživanja, korelacione veze, korelacioni odnosi, pedagoška istraživanja, paradigma.

Uvod

Za potrebe ovog rada pažnja je usmerena prema futurološkim i normativno-razvojnim aspektima pedagogije, koji su kao takvi u uskoj povezanosti sa pedagoškim istraživanjima i osnovnim kategorijama koje se pojavljuju u okviru pedagoških istraživanja, a to su zakoni, zakonitosti i korelacione veze i odnosi, kao i kauzalne, uzročno-posledične veze i odnosi u pedagogiji. Pedagoška nauka do svojih znanja dolazi teorijski, ali i empirijski, putem različitih istraživanja, a zatim, naučna objašnjenja, naučna otkrića, kao i rezultate, sistematizuje u određene fondove znanja. Pedagoška nauka ima razvijenu metodologiju na osnovu koje dolazi do veoma važnih saznanja. Takva pouzdana metodologija dovodi do pouzdanih rezultata, na osnovu kojih se mogu predvideti neke pojave

¹ jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

² jelena.osmanovic@filfak.ni.ac.rs

³ Napomena: Članak predstavlja rezultat rada na projektu „Pedagoški pluralizam kao osnova strategije obrazovanja“ broj 179036 (2011–2017), čiju realizaciju finansira Ministarstvo za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

u budućem periodu. Upravo iz ovog razloga možemo govoriti o futurološkom aspektu pedagogije, koji se jasno može predvideti putem korelacionih i kauzalnih veza i odnosa u ispitivanju empirijskih pedagoških pojava.

Pluralizam istraživačkih paradigmi i klasifikacija pedagoških istraživanja

Čest je slučaj da se u debatama između zagovornika kvantitativne i kvalitativne metodologije akcenat stavlja na nekoliko velikih razlika između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa. Termini kvantitativno i kvalitativno istraživanje uglavnom znače više od različitih načina prikupljanja informacija i predstavljaju divergentne pretpostavke o prirodi i svrsi koju istraživanje ima u pedagogiji (Bryman, 1988; Gojkov, Krulj i Kundačina, 1999; Linkoln & Guba, 1988; Ševkušić, 2008; Howe, 1998: 10–16).

U prošlosti debate između zagovornika kvalitativnog i kvantitativnog pristupa, bile su uglavnom tehničke prirode, odnosile su se na preciznost, generalizacije, relevantnost ili praktičnu vrednost istraživanja, da bi kasnije akcenat ostao na fundamentalnoj prirodi koja se odnosi na dve neuporedive epistemologije i pogleda na svet (Guba & Lincoln, 1988; Niglas, 1999: 22–25; Smith, 1983: 6–13; Smith & Heshusius, 1986: 4–12). Oba metodološka pristupa gledaju na paradigme koje ih obeležavaju kao idealne za istraživanje, te indirektno, ako već ne direktno, zagovaraju tezu nekompatibilnosti (Howe, 1988: 10–16).

U novije vreme, ovoj dihotomnoj podeli se pridodaje i klasa mešovitih istraživanja koja su utemeljena na pretpostavkama pragmatizma. Osnovno svojstvo mešovitih istraživanja jeste triangulacija, kombinovanje različitih teorijskih pristupa, istraživačkih nacrtā, metoda i tehnika i instrumenata u istraživanju istog fenomena (Matović, 2015: 7–22). Pored osnovne podele na kvalitativna i kvantitativna istraživanja, time dajemo preciznije vrste pedagoških istraživanja.

Vrste pedagoških istraživanja možemo klasifikovati na sledeći način (Knežević, Florić i Ninković, 2012; Milas, 2005; Bandur i Potkonjak, 1999; Mužić, 1975; Savićević, 1996; Lekić, 1980; Lodico et al., 2006; Creswel, 2003): Korelaciona istraživanja (imaju cilj da ustanove povezanost dvaju ili više pedagoških svojstava); Razvojna istraživanja (proučavanje procesa razvoja pedagoških fenomena u funkciji vremena); Kvazi-eksperimentalna istraživanja (utvrđuju efekte različitih intervencija na ishode ponašanja pojedinaca ili grupa); Ex-post-facto istraživanja (retrospektivno istraživanje uzroka nekog pedagoškog fenomena); Eksperimentalna istraživanja (utvrđuju efekte eksperimentalnih intervencija na ishode ponašanja pojedinaca ili grupa); Servej istraživanja (opisivanje distribucija i odnosa između promenljivih na velikim uzorcima ispitanika); Evaluaciona istraživanja (sistematsko vrednovanje vaspitnih reformi, programa, projekata i intervencija); Komparativna istraživanja (poređenje i uviđanje sličnosti i razlika proučavanih vaspitnih fenomena (pojava, procesa,

stanja); Mala (mikro) istraživanja (usmerena na utvrđivanje jednostavnih i najbližih veza i odnosa u obrazovnoj stvarnosti); Fundamentalna istraživanja proučavanja svih pitanja vezanih za pedagogiju kao nauku (njen status, sistem, njen predmet i slično); studija slučaja (intenzivno, produbljeno proučavanje jednog, jedinog slučaja); Istorijska pedagoška istraživanja (istraživanja uzroka, nastanka, razvoja i socijalnog konteksta prošlih pedagoških pojava i događaja); Akciona istraživanja (proces traganja za novim saznanjima putem menjanja ili razvijanja postojeće pedagoške prakse); Etnografska istraživanja (proučavanja načina života obrazovnih zajednica).

Između pojedinih vrsta pedagoških istraživanja postoje značajne razlike u njihovim osnovnim dimenzijama. Kako je istaknuto, najopštija podela pedagoških istraživanja je podela na kvantitativna i kvalitativna istraživanja. Korelaciona istraživanja kojima pridajemo poseban značaj u ovom radu pripadaju kvantitativnoj istraživačkoj paradigmi.

Ukoliko pretendujemo da istaknemo ulogu korelacionih istraživanja u pedagogiji, moramo se osvrnuti u prošlost i da postavimo pitanje: koliko su korelaciona istraživanja zastupljena u pedagoškoj literaturi, udžbenicima, monografijama, pedagoškim časopisima. Afirmacijom korelacionih istraživanja ukazujemo na metodološke funkcije predviđanja u procesu istraživanja, kao i na moguće korelacione veze i odnose.

Karakteristike korelacionih istraživanja

Za termin korelacija postoji mnoštvo sinonima: kovarijacija, povezanost, zavisnost ili veza. Korelacija nam ne služi da utvrdimo uticaj jedne varijable na drugu, korelacija pokazuje međusobnu povezanost dve varijable, odnosno pokazuje jačinu povezanosti dve varijable (Majovšek, 2008; Price, 2000; Preglej, 2014). Da li se korelaciona istraživanja često koriste u pedagoškim proučavanjima i istraživanjima? Prava korelaciona istraživanja ne, ali u vidu miks metode primenom pojedinog statističkog korelacionog metoda možemo reći da su prisutna u pedagoškim istraživačkim radovima.

Formalna razlika između korelacionih i eksperimentalnih istraživanja, odnosno uzročno-posledičnih istraživanja jeste u tome što u korelacionim studijama nema manipulacije nezavisnim varijablama i ne postoje grupe ispitanika (Fajgelj, 2010). Ovo tumačenje je u suprotnosti sa tumačenjima drugih autora koji ističu značaj manipulacije pojavama posredstvom varijabli istraživanja (Coen et al., 2007; Knežević-Florić, Ninković, 2012; Milas, 2005; MCLwod, 2008; Mužić, 1986; Bandur i Potkonjak, 1999, Savićević, 1996; Todorović, 2008).

Zapravo, cilj korelacionih istraživanja jeste utvrđivanje povezanosti (korelacije) između varijabli značajnih za problem istraživanja. Tu imamo povratnu spregu. Korelacija predstavlja tendenciju zajedničkog menjanja dve pojave. Korelacija nam može pomoću u izračunavanju uzročno-posledičnih veza

koje vladaju među pedagoškim pojavama.

Korelaciju koristimo ako želimo da utvrdimo veze među varijablama, za utvrđivanje stepena kovarijabiliteta određivanjem zajedničke varijanse, za neka predviđanja na osnovu poznatih podataka, kao polaznu osnovu prilikom elaboracije podataka, za proučavanje dinamike promena između parova vrednosti dveju ili više pojava, za izvođenje zakonitosti promena pojava (Bubić, 2014; Bobko, 2001; Denis, 2001). Dakle, korelacija nam ne služi samo da bismo informativno utvrdili da li su dve pojave povezane ili nisu, korelacija ima mnogo dublju primenu u pedagoškim istraživanjima. Važna je za sagledavanje sadašnjeg stanja pojava, ali takođe vrlo pouzdano može da predvidi i razvoj pojava u budućnosti. Korelacija može imati široku primenu, ali pre svega se koristi: za utvrđivanje povezanosti između varijabli; za utvrđivanje stepena kovarijabiliteta određivanjem zajedničke varijanse, jačine povezanosti dveju ili više pojava; za predviđanje uspeha u nekoj aktivnosti na osnovu poznavanja uspeha na psihološkim testovima; kao polazna osnova u složenoj statističkoj elaboraciji podataka; za izučavanje dinamike promena između parova vrednosti dveju ili više pojava; za dobijanje saznanja o zakonitostima, odnosno tendenciji promena pojava (Kožuh i Maksimović, 2013: 108).

Ukoliko imamo potrebu da dublje proučimo pedagoške fenomene i njihove vrednosti, onda je neophodno da saznamo i međusobni odnos određenih podataka koji se na taj fenomen odnose. Želimo pre svega da utvrdimo da li postoji ili ne postoji određena veza između dva ili više fenomena i kakav je stepen te povezanosti (Lekić, 1980; Goodwin, 2002; Sousa et al., 2007, 502–507).

Samo kada govorimo o korelaciji možemo govoriti o korelaciji u užem i širem smislu. Korelacija u širem smislu jeste *povezanost* u najširem smislu te reči, dok korelacija u užem smislu podrazumeva *povezanost među varijablama* koja se može kvantitativno izraziti i ovakvo shvatanje je prilagođeno pedagogiji kao nauci (Mužić, 1968).

Shvatanje korelacije je kompleksno kao što je kompleksno njeno polje delovanja. Lekić (1980) definiše korelaciju da ako se dve vrednosti povezuju, te uslovljavaju u pozitivnom ili negativnom smislu, kažemo da one koreliraju i ta korelacija ili postoji ili ne postoji. Ukoliko korelacija ne postoji, onda ne postoji povezanost među proučavanim varijablama (Đoković 2013; Yin, 2003; Thompson et al., 2005: 181–194).

Koji ćemo način odabrati zavisi, pre svega, od prirode pojava čiju povezanost ispitujemo, ali i od ciljeva i zadataka tog istraživanja.

Metodologija korelacionih istraživanja

Korelacionim istraživanjima pripadaju dve vrste nacrti. Nacrti korelacionih istraživanja se mogu podeliti prema broju varijabli uključenih u istraživanje, i to na bivarijantne i multivarijantne nacрте (Todorović, 2008; Milas, 2005; Yin, 2003; Sousa et al., 2005, 502–507).

U najjednostavnijem korelacionom nacrtu postoje samo dve varijable: jedna zavisna i jedna nezavisna. Na osnovu dva niza podataka se može utvrditi stepen povezanosti između promenljivih, u formi koeficijenta korelacije. Multivarijantni korelacioni nacrt obično sadrži više od dve nezavisne varijable i jednu zavisnu varijablu. U najjednostavnijem slučaju se radi o dve nezavisne varijable i jednoj zavisnoj varijabli. Kako ukazuje Todorović (2008), ovim nacrtom se može ustanoviti korelacija između zavisne varijable i svake nezavisne varijable ponaosob, kao i povezanost između nezavisnih promenljivih.

Korelaciona istraživanja generalno odgovaraju na tri pitanja o odnosu dve ili više varijabli: pitanje o povezanosti između varijabli (postoji ili ne postoji); pitanje o smeru povezanosti (pozitivan ili negativan); pitanje o jačini povezanosti, da li je slaba, umerena ili jaka (Đoković, 2013; Thompson et al., 181-194; Watson, 2013, 313–330).

Kao što smo pomenuli u radu, korelacione studije ili istraživanja spadaju u kvantitativni metod. Ovom vrstom istraživanja možemo imati dve ili više vrsta varijabli (bivarijantni ili multivarijantni korelacioni nacrt) i da pokušavamo da utvrdimo da li postoji veza, kovarijacija. Za korelaciona istraživanja neophodno je imati više od 30 ispitanika, pa kažemo da je broj jedinica u uzorku veoma važan jer povećava validnost istraživanja. Hipoteza istraživanja može biti pozitivno orijentisana (npr. postoji korelacija između časova učenja i rezultata na ispitu) ili negativna korelacija (nivoi stresa utiču na ishodne na ispitu). Sa druge strane, korelacija znači *udruživanje* varijabli. Ako je jedna varijabla povezana sa povećanjem druge varijable, tada je možemo nazvati pozitivnom (+) korelacijom. Sa druge strane, ako povećanje jedne varijable, doprinosi opadanju druge varijable, govorimo o negativnoj (-) korelaciji (MC Leod, 2008).

Glavna slabost korelacionih istraživanja proizlazi iz činjenice da korelacija ne implicira uzročnost. Reč je o *problemu treće varijable*. Naime, ako ustanovimo da između dve pojave postoji korelacija, to saznanje nije dovoljno za izvođenje zaključka da između njih postoji uzročna veza. Ukoliko se, na primer, ustanovi da postoji visoka pozitivna povezanost između posedovanja ličnog računara i školskog uspeha srednjoškolaca, neopreznog istraživača bi to moglo da navede na zaključak da posedovanje računara na neki način uzrokuje akademski uspeh. Međutim, i kada ne implicira uzročnost, korelacija može poslužiti za predikciju (predviđanja) efekata jedne varijable na drugu. Varijabla na osnovu koje se predviđa naziva se prediktorska varijabla (nezavisna), a varijabla čije se vrednosti predviđaju naziva se kriterijumska varijabla (zavisna). Važna je za sagledavanje

sadašnjeg stanja pojava, ali takođe, vrlo pouzdano može da predvidi i razvoj pojava u budućnosti. Opšte je poznato da je veliki broj istraživanja realizovan sa ciljem da se predvidi akademsko postignuće na osnovu određenog broja varijabli (Knežević, Florić i Ninković, 2012).

Korelaciona istraživanja imaju svoj uobičajeni tok. Nakon izbora problema istraživanja (koji se tiče odnosa dve ili više promenljivih), obavlja se uzorkovanje ispitanika. Obično se primenjuje neki od nacrtu slučajnog uzorkovanja. Na formiranom uzorku se vrši merenje varijabli koje su obuhvaćene problemom istraživanja (najmanje jedna nezavisna i jedna zavisna). Na kraju se vrši statistička obrada prikupljenih podataka. Najčešće se računa koeficijent korelacije između uključenih varijabli, ili se primenjuje neki drugi statistički postupak baziran na korelaciji ili regresiji (Kožuh i Maksimović, 2011). U poslednjoj fazi se rezultati istraživanja generalizuju putem statističkog zaključivanja. Za sve te načine izračunavanja zajedničko je to da se iskazuju pomoću broja, a taj broj nazivamo koeficijentom korelacije. Statističke mere korelacije je moguće sporovoditi u pedagoškim istraživanjima koja se mogu kvantitativno meriti jer se koeficijent korelacije iskazuje brojačno (Coen, 1968; Pallant, 2010). Koeficijent korelacije je broj koji nam pokazuje u kom stepenu su dve pojave povezane. Koeficijent korelacije veoma je bitan jer ukazuje na preciznu i određenu povezanost.

Karakteristike koeficijenta korelacije su sledeće (Kundačina i Brkić, 2006, 224): ne postoji ograničenje u primeni u odnosu na prirodu varijabli; koristi se kod svih mernih skala, mada se najčešće koristi u nominalnoj skali; nema ograničenja za primenu u pogledu oblika raspodele.

Dakle, korelaciona istraživanja se mogu izraziti vizuelno, tabelarno i grafički (Đoković, 2013; Norwood, 2010; Pallant 2010; Bobko, 2001). Obrada podataka korelacionih studija je zasnovana na različitim postupcima regresione analize i korelacije.

Značaj korelacionih istraživanja u pedagogiji

Značaj proučavanja korelacije pojava u vaspitanju veoma je veliki. Bez izračunavanja korelacija istraživanja ne bi bila potpuna. Korelaciono istraživanje ne služi samo da bismo informativno utvrdili da li su dve pojave povezane ili nisu, korelacija ima mnogo dublju primenu u pedagogiji (Bobko, 2001; Goodwin, 2002; Miles & Schevlin, 2001; Denis, 2001). Afirmacijom korelacionih istraživanja ukazujemo na metodološke funkcije predviđanja u procesu istraživanja, kao i na moguće korelacione veze i odnose među ispitivanim pojavama. Korelaciona istraživanja se sprovode kada je važno objasniti ponašanje ili predvideti verovatnost ishoda *funkcionalnom zavisnošću*. Ako je utvrđen siguran odnos između dve varijable, postaje moguće predvideti rezultat za bilo koju novu izmerenu vrednost varijable, ako je rezultat druge varijable poznat.

Nauka o vaspitanju je, takođe, oblast podložna za raspravu o tome da li je moguće ili je nemoguće utvrditi postojanje naučnih, pedagoških zakona i zakonitosti s obzirom na to da je pojam društva, pa i samog vaspitanja i obrazovanja jako dijalektična, promenjiva kategorija koja više zahteva razumevanje pojava koje se u njoj događaju, u odnosu na naučno fiksiranje kao što je to slučaj sa prirodnim naukama. Međutim i u ovim raspravama prisutna su dva stanovišta.

U prvom stanovištu negira se mogućnost utvrđivanja zakona u oblasti vaspitanja i obrazovanja, dok u drugom stanovištu vlada opšte mišljenje da je u nauci o vaspitanju bez ikakve sumnje moguće utvrditi zakone (Savićević, 1996). Naime, i jedna i druga orijentacija imaju veoma dobru argumentaciju za svoje tvrdnje. Prvi se opet pozivaju na složenost društvene strukture i društvene organizacije za koju kažu da je do te mere složena i kompleksna da onemogućava bilo kakvu uspostavu zakona. Ističu da je moguće istraživanjima smanjiti neizvesnost, ali da je to još uvek na velikoj distanci u odnosu na naučni pedagoški zakon. Drugi, pak, ističu suprotan stav i to pokušavaju da opravdaju eksperimentalnim metodama u vaspitanju i obrazovanju.

Otkrivanje zakona jedan je od najviših ciljeva pedagoškog naučnog saznanja. Pedagoški zakoni iskazuju suštinske, objektivno postojeće veze i odnose među pojavama u oblasti vaspitanja. Za naučne zakone se najčešće tvrdi da izražavaju opšte, konstantne i nužne veze među pojavama stvarnosti. Međutim, kada je reč o pedagoškim zakonima, ove karakteristike imaju relativno značenje. Pre svega, opštost pedagoških zakona nije apsolutna, univerzalna; ona je ograničena brojnim relevantnim uslovima u kojima ostvaruje odnos koji je iskazan zakonom. Pojave u oblasti vaspitanja su osobene, sa izraženim individualnim obeležjima. Pojedinačni slučajevi mogu da manje ili više odstupaju od pravilnosti koju on kao takav iskazuje. U vezi sa konstantnošću zakona, u pedagogiji su ispoljena različita stanovišta. Dok jedni apsolutizuju invarijantnost pedagoških zakona, drugi prenaplaćavaju njihovu varijabilnost, probabilističnost. Uz konstataciju da naučni zakon održava konstantne veze među pojavama, potrebno je naglasiti da to važi uz pretpostavku da su stalno dati određeni uslovi. I nužnost pedagoških zakona nije moguće tumačiti u smislu apsolutne nužnosti, ne može se svesti odnos na *kad god A, uvek B* jer su pedagoške pojave do te mere složene da se iz jednog uslova ne može izvaditi samo jedna posledica (Potkonjak i Šimleša, 1989, 514).

Iz ovoga, konačno, možemo zaključiti da se pedagoški zakoni moraju dijalektički shvatiti u skladu sa celokupnom pedagoškom naukom. U skladu sa predmetom istraživanja valja odabrati adekvatno empirijsko istraživanje, a u vaspitanju i obrazovanju je mnogo pojava koje se mogu izučavati korelacionim istraživanjima: da li jedna pojava uzrokuje pojavu druge pojave. Istraživači u pedagoškim istraživanjima moraju biti svesni da primenom korelacionih istraživanja i korelacione statistike mogu saznati veoma duboke i kompleksne fenomene koji nisu podložni manipulacijama kao što je to u kauzalnim pedagoškim istraživanjima.

Zaključna razmatranja

Kako ne postoji praksa bez teorije, tako ne postoji ni teorija bez prakse. U ovome radu smo to i pokazali. Istraživanja za nauku predstavljaju pogled u budućnost, a ujedno i osnovu za održanje te nauke. Stoga, danas sve nauke imaju razvijenu svoju metodologiju istraživanja. Stalnim proučavanjem kompleksnih vaspitnih problema, nauka saznaje nove zakone, zakonitosti, uzročno-posledične veze i odnose koji joj omogućavaju da sa velikom uspešnošću predviđa neke druge pojave.

Kada otkrivamo i proučavamo kauzalne (uzročno-posledične) veze među pedagoškim pojavama i planski utvrđujemo efikasnost (učinak, efekat) pojedinih vaspitno-obrazovnih postupaka, planira se i sprovodi eksperimentalno pedagoško istraživanje. Eksperimentalnim istraživanjem se utvrđuju (otkrivaju) kauzalne (uzročno-posledične) veze između nezavisne varijable (ona koja deluje, koja predstavlja uzorak) i zavisne (ona na koju se deluje, koja predstavlja posledicu), otkriva se osnovna pedagoška zakonitost – zakonitost kauzaliteta.

Sa druge strane, korelaciona istraživanja se sprovode kada je važno objasniti ponašanje ili predvideti verovatnost ishoda. Ako je utvrđen siguran odnos između dve varijable, postaje moguće predvideti rezultat za bilo koju novu izmerenu vrednost varijable, ako je rezultat druge varijable poznat. U cilju predviđanja važnih veza i odnosa primenjuju se korelaciona istraživanja koja prikazuju stepen povezanosti, odnosno, korelacije. Ispitivanjem povezanosti pojava možemo otkriti nešto što nije moglo ni jednom drugom vrstom empirijskih istraživanja. Akcenat je na afirmaciji korelacionih istraživanja koje će imati sve metodološke karakteristike korelacionih nacrti istraživanja.

LITERATURA

- Bandur, Potkonjak (1999). V. Bandur, N. Potkonjak, *Metodologija pedagogije*. Beograd: SPDJ.
- Bobko (2001). P. Bobko, *Correlation and Regression: Applications for Industrial Organisational Psychology and Management*. Sage Publications Inc., California: Thousand Oaks.
- Brajmen (1988). A. Bryman, *Quantity and quality in social research*. London: Routledg.
- Bubić (2014). A. Bubić, *Osnove statistike u društvenim i obrazovnim znanostima*. Split: Filozofski fakultet.
- Koen (1968). J. Cohen, *Multiple Regression as a General Data Analytic System*.

Psychological Bulletin, 70 (6: Part 1), 426–443.

Koen, Menion, Morison (2007). L. Cohen, L. Manion, K. Morrison, *Metode istraživanja u obrazovanju* (5. izdanje). Zagreb: Naklada Slap.

Creswell, J. (2003). *Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. London: Sage Publications.

Denis, DJ. (2001). The Origins of Correlation and Regression: Francis Galton or Auguste Bravais and the Error Theorists? *History and Philosophy of Psychology Bulletin*, 13 (2), 36–44.

Đoković, A. (2013). *Strukturna korelaciona analiza u interpretaciji vektorskih koeficijentata korelacije*, Doktorska disertacija. Preuzeto sa: <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/3059/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed>

Howe, KR. (1988). Against the quantitative-qualitative incompatibility thesis, or, Dogmas die hard. *Educational Researcher*, 17, 10–16.

Fajgelj, S. (2010). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: CPP.

Guba, SY., Lincoln, GE. (1988). Naturalistic and Rationalistic Enquiry in Keesee, J. (ed): *Educational Research, Methodology and Measurement*, Pergamon Press, Oxford, p. 81–85.

Gojkov, G., Krulj, R. Kundačina, M. (1999). *Leksikon pedagoške metodologije*. Vršac: Visoka škola za obrazovanje vaspitača.

Goodwin, CJ. (2002). *Research in Psychology. Methods and Design* John Wiley & Sons, Inc., New York, USA.

Kundačina, M., Brkić, M. (2006). *Pedagoška statistika*. Užice: Učiteljski fakultet.

Kožuh, B., Maksimović, J. (2011). *Deskriptivna statistika u pedagoškim istraživanjima*. Niš: Filozofski fakultet.

Lekić, Đ. (1980). *Metodologija pedagoških istraživanja i stvaralaštva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Lodico, M. Spaulding, D. Voegtler, D. K. (2006). *Methods in educational research: From theory to practice*. San Francisco: Jossey-Bass.

Matović, N. (2015). Kombinovano istraživanje u pedagogiji: Karakteristike, prednosti i ograničenja. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 7–22. Beograd: Filozofski fakultet.

Mejovšek, M. (2008). *Metode znanstvenog istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

- Milas, G. (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap.
- Miles, J. Schevlin, M. (2001). *Applying Regression and Correlation: A Guide for Students and Researchers*. London: Sage Publications Ltd.
- Mužić, V. (1979). *Metodologija pedagoških istraživanja*. Sarajevo: Svjetlost.
- Niglas, K. (1999). Quantitative and Qualitative Inquiry in Educational Research: Is There A Paradigmatic Difference Between Them? Paper presented at the *European Conference on Educational Research*. Finland: Lahti, 22–25.
- Norwood, SL. (2010). *Research Essentials: Foundations for Evidence-Based Practice*. Boston: Pearson Education Inc.
- Pallant, J. (2010). *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using the SPSS Program*. 4th edn. Maidenhead: Open University Press.
- Potkonjak, N. Šimleša, P. (1989). *Pedagoška enciklopedija 2*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Price, I. (2000). *Research Design*. University of New England: NSW.
- Preglej, L. (2014). *Istraživanja u nastavi*. *Educatio Biologiae*, 1, 100–117.
- Savićević, D. (1996). *Metodologija istraživanja u obrazovanju*. Vranje: Učiteljski fakultet.
- Todorović, D. (2008). *Metodologija psiholoških istraživanja*. Beograd: CPP.
- Ševkušić, S. (2008). *Dometi i ograničenja kvantitativnih istraživanja u pedagogiji*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Smith, JK. (1983). Quantitative versus Qualitative Research: An Attempt to Clarify the Issue. *Educational Researcher*, 12(3), 6–13.
- Smith, JK. Heshusius, L. (1986). Closing Down the Conversation: the end of the Quantitative-Qualitative Debate among Educational Inquirers. *Educational Researcher*, 15(1), 4–12.
- Sousa, VD., Driessnack, M., Mendes, IAC., (2007). An Overview of Research Designs Relevant to Nursing: Part 1: Quantitative Research Designs Rev. *Latino-am Enfermagem*, 15 (3), 502–507.
- Thompson, B., Diamond, KE., McWilliam, R., Snyder, P., Snyder, SW., (2005). Evaluating the Quality of Evidence from Correlational Research for Evidence-Based Practice. *Exceptional Children* 71 (2), 181–194.

Watson, R. (2013). Issues and Debates in Validity and Reliability. In Curtis E.A. & Drennan J. eds: *Quantitative Health Research: Issues and Methods*. Open University Press, Berkshire, England, 313–330.

Yin, R. (2003). *Case study research: design and methods*. London: Sage Publications.

Jelena Maksimović

Jelena Osmanović

CORRELATION RESERCH IN PEDAGOGY

Summary

Pedagogy is a science that falls within the ranks of social and humanistic sciences. It also studies both theoretical and practical problems encountered by education as well as education. In order to better examine its subject, the task of pedagogy is to carry out numerous research, respond to the existing one and ask new questions, thus enriching knowledge of its subject matter. Under the influence of the development of social sciences, the number of research in the field of education has significantly increased, which has led to the creation of new taxonomies of pedagogical research. It is quite clear that a comprehensive classification of pedagogical research can not be created according to one methodological aspect. The authors talk about the causal and consequential connections and the connection of various educational phenomena. The emphasis in the work is on the importance and importance of correlation studies in pedagogy.

ПЛУРАЛНО ДРУШТВО И КУЛТУРНИ РЕЛАТИВИЗАМ

Свака држава на основу демократских вриједности треба да гарантује неку једнаку могућност њеним грађанима да учествују у доношењу одлука. Овдје се прије свега мисли на: социјалну једнакост, равноправно политичко учешће, културне разлике и др. Спорна тачка политике признавања остаје питање који облик политике би могао боље служити жртвама непризнавања: онај који је вриједност њихове разлике и различитости, или онај који деконструише њихов идентитет? Модерне националне државе су до сада биле наклоњене промовисању уједињавања. Циљ овог рада јесте да укаже на проблем мултикултурног препознавања, као и на проблеме који се тичу равноправности вриједности и имиграције. Једнакост међу грађанима представља модерну либералну државу благостања и утиче на садржај стратегије да се мањинске групе представљају према политичким институцијама државе (отпор као резултат искључења или асимилације).

Кључне ријечи: плурално друштво, мултикултурализам, културни релативизам, мањинске групе, либерална држава.

Увод

Мултикултурализам је сложен процес препознавања, разумијевања и уважавања наше јединствене културне разлике и јединствене културне разлике других. Уважавање различитости значи развој способности да се узму у обзир људи који су другачији од нас. На примјер, признавање различитости на личном и системском нивоу, значи, повезивање или обраћање пажње на људе који су друге расе или националности. Мултикултурални процес почиње са признавањем, разумијевањем и уважавањем сопствене културне јединствености, а потом се бави другим културама.

За разлику од мултикултурализма, монокултурализам је вјеровање у супериорност неких група. Монокултурна вјеровања могу имати тешке посљедице када група има увјерења да се према другим групама могу понашати на било који начин. Монокултурализам и системско угњетавање имају велику улогу на културни и институционални ниво. Чак и када одбацимо предрасуде о другим групама које су свуда око нас, ми смо под

¹ bojancorluka@yahoo.com

утицајем културне поруке и институционалне структуре која пропагира инфериорност и супериорност.

Мултикултурализам и плурализам су моћне промјене које ће захтијевати „еманципаторску свијест“ – свијест промјене у нашем мишљењу, осјећањима и поступцима, који садрже објективно сагледавање ствари тј. равноправна људска бића и напредак из сопственог културног угла.

Будући да мултикултурализам спада у групу најфреквентнијих термина у савременој политичкој теорији, потребно је нагласити да постоје различити нивои анализе мултикултурализма. С једне стране, мултикултурализму је могуће приступити социолошки и дескриптивно, када се термином мултикултурализам означава културни плурализам савремених друштава (Beljinac, 2009, str. 33), тј. везује се за националне и етничке групе, али и друге неетничке групе које његују посебне културне идентитете. С друге стране, мултикултурализам представља нормативни идеал, тј. показује нам како би требали да се опходимо према културним различитостима у друштву. Такође, мултикултурализам означава и политичку акцију која се примјењује кроз различите моделе мултикултурних политика.

Промјене у природи мултикултуралности у пост-комунистичком свијету кореспондирају са парадигмом Самујела Хантингтона [Samuel Huntington] о сукобу цивилизација. Хантингтон предвиђа да основни извор глобалних сукоба у наредном вијеку неће бити идеолошке, економске или културне природе. То значи да ће „[...] сукоб цивилизација доминирати у глобалној политици, а линије између цивилизација ће бити борбене линије у будућности“ (2000).

Према мишљењу Андреа Семпринија [Andrea Semprini], једно од великих питања које је мултикултурализам поставио јесте питање различитости. Како посматрати различитост? Које мјесто јој додијелити унутар једног друштвеног система? (Semprini, 2004, str. 121). Уколико одређени простор дефинишемо као мултикултурални, такав простор се прије свега посматра као простор значења. У том смислу простор није један, већ има онолико простора колико има перцепција различитих група (Исто).

Ненси Фрејзер [Nancy Fraser] тврди да прерасподјеле и захтјеви за признање с једне стране, и савремена борба вођена, с друге стране, представљају двије међусобно повезане, али и несводљиве парадигме правде (2001, str. 25). Ове двије парадигме се фокусирају на различите облике неправде и неједнакости у друштву. Прва, парадигма прерасподјеле, фокусира се на социо-економске неправде и економску маргинализацију. Друга, парадигма признања, фокусира се на неправду и неједнакост културног карактера. У својим запажањима, Фрејзер истиче да се бори за културно признање. Овакве околности могу довести до побољшања социјалног и економског положаја, али, с друге стране, они могу довести до искључивања (Fraser, 2001, str. 27).

Претече мултикултурализма (различита схватања мултикултурализма и плуралног друштва)

Посматрајући мултикултурализам и његове коријене, схватамо да је ово концепт који је заслуживао пажњу многих мислилаца и сваки од њих је на један посебан начин покушао да изнесе основне претпоставке о мултикултурализму, тј. да објасни његово значење, проблем и значај. Неки од најважнијих и најпознатијих мислилаца о мултикултурализму били су: Хораце Кален [Horace Kallen], Јохан Хердер [Johann Herder], Ђанбатиста Вико [Giambattista Vico], Шарл-Луј Монтескје [Charles-Louis Montesquieu], Чарлс Тејлор [Charles Taylor], Вил Кимлика [Will Kymlicka] и Бику Парех [Bhikhu Parekh]. Сви ови мислиоци својим теоријским приступима допринијели су у разумијевању самог појма, али и у његовом теоријском уобличавању. Ради лакшег сналажења и разумијевања, укратко ћемо представити теорије сваког мислиоца посебно.

Хораце Кален је био претеча америчког мултикултурализма. Његова теорија „културног плурализма“ супротстављала се владајућем и све агресивнијем америчком моделу асимилације под симболом „лонца за мијешање“ (мелтинг пот). Па тако, он Америку види прије као „мозаик народа“, него као нацију-државу, а америчку цивилизацију као „вишеструкост у јединству“, чији је главни циљ хармонија мноштва. Према Каленовој теорији, мелтинг пот уопште није дјелотворан, а ни пожељан као идеал. Мишљења је да етничка разноврсност обogaћује америчку цивилизацију, и да Америчка нација није један народ, него је прије федерација или заједница. Кален наглашава да демократија укључује не елиминацију разлика, него њихово усавршавање и конзервирање. На крају, можемо закључити да Каленова теорија није постигла велики успјех, јер је културни плурализам окарактерисан као негативна реакција на владајуће конформистичко схватање мелтинг пота (1915, стр. 190–194). Као и Калена, и Јохана Хердера су многи сматрали претечом мултикултурализма, а такође, многи су га видјели и као утемељитеља мултикултурализма. Његова теорија се заснивала на принципу индивидуалне аутентичности, као што је примијетио и сам Чарлс Тејлор. Хердер је сматрао да свако на свој начин изражава људскост, односно има своју властиту мјеру. Залагао се за становиште према којем универзална природа човјека остаје непромијењена током постојања. Он одбацује гледиште према којем европски културни обрасци представљају стандарде. Мишљења је да је култура производ несвјесних колективних напора неког народа и зато увијек остаје мистерија око њеног настанка и опстајања. Сматрао је да је свака култура драгоцен по томе што јесте, и да је један од најважнијих конститутивних елемената културе језик. Језик је основа и медиј мишљења. Свака заједница држи се чврсто своје културе

и настоји је пренијети на нове генерације. Хердер сматра да су културе једнаке јер много значе својим члановима и најбоље одговарају њиховим потребама, а не зато јер су једнако добре. Својим темељним гледиштем да су људска бића културно условљена, учинио је, до тада, па и дуго после, најодлучнији и најоригиналнији искорак спрам традиционалних концепција универзалне људске природе (Herder, 1969).

Ђанбатиста Вико је заступао теорију моралног монизма, а и сматрао се првим модерним мислиоцем који је започео културно плуралистичко гледање на човјека и људско друштво. Он сматра да је човјек по природи друштвено биће, и да свако друштво има своју јединственост. Увео је појам нације за културне заједнице које су развиле различите људске способности, потребе и идеале. Виков пробој моралног монизма превазилазио је дух његовог времена. Сматрао је да сва друштва на истом стадију развоја имају општа обиљежја, и да су паганске религије лажне јер су почивале на иррационалним вјеровањима. Према њему, хришћанство је једина истинска вјера, будући да полази од неизмјерне чисте и савршене идеје Бога. Викова теорија моралног монизма је имала велики значај, и по својој оригиналности је премашила дух његовог времена, али је, разумљиво, остао ограничен у својој концепцији културног плурализма (Ђанбатиста, 2000). Слично као Кален, и Шарл-Луј Монтескје залагао се за теорију културно-плуралистичког друштва. Он је сматрао да су људи друштвена бића, а да се друштво може разумјети једино ако се посматра, тј. истражују чињенице. У свом дјелу, *Дух закона*, он разликује три идеална типа владавине – деспотизам, монархију и републику. Сматрао је да сваки народ треба да има себи примјерене законе, а закон је производ људског ума. Монтескје је установио да је свако друштво јединствено по својим обиљежјима, не само по облику владавине, него и обичајима, културним праксама, саставима закона и др. Његова визија доброга живота укључује бројне универзалне квалитете људи: сигурност, слободу, стабилну породицу. Религија је нужна основа друштвеног живота јер подупиरे моралност, његује врлине, регулише природне страсти. Према њему је хришћанство једина истинска религија и једино она може испунити све захтјеве одређеног друштва. Монтескје је отворио велики простор за разумијевање и прихватање друштвених различитости и утврдио да постоје рационални разлози за појаву разноврсних друштвених институција и обичаја (Montesquieu, 2003).

Чарлс Тејлор је зачетник теорије признавања. Према Тејлоровом схватању двије су битне историјске промјене. Прва је колапс друштвених хијерархија, а друга разумијевање индивидуалног идентитета који он назива идеалом аутентичности. Откривање властитог идентитета долази до изражаја у преговарању са другим, а не када се појединац налази у изолацији. Важност признавања данас је универзално прихваћена, у случају не признавања особа или група могу трпјети велику штету, било

да је ријеч да их игнорише шире друштво или да сами прихватају лошу представу о себи. Према Тејлору, политика разлика усмјерена је на признавање посебног идентитета неког појединца или групе. На примјер, привилегована права и овлаштења могу добити старосједилачки народи да би очували своју културу и начин живота, а коју не добијају други народи у оквиру одређене државе. Тејлор је још сматрао да сви појединци имају иста цивилна и гласачка права, без обзира на расу и културу, па тако треба и да сви уживају исту самосвијест да њихова традиционална култура има вриједност. У својој чувеној теорији покушао је разјаснити генезу тога концепта и кључне проблеме које поставља пред либералну теорију друштва (Taylor, 1994). Поред наведених теоретичара, издвојићемо још двојицу: Вила Кимлику и Бику Пареха. Вил Кимлика заступа либералну теорију мултикултурализма. Сматра да се у савременим друштвима разликују политичка и културна заједница. Према њему, политичка заједница се односи на груписање унутар којих појединци остварују права, а културна заједница је груписање унутар које појединци обликују и преиспитују своје циљеве и амбиције. Уз културу њезини чланови дијеле језик и историју. Кимлика разликује мултинационалне и полиетничке државе као различите типове мултикултуралности. Први се односи на коегзистенцију више од једне нације, други је извор културног плурализма усељавања. Он вјерује да се индивидуална права могу употријебити да подрже широк распон људских односа. Према њему постоје три облика права: право на самоуправу, полиетничка права и право на посебну представљеност. Либерална теорија Вила Кимлика је у многоне допринијела схватању савремене либералне демократије (Kimlika, 2002). Бик Парех заступа дијалошку или интегралну теорију мултикултурализма. Он говори да се мултикултурализам односи на културне различитости. Мултикултурално друштво се састоји од двије или више културних заједница. Оно може одговорити на своју културну разноврсност на два начина: тако да је поздравља и велича, поштујући посебне културне захтјеве мањинских заједница, с друге стране, оно може настојати асимилирати те заједнице у средишњу културу. Парех културу схвата као корпус вјеровања и пракси у смислу по којем група људи разумијева себе и свијет, те организује свој живот. Парех настоји скицирати дијалошки конституирану теорију мултикултурализма, која наглашава средишње мјесто дијалога међу културама и етичким нормама, начелима и институционалним структурама. Он сматра да су људи истодобно и природна и културна бића, која дијеле заједнички људски идентитет, али на културно посредован начин. Мултикултурно друштво мора осигурати да његови држављани дијеле строго одређени осјећај јединства и припадања. Друштво треба да покаже зашто се држи својих вриједности, и треба пружити мањини, барем, покушај испитивања њезиног значаја за ту мањину. Док неко друштво има обавезу прилагодити се мањинском

начину живота, не мора то под сваку цијену учинити на рачун властитога, а посебно ако није искрено увјерено у мањинску одбрану одређене праксе. Парех у својој теорији настоји скицирати дијалошки конституисану теорију мултикултурализма (2000).

У основи свих ових теорија лежи питање мањина, тј. различитости у оквиру конкретног друштва. Па тако, поједини елементи теоријских поставки проблема које нуде Вил Кимлика и Чарлс Тејлор, а које се, као што смо видјели, базирају, прије свега, на признавању основних људских права, али и признавања културних заједница и група, са наглашеним потенцијалом диверзитета у односу на окружење, могу се примијенити на положај мањина. Такође, могла би бити примјенљива и Семпринијева теза према којој културолошки, идентитетски и религијски фактори битније одређују појединца и припадност групи која може бити индиферентна према проблему држава-народ«. Будући да је питање очувања идентитета мањинских група, које се на неки начин не уклапају у опште прихваћене концепте различитости, ознака су редукционизма. У том смислу, у државној пракси налазимо снажно редуковање елемената културне различитости, која не препознаје различитости аутентичних мањинских група. Код Тејлора је само онај облик различитости који је друштвено прихватљив, укључен у праксе мултикултурне политике. Однос државе према аутентичним идентитетима микрозаједница, своди се врло често на декларативно прихватање и дискурс о толеранцији. Као недостатак свих наведених теоријских концепата мултикултуралности поред критичке настројености, неопходан је и повећан степен сензибилности према комплекснијим типовима мањинских идентитета. Недостатке поменутих теоријских концепата видимо у једнострано схваћеном мултикултурализму, и ово представља препреку у препознавању једне другачије димензије плуралистичког друштва, дијалога и толеранције.

Културни релативизам и равноправност вриједности

Питање општег поштовања и једнакости реципроцитета данас су централна тема дискусија о мултикултуралности и мултикултуралним друштвима. Културни релативизам види природу принципа правде и једнакости, која настаје у савременом друштву, гдје су разлике међу културама представљене као разлике између затворене и отворене цјелине. Ова претпоставка нам даје утисак да се култура поклапа са друштвом, а заузврат се поклапа и са нацијом. На овај начин је игнорисана чињеница да култура и појединац удружени могу се проширити изван граница једне националне државе.

Ризик од мултикултурализма лежи у чињеници да свака група има свој и посебан, али једнако вриједносан и културан образац. Моралне једнакости између различитих група, као и претпоставке да свака група посједује сопствен поглед на добро и лоше, највише су критиковане тачке културног релативизма. Према релативистима, културе су морално несамјерљиве, свака са сопственом етничком перспективом. Трансформација ових теза у пракси политичких држава довела би до моралног прихватања различитих облика ауторитативног режима, етничке подјеле и др.

Поставља се питање дали је културно/етничко признање заиста главни разлог за политику потраживања културно различитих група? Одговором на ово питање може се потврдити теза да мултикултурализам не користи културу као крај, већ као средство за рјешавање политичких и друштвених неједнакости у савременом свијету. Ризик за мултикултурализам је да се ослони на културни релативизам, јер може да дође до трансформације мултикултуралности у идеологију, засновану на моралним погледима националне културе као већине. То је главни разлог зашто културни релативизам разматра циљеве на основу посебних културних и политичких контекста.

Питање између универзализма и културног релативизма су вриједности на коме је теорија мултикултурализма развијена. Ове двије тачке гледишта осцилују између два различита концепта социјалне једнакости у друштву. Стога, мултикултурализам, који осцилира између ова два принципа, не може да се развије као политичка теорија или политичка парадигма. Питање социјалне једнакости изгледа да је од пресудног значаја за успостављање границе културног и друштвеног учешћа грађана.

Мултикултурализам и имиграција

Мултикултурализам је термин који се користи у различитим демократијама у Европи, Сјеверној Америци, Аустралији. Он се односи на политичке системе засноване на либерално демократским принципима. Многе земље су признавале етничку различитост – Руска Федерација, Индија и бивша Југославија су неки од примјера. Мултикултурализам који практикују Аустралија, Канада или Шведска намијењен је мјешовитом становништву и тако се стварају међународне миграције. Људи живе заједно у већим градовима, али су различитог поријекла, религије, језика и других културних аспеката.

Типична мултикултурална ситуација је она у којој постоји доминантна етничка припадност, обично заснована на раним насељеницима или домородачком становништву, а могу да буду и заједнице као што су Роми, Аборицини или Маори. Доминантни етницитет обично се посматра као „оснивачка нација“. Ово је очигледна ситуација у Аустралији, гдје су

Европљани формирали већину од 1830-их година, или у већини Сјеверне Америке испод Арктичког круга.

Оснивање нације кроз контролу над инструментима владе, образовања и економије има историјски одређене карактеристике народа у цјелини, укључујући и језик, њихову религију, њихов начин живота и осјећај супериорности. У либералним демократијама доминација „оснивања нације” оправдава се у смислу гласања већине.

Добро успостављене државе не фаворизују укупан број отпадања и боре се да то спријече, као што је случај у Великој Британији и Сјеверној Ирској. Државе које су етнички разнолике, али немају различите концентрације националних мањина, могу се обратити мултикултурализму као рјешењу. Ово није универзално рјешење, јер многе либералне демократије, укључујући Сједињене Америчке Државе, Њемачку, Француску и Данску, су одбациле овај приступ, чак и током усвајања неких својих пракси. У Сједињеним Америчким Државама и Канади постоје државе које су етнички различите. Домородачки Американци имају право на територију и вршење неких овлашћења у оквиру ње.

Аргументи о мултикултуралности обично бркају? проблеме које смо разматрали (интеграција имиграната), проблеме различите врсте. То су расправе о мјесту под- националне јединице, као што су Шкоти и Ирци у Великој Британији, или Каталонци и Баски у Шпанији. Одвојено од ових случајева су би-националне државе, као што су Белгија и Канада. У сваком од ових случајева потраживање може бити засновано на језичком, вјерском или културном јединству, или може једноставно да се заснива на боравку у региону поднације.

Каталонски националисти приписују све оне који живе у поднационалном простору. Сходно овоме, шкотско држављанство и право гласа за Шкотски парламент се приписује свима онима који живе у Шкотској. Незнатно другачије ситуације се дешавају у Белгији и Француској. У Белгији, Валонију обиљежава француско говорно подручје, Фландрија је под утицајем фламанског или холандског језика, док је Брисел двојезичан. У Канади потраживања су у име Квебека, гдје превладава француски језик.

Највећи степен децентрализације у Великој Британији је додијељен Шкотској, која има свој – шкотски парламент, а велшка Скупштина има много више овлашћења и ограничења. Ситуација у Каталонији је слична оној у Шкотској, али у оба ова случаја, Владе су подређене Мадриду или Лондону. Када се деси да је пренос више ограничен, постоји мањина странака која је усмјерена на сецесију (Raz, 1996, str. 17). Слични проблеми се могу наћи и у другим дијеловима Европе. Француска, на примјер, има проблем пренос на Корзици. Италија има такав проблем, како у раду са својим регијама, тако и на острвима Сицилији и Сардинији. Грчка има проблем са зависним острвима Крфом и Критом.

Опет, постоје проблеми деволуције у земљама које су недавно ушле у Европску унију, од којих неке имају и граничне проблеме. Ово важи и за Чешку, Словачку и Мађарску, све оне су морале да се баве питањем децентрализације. Међу онима који су тек ушли, постоје неке земље са великим тешкоћама као што су балтичке републике и Кипар. У случају балтичких република, постоје велике руске мањине које су раније биле владајућа мањина, док у случају Кипра, призната грчка територија је морала да преговара са лабавом федерацијом непризнатог дијела турског острва.

Мултикултурално политичко рјешење за етничке различитости није универзално. Неки аспекти мултикултуралности налазе се у многим друштвима које га нису усвојиле као националну политику, посебно у градовима са великом имигрантском популацијом. Па тако, политика градова и покрајина у Њемачкој, Француској или Америци ће показати сличности са градовима у Аустралији, Шведској, Канади или Великој Британији. И док Британија није званично мултикултурална на националном нивоу, њене локалне власти имају законску обавезу да подстакну политике и праксе да задовоље захтјеве мултиетничке популације. Поред локалног регулисања, мултикултурализам одржава законске одредбе заштите мањина од дискриминације.

Док Аустралија инсистира на очувању енглеског као јединог званичног језика, то више није уобичајно у остатку свијета. Већина националних држава признала је или дала званичан статус разним језицима, са највећим избором у Индији и Јужној Африци. Чак и у САД-у као одговор на судске одлуке, поједине информације су објављене на кинеском и на другим језицима, а такође постоји значајан број бирача који користе и други језик осим енглеског.

Закључак

У овом тренутку, многе групе траже отцјепљење од државе, и већина њих покушава да добије отцјепљење силом, тј. насилним сукобом. Искуство бивше Југославије у том погледу је било централно за проучавање етничких сукоба и перспектива мултикултурализма. У Титово вријеме, Срби, Хрвати, Босанци, Црногорци, Херцеговци, Словенци и Македонци одржани су заједно на темељима националне комунистичке власти кроз суптилно балансирање етничке снаге на локалном нивоу. Са колапсом комунизма, етничке групе су одвојене једна од друге, оружаним сукобима и етничким чишћењем територија. Босански и косовски ратови довели су до интервенције међународне заједнице, која настоји да промовише нове уставе на основу неких идеја, и да успоставе мултикултурну равнотежу. Промовисали су нове уставе, али је то тешко било остварити у пракси. Неки од проблема који су били укључени у „извјештај о Косову“ (Независна

међународна Комисија за Косово, 2000), која је препоручила независност за Косово, под условом да постане потпуно мултикултурално.

Мање познати су проблеми са којима се суочавају совјетске Уније, Заједнице независних држава. Различите политичке, вјерске и етничке групе које су одувијек пружале отпор централној власти, сада су у могућности да слиједе борбе ослобођења. Рат у Чеченији је најпознатија фраза из тог сукоба, али постоје и многи други у Азербејџану, Грузији, Јерменији, као и на простору бивше Централне Азије, укључујући комплексне савезе између вјерских секти и политичких партија, заједно са интервенцијом од савезника из сусједних држава.

Слом комунизма, распад бившег Совјетског Савеза и Југославије, формирање нових, независних држава и изградња демократског поретка – попут великих друштвених трансформација у животу, довели су до тога да су друштва промијенила многе принципе друштвене структуре, у оквиру које проблем мултикултурализма треба схватити и истражити. То значи да се положај мултикултурализма у доба комунизма и посткомунизма у Централној Европи, посебно у регионима бившег Совјетског Савеза и бивше Југославије, у потпуности промијенио. Промјена из тоталитарног у демократски систем нужно подразумијева промјене у природи мултикултурализма.

Проблем мултикултурализма у свим његовим аспектима – културним, политичким, економским, образовним итд., једна је од највећих брига у било којој промјени друштвене структуре. Комунизам је имао карактер идеолошког нагона да се формирају државе попут Југославије и Совјетског Савеза, како би се обезбиједила једнакост и уједињење међу различитим друштвима. Функционисање ових квазимултикултуралних држава било је могуће само кроз употребу репресивног политичког апарата.

Данашњи концепт мултикултуралности у посткомунистичким државама, попут Хрватске, Словеније, Мађарске, Словачке, Чешке Републике, се заснива на јачању цивилизацијске, етничке, друштвене и историјске везе са другим народима Централне Европе и њеним концептом мултикултуралног регионализма. Слом комунизма и политичке независности ових земаља омогућује радикалну реконцептуализацију мултикултурализма.

Комплексна форма мултиетничности у већини нових држава представља не само проблем унутрашње интеграције, него и суштински елемент геополитичке независности у региону као цјелини, и у стратешкој перспективи појединих држава. Након распада Југославије, као и успостављањем суверене хрватске државе, Хрватска сада покушава да поврати традиционалне мултикултуралне везе, засноване на историјским везама са Медитераном и Централном Европом. Са таквим наслеђем, као и борбом за своје интересе, Хрватска покушава да пронађе своје мјесто у Западној, односно Централној Европи, тј. у оквиру мултикултуралног круга.

ЛИТЕРАТУРА

- Beljinac, N. (2009). Politika priznanja partikularnih identiteta – dijalog multikulturalizma i liberalne države. *Sintezis*, godina 1, br. 1, 31–48.
- Đanbatista, V. (2000). *Univerzalno pravo*. Amsterdam: Rodopi.
- Fraser, N. (2001). Recognition Without Ethics. *Theory, Culture and Society*, Vol. 18, 2: 32.
- ХАНТИНГТОН, С. (2000). *Сукоб цивилизација*. Подгорица: Цид.
- Herder, J. (1969). *Herder on Social and Political Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kimlika, V. (2002). *Multicultural Citizenship: A liberal Theory of Minority Rights* Oxford. Oxford: University Press.
- Kalen, H. (1915). Democracy Versus The Melting Pot. *A Study of American Nationality*, pp. 190–194.
- Mesić, M. (2006). *Multikulturalizam*. Zagreb: Školska knjiga.
- Montesquieu, Š. L. (2003). *O duhu zakona*. Zagreb: Demetra.
- Parekh, B. (2000): *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Cambridge, MA (USA): Harvard University Press.
- Raz, J. (1996). Multiculturalism, *CSD Bulletin*, (3) 3:5, 2–18.
- Rex, J. (1996). *Ethnic Minorities in the Modern Nation State*. New York: St. Martin's Press.
- Semprini, A. (2004). *Multikulturalizam*. Beograd: Clio.
- Taylor, C. (1994): Multiculturalism and the Politics of Recognition. У Guttman, A (ed.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton, NJ (USA) Princeton University Press.

Bojan Ćorluka

PLURALISTIC SOCIETY AND CULTURAL RELATIVISM

Summary

Each country, on the basis of democratic values, should guarantee an equal opportunity for its citizens to participate in decision making. First of all, it's related to: social equality, equal political participation, cultural differences, and so on. The controversial point of policy of recognition remains a question of what kind of policy could better serve the victims of non-recognition: the one that is the value of their differences and dissimilarities, or the one that deconstructs their identity? Modern nation states have been so far favorable in promoting unification. The goal of this paper is to highlight the problem of multicultural recognition, as well as issues related to equality of valuation and immigration. Equality among the citizens represents a modern liberal state of prosperity and affects the content of the strategy pointing out that the minority groups are represented by the political institutions of the state (resistance as a result of exclusion or assimilation). The problems and issues arising from the debate between these two main lines in the multiculturalism debate, which have been developed over the past twenty years, are increasingly creating questions about the moral evolution of cultural groups and issues related to social and cultural equality within society. Social reallocation of goods and equality in approach to these goods and demands for cultural recognition are interrelated problems that cannot be separated in the future researches on the integration of different cultural differences in a single political entity. The debate about cultural identity and its recognition is a complex process because it has to take into account the moral values of culture. The problems of a multicultural society have to be observed in a complex way, that is, in their mutual relationship with social and public movements. What is very important to emphasize within the neo-liberal multicultural theory concerns its ability to guarantee social cohesion. On the other hand of multiculturalism, based on cultural relativism, which claims that cultures are unmanageable and they cannot be morally judged from the point of other cultures, excludes the possibility of forming universal standards for different cultures or their integration into one state. The position of cultural relativists is difficult to sustain within the national states built on the cultural majority of a dominant cultural group.

РУСКИ КОНЗУЛИ О НАЦИОНАЛНОЈ СВИЈЕСТИ СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ СРЕДИНОМ XIX ВИЈЕКА

У раду се говори о културном и националном развоју Срба у Босни и Херцеговини средином XIX вијека из перспективе руских дипломата у Сарајеву и Мостару. Долазак руског конзулата у Босну, а недуго затим и у Херцеговину, имао је значајног утицаја на просвјетни и вјерски живот православног становништва. У свом дјеловању руски конзулати су дали нарочити допринос у процесу отварања нових школа, допремању материјалне и финансијске помоћи православним црквама и манастирима, али и слању стипендиста на школовање у Русију. Учествојући у поменутим активностима настала су њихова свједочанства о културно-просвјетном и националном развоју православца у Босни и Херцеговини.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, руски конзулат, источно питање, свештенство, трговци, сељаштво.

Живот православног становништва у Босни и Херцеговини, средином XIX вијека, одвијао се између аграрно-социјалних нереда сељаштва и покушаја Порте да спроведе реформе, побољша положај хришћанског становништва те угуши устанке у Херцеговини (1852-1862) и Босанској крајини (1858). Након што је Турска донијела програм реформи Хатихумајун (1856), који је у Мостару објављен фебруара исте године, положај муслимана и хришћана на папиру је изједначен. (Ћоровић 1933: 58) Међутим, због недоследног спровођења реформи и нових облика злоупотреба, од стране турских феудалаца, хришћани су једини излаз из пореског и личног тлачења видјели у пружању организованог војног отпора. Као најбројнија и најугроженија категорија становништва, православно сељаштво је, ослоњајући се на борбено залеђе Црне Горе, па и Србије, представљало главни носилац те борбе. Пуни епског одушевљења, васпитани традицијом, а притјешњени унутрашњим и спољашњим потешкоћама – према ријечима историчара Пера Слијепчевића – они су у тој борби давали све што је човек кадар, а прије свега примере највећег пожртвовања. (Ћоровић 1929: 11)

¹ lakovic.maja@yahoo.com

У поменутих околностима, код већег дијела православног становништва, религија се, заједно са традицијом и колективном свијешћу о припадности једном истом, српском народу, наметнула као кључни елемент у процесу очувања и обликовања националне свијести и идентитета. Снажан подстрек том процесу дали су и устанци сељаштва, који су уједно пружили и „материјалну садржину националног покрета“, који је, у неким својим фазама, пријетио да ће покренути најважније питање међународне дипломатије источно питање. (Поповић 1949: 10)

Средином 50-их година XIX вијека одиграло се неколико догађаја на међународној политичкој сцени који су измијенили односе, између великих сила, у источном питању. Наиме, након руског пораза у Кримском рату (1853-1856) одржан је конгрес у Паризу (1856), чије су одредбе Русији ускратиле, вишедеценијско, привилеговано мјесто у рјешавању, овог, најважнијег питања у оквирима међународне дипломатије. Суочена и са другим неповољним одредбама, које су, између осталог, ограничиле њено присуство на Балкану, влада у Петрограду је, октобра 1856. године, на приједлог министра спољних послова кнеза Александара Михајловича Горчакова, донијела одлуку о увећању руске конзуларне мреже на Балкану. Био је то један од одговора руске дипломатије на међународну изолацију, са којим је покушала да задржи мјесто, које јој је међу православним становништвом на Балкану припадало. (Гиљфердинг 1972: 5,6) Сходно томе, примарни разлози за отварање руских конзулата, у Сарајеву и Мостару, нису, у толикој мјери, повезани са унутрашњим приликама у Босни и Херцеговини, већ су били дио новог спољнополитичког курса владе у Петрограду.

Увећањем броја руских конзула на Балкану повећава се и обим њихових послова. У њиховој надлежности се налазила контрола над спровођењем Хатихумајуна, заштита интереса православаца, али и спријечавање ширења католичке пропаганде која је, према њиховим оцјенама, задњих година узела великог маха. Руски конзули су имали обавезу и да пружају морални ослонац и потицај православним хришћанима у сферама просвјетног, културног и вјерског живота. (Грујић 1966: 74) Заједно са конзулатима, а под непосредним покровитељством руске владе, у циљу реализације горе поменутих задатака, дјеловале су и словенофилске и добротворне организације. (Екмечић 1989: 140) Учествојући у поменутих активностима конзули су неријетко записивали своја лична запажања и утиске. У овом раду ћемо дати сажет осврт на моменте из просвјетног, вјерског и културног живота Срба у Босни и Херцеговини, у интерпретацијама руских дипломата у Сарајеву и Мостару.

*

У мају 1857. године у Босну је стигао први руски конзул, историчар и словенофил, Александар Фјодорович Гиљфердинг². Прве представе о западном Балкану код Гиљфердинга су се формирале још у вријеме студентских дана, па је долазак у конзулску службу доживио као прилику да се увјери у истинитост својих предубјеђења о друштву, менталитету и култури становништва Босне и Херцеговине. (Гиљфердинг 1972: 6) Путујући Балканом слушао је и записивао своје, али и утиске својих домаћина, да би, на крају, сва своја запажања преточио у путопис, који је под насловом *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, објавио у Петрограду 1859. године. Захваљујући овом путопису по први пут је, увјерљиво, код руског читаоца створена представа о реалном животу хришћана у Босни и Херцеговини. (Тепић 1988: 21)

Иако се на мјесту конзула задржао непуних годину дана Гиљфердинг је успио да изгради будућу политику конзулата према домаћем становништву, страним конзулатима у Сарајеву, али и турским властима. У складу са словенофилским идејама процијенио је да се будућност рада конзулата налази у сарадњи са домаћим православним становништвом. Међу њима је разликовао неколико категорија и то: митрополита – Грка, ниже свештенство, трговачку класу, сељаштво и народ Херцеговине. (Тепић 1988: 28) За разлику од митрополита ниже православно свештенство је, према Гиљфердинговом мишљењу, било искрено предано сарадњи са Русијом. Први сусрет са православним свештеницима се десио приликом посјете манастиру Дужи. Упркос томе што је манастир на њега оставио утисак „сиромаштва и биједи“ био је задивљен духом старог игумана, неуког човјека који је упркос одсуству личног образовања схватао важност школовања и просвјеђивања народа. У манастиру се осјећала нада у бољу будућност и љубав према народу и његовом просвјеђењу. Нарочито га је радовало сазнање да је при манастиру радила основна школа коју је у вријеме његове посјете похађало

² Александар Фјодорович Гиљфердинг је рођен 14. јула 1831. године у Варшави. О његовом поријеклу постоји неколико верзија. Према једном извору његова се породица доселила из Њемачке у XVIII вијеку и прешла са католичанства на православље. По другима, отац му је био протестант из Холандије, а мајка католкиња из Шри Ланке. Године 1852. окончао је Московски универзитет, смјер историјско-филолошки, код слависте О. К. Бођанског. Током студентских дана је постао духовни сљедбеник Хомјакова када се код њега развила жеља за проучавањем историје, културе и језика словенских народа. Написао је више књига од којих ћемо издвојити: *О сродности словенског језика и санскрта*, *Однос словенског језика са сродним језицима*, *Путовање по Босни, Херцеговини и Старој Србији*, *Историја балтичких Словена*, и др. Непосредно прије доласка на мјесто конзула у Сарајеву добио је и научно признање у виду именовања на мјесто дописног члана Руске академије наука. И након окончања конзулског мандата и повратка у Петроград наставио је да се, у функцији службеника Министарства спољних послова, бави балканским темама. Од 1867. године је обављао функцију предсједника новоформираног огранка Словенског добротворног друштва Ст. Петербурга, а водио је и етнографско одјељење Географског друштва Руске империје.

осморо дјеце. (Гиљфердинг 1972: 31) Дочек који му је том приликом приређен потврда је његове претпоставке како је ниже свештенство одан савезник руске политике у односу према Босни и Херцеговини, јер је „душом предано Русији“. Без обзира на противљење митрополита, ниже свештенство се често обраћало руском конзулату и достављало му податке. Из захвалности према томе настојао је да одговори на све молбе и упите свештеника, а нарочито се ангажовао у испоруци црквених ствари и црквених и школских књига, како оних из Русије, тако и оних из Србије, сматрајући то основним средством у истискивању „из Босне прилично штетне књиге коју овдје Аустрија распрострањује“. Касније ће из истих разлога конзулати истрајавати у намјери да успоставе сарадњу са црквено-школским општинама кроз коју је реализовано неколико захтјева, православних младића, за школовањем у Русији. (Тепић 1988: 29) Лично Гиљфердинг је заслужан за додјелу првих стипендија слједећим полазницима: Јовану Дречу у Петроград, Јовану Пичети у Херзон, Николи Билићу и Васу Остојићу у Одесу. (Ђоровић 1933: 65) Помагао је појединце који су радили на описмењавању и просвјећивању православног становништва. Примјера ради, на рад Стаке Скендерове и важност њене културно-просвјетне мисије, у јавности, је по први пут указао, управо, Гиљфердинг. (Рајић 1966: 122) Конзулат је дао новчану подршку за оснивање Стакине школе за православне дјевојчице, крајем 1858. године, у Сарајеву. (Ју. А. Писарев, М. Экемечич 1985: 218) Била је то једина школа за православну дјеца која је током 60-их година добијала новчану помоћ од турских власти. (Урић 2008: 265) Циљ наведених активности конзулата је био јачање вјерских и културних институција као темеља националне свијести народа и допринос изградњи национализма, елитног типа, који је, као појава, био заступљен у свим јужнословенским областима, а нарочито у онима које су биле у саставу Турске. (Екмечић 1989: 140)

Када је ријеч о образовању код православаца сви руски конзули су се слагали са оцјеном да је Мостар био најважнијих центар из којег се ширила просвјећеност. На то је указивао још Гиљфердинг, 1858. године пишући о томе како је међу мостарским Србима уочљива јака жеља за умним напретком и просвјећивањем што није била карактеристика других градова у Турској, који су били и већи и богатији од Мостара. (Гиљфердинг 1972: 57, 58) Улогу у томе су имали и херцеговачки манастири као главни одгојитељи свештенства и сачуватељи православне вјере. Како јеромонаси, тако исто и мирски свештеници учили су и васпитавали су се по манастирима на славенском језику у исправном читању црковних књига и српском писању, (...). (Памучина 2005: 201, 202) Узимајући у обзир важност улоге коју је Мостар имао у просвјетном и вјерском животу православаца осјећала се потреба за оснивањем руског конзулата у том граду. Част да подигне руску конзулску заставу у Мостару, 30. августа 1858. године, на рођендан руског

цара Александра II (1855-1881), припала је сарајевском конзулу Јевграфу Романовичу Шчулепникову. (Тепић 1988: 53) Тај је догађај привукао велику пажњу православних Мостараца, који су упркос подозрењу турских власти, у великом броју присуствовали свечаној служби у православној цркви, која је тим поводом уприличена. (Ђоровић 1933: 65)

Рад и залагање у области народног просвјетења, које су препознали код свештеника у Мостару, није се могло приписати сарајевском свештенству. Православни свештеници у Сарајеву показивали су пасивност и незаинтересованост услед чега су наставници долазили из Србије и Угарске, али као „странци“ нису били довољно мотивисани да „воде наставу са ревношћу човјека који жели допринијети напретку млађих покољења. (Гиљфердинг 1972: 80) Том проблематиком су се, поред конзула, бавили и руски истраживачи просвјетних и вјерских прилика код Срба у Босни и Херцеговини. Примјера ради, руски историчар Нил Попов је, у свом огледу, *Православие в Боснии и его борьба с католической пропагандой и протестантскими миссионерами* из 1873. године, навео неколико корисних података о рефлексима првих школа на развој националне свијести код Срба и улози свештеника у том процесу. Према његовим сазнањима, још 1849. године, Ђорђе (Спиридон) Рајковић³, придошлица из Дубровника на мјесту повјереника цркве Св. Арханђела у Сарајеву, предложио је члановима сарајевске општине да оснују фонд за отварање прве школе у којима би православну дјецу, умјесто самоуких свештеника, подучавали школовани учитељи. Због нередовног школовања и незнања свештеника-учитеља народу није имао ко да укаже на славну прошлост њихових предака, која је била њихова једина духовна храна и снага. Захваљујући Рајковићевој иницијативи, 1850. године, из Дубровника су допутовала двојица учитеља Јуриј Маргетић и Јаков Вуковић⁴. Њиховим доласком са радом је почела школа за православну дјецу, која је за кратко вријеме постала узор другим просвјетним установама те врсте. (Папић 1978: 19) Међутим, у периоду између 1863. и 1865. године, услед притисака валије Осман паше и митрополита Игњатија, школа је све теже настављала са извођењем наставе. Притисак локалних турских власти обиљежило је и учестало спаљивање важних књига из српске историје, забрана рада школском одбору, док су учитељи неријетко били под полицијском присмотром или су протјеривани ван граница Турске. (Попов 1873: 22)

³ У вријеме устанака у Босни и Херцеговини Ђорђе Рајковић је радио као банкар руског конзулата у Сарајеву. На основу извјештаја конзула Кудрјавцева, из јануара 1875. године, руском посланику у Константинопољу Н. П. Игњатијеву, закључујемо да је Рајковићу била повјерена и улога тајног агента МИД-а. За резултате своје мисије и службу у руском конзулату одликован је 1875. године орденом Св. Станислава III реда.

⁴ Митар Папић у књизи *Историја српских школа у Босни и Херцеговини* помињу се имена учитеља Ђорђа Маргетића и Сима Самоуковића.

О свим наведеним дешавањима која су довела до гашења православне школе у Сарајеву (21. јануара 1865. године) у народу је настала пјесма:

„Да се добро злом огради,
Крвопија Осман-паша
Глас издаде, да се руши
Из основа школа наша.
Бђсни Турци нападоше
На книжару школе наше,
У несретню Сараеву
Омладину распљачкаше;
Однесоше, запалише
Шкољске књиге одобране,
Ах! И србску повђстницу,
Да у срце народ ране.
Осман-паша насильниче!
Повђсница нигдђ ние
Ни прогната, ни проклета,
Где се людска крв не пие.“

Уз ниже свештенство и православни сељаци су одмах задобили поштовање и наклоност руских конзулата. Упркос незавидном социјално-економском положају сељаштво је било живи темељ очувања народног јединства и вјере која се базирала на „унутрашњој снази хришћанске љубави тог истог народа“. (Гилџердинг 1972: 50) Бројни си примјери кроз које су руске дипломате описивали љубав и поштовање обичног народа према својој историји и традицији, а један од њих је детаљ из разговора Гилџердинга и столачког Хамза-бега Ризванбеговића. Разонодећи се уз вечеру и пјесму, у беговом друштву, конзул је дознао како се пјесма о Марку Краљевићу очувала у народу и пјева упркос томе што муслимани не воле овог српског јунака и све оне који пјевају пјесме о њему кажњавају батинама. Из разговора је закључио да су хришћански јунаци величанственији и чврсто усађени у свијест народа, који их уздижу кроз херојске пјесме, за разлику од муслимана који пјевају само илирске пјесме. (Гилџердинг 1972: 51) С друге стране, имао је прилику да се увјери и у то како су у свијести српског народа остале урезане и негативне приче из народног предања. Тако је приликом посјете Добруну дознао причу о српској „краљици Јерини“, жени деспота Ђурђа Бранковића, због чије је похлепе и прељубе порушен град Добрун. (Гилџердинг 1972: 108) Одушевљење српском поезијом и пјесмама је било уочљиво и код других страних путника у нашим крајевима. Поменућемо мишљење француског путописца Е. de Sainte-Marie који у путопису *L'Herzegovine* написао да је „читање старих

пјесника веома је привлачно; код њих налазимо понекад описе ратничких подвига достојних једног Ахила“. (Šamić 1981: 256)

Нарочито занимљивом Гиљфердингу се чинила појава да се код православаца појам вјере везивао са идејом народности до мјере да су „појмови Србин и православац синоними“. (Гиљфердинг 1972: 365) Појава у којој се поистовјећује вјера са народношћу, били су сложни конзули у оцјени, није био искључиво посљедица дјеловања нижег свештенства, већ властитог народног осјећања и сазнања. (Тепић 1988: 31) Иначе, крајем 50-их година, у православном су се свијету, под утицајем словенофилске идеологије, јавили покушаји „да се национална стремљења српског народа изведу из учења православне цркве“. (Екмечић 1989: 141) Као словенофил Гиљфердинг је учествовао у креирању и ширењу таквих ставова. Његов лични утисак је почивао на спознаји да је најважнија тековина српског народа очување њихових обичаја и самобитности, али и православне вјере која је темељ словенског духа. На сличну поруку наилазимо и двије године касније у тексту московске посланице Србима (1860). (Урић 2012: 18)

Из наведеног се изводи закључак да је код сељаштва и нижег свештенства била присутна спремност за подношење жртве за „општу народну ствар“. Осјећај за то је био ријеткост код православних трговаца. Они су чинили затворен круг људи, попут касте, која се обогатила захваљујући трговини са Аустријом и на том се путу од раје-сељака потпуно одвојила. Њихова снага је долазила из новчане надмоћи и трговачког монопола са европским свијетом од којег су Турци зазирали. (Екмечић 1989: 92) Иако су им имовинска средства дозвољавала да често путују и школују се у иностранству потребе за дубљим интелектуалним радом нису имали. Сарађивали су са локалним турским властима у циљу заштите сопствених трговачких интереса и издавали су се за виши слој друштва којег код Срба није било још од средњег вијека. (Гиљфердинг 1972: 81) Трговци су били заслужни за креирање нетачних представа, код страних путника, о томе како су Османлије либерална нација у чијој држави су хришћани и муслимани једнаки пред законом. (Гиљфердинг 1972: 371) У почетку је Гиљфердингов став о трговцима дијелио и његов наследник, конзул Шчулепников, који је у августу 1865. године, писао руском посланику у Константинопољу да је код трговаца очигледно свако одсуство љубави према домовини, својој сабраћи и да чак долази до изражаја равнодушност према исповиједању религије.⁵ У његовим каснијим извјештајима је очигледна промјена мишљења у вези са понашањем трговаца, јер је у неколико извјештаја указао, руском посланику у Константинопољу, Николају Павловичу Игњатијеву на извјесне промјене националних осјећањима тих истих трговаца, који су одједном почели да показују спремност за сарадњу са руским конзулатом. У извјесној мјери је

⁵ Цитирано према И. Тепић, *БиХ у руским изворима...*, 201.

то посљедица дјеловања Уједињене омладине српске, која је имала своју филијалу у Сарајеву. (Тепић 1988: 41)

С тим у вези важно је поменути и улогу националне мисије коју је Србија имала код српског народа у Босни и Херцеговини. Иако су у територијалном смислу припадали двијема државама, Срби са обје стране Дрине, су припадали једном националном и духовном бићу. (Цвијић 1908: 21) Осјећање заједништва је било нарочито појачано у вријеме херцеговачког устанка Луке Вукаловића (1852-1862), устанка у Босанској крајини (1858), али и притисака Порте да онеспособи развој ослободилачког покрета. Неки од учесника и организатора босанског устанка су се склањали у Србију од прогона турских власти и тамо учествовали у раду Српско-босанског одбора (1860) који је основан са знањем Русије и циљем да покрене нови устанак у Босни. (Урић 2012: 7) Један од чланова одбора је био и руски писац и публициста, словенофил Иван Сергејевич Аксаков. С обзиром на то да су словенофили уживали одређену (незваничну) подршку руске владе и дјеловали попут њене продужене руке на Балкану од И. С. Аксакова се очекивало и да обезбједи финансијска средства тј. кредит код руске владе о набавци оружја за устанике. (Урић 2012: 21)

Долазак на власт кнеза Михаила Обреновића (1860-1868) дао је нови национални полет српским земљама, нарочито у онима које су биле у саставу Турске. Организација народних снага из Босне које су се на различите начине могле ставити у службу његове политике повјерена је младим учитељима и свештеницима, са тих подручја, који су се својевремено школовали у Београду. Примјера ради, архимандрит Серафим Перовић, архимандрит Леонтије Радуловић, учитељ Јово Перовић и мостарски трговац Јевто Бјелобрк су били повјереници српске владе за Херцеговину. У Сарајеву активну улогу узимају и каснији митрополит Сава Косановић и учитељ Стево Петрановић. (Ћоровић 1929: 35)

Руски конзули су показивали отворене симпатије према устанцима против Турске и правдали учешће Црне Горе. Међутим, положај руских дипломата у цијелој Турској, послје Кримског рата (1853-1856) био је изузетно сложен. С једне стране, од њих се очекивало да сузбијају ослободилачке акције хришћана, а са друге, да им помажу у циљу очувања ауторитета Русије. (Хевролина 2003: 36) Због тога се стицао утисак да дјеловање њихових конзула није следило званичну политику владе у Петрограду. Руски конзули су, повремено, били директно укључени у херцеговачки устанак, док су за устанак у Босанској крајини (1858) показивали мање интересовања и о њему су се информисали углавном преко посредника. (Тепић 1988: 545)

По угледу на првог сарајевског конзула А. Ф. Гиљфердинга и конзул Валеријан Владимирович Безобразов се у раду мостарског конзулата ослањао на сарадњу са нижим свештенством. Свјестан дјеловања трговаца

на штету општих интереса православног становништва В. В. Безобразов је у једном извјештају из 1861. године, написао да су „обезбједишви релативно независтан положај трговци се понашали као аристократија (...) Сходно томе, тај слој херцеговачког друштва искључен је из свих општих интереса земље и живи само за своје, егоистичне интересе...“ (Кондратјева 1971: 203) Руски конзул је важио за храброг, дрског и помало уображеног човјека, па су његови односи са трговцима, тј. представницима мостарске општине, брзо дошли до ивице сукоба. Наиме, иако је у извјештајима говорио против трговаца В. В. Безобразов је од њих узимао високе новчане позајмице, које је нередовно враћао. Због тога је једном приликом тражио од мостарске општине да му исплати новац који је Прокопије Чокорило, добио за отварање једне велике и шест мањих цркава у Мостару. Без намјере да улази у сукоб са конзулом општина је, ипак, одбила захтјев уз адекватно образложење и новац уложила у изградњу цркава у Коњицу и Челебићу. (Ћоровић 1933: 65) За разлику од трговаца, обичан народ је, према мишљењу В. В. Безобразова, преживљавао од бављења земљорадњом и сточарством. Било да су у питању хришћани или муслимани живјели су скоро па подједнако тешко. Страдају највише због недостатка земље, која је већином у власништву муслимана-земљопосједника, али и пореских притисака и самовоље локалних власти. Однос између газда-муслимана и хришћана-кметова је упоредио са односом између власника плантаже у Америци и његових робова. (Ћоровић 1933: 206) Генерално гледано положај хришћана у градовима је нешто слободнији, у односу на претходне године, а посљедица је то њиховим новчаних обрта са иностранством и сарадње са локалним турским властима. Закључује да је сасвим очекивано то што су хришћани са оружјем у рукама одлучили да се боре од неправде и одбрану своје части и достојанства. Нарочиту опасност за словенски дух и православни елемент у Херцеговини Безобразов је уочио у војном порезу-аскеру, који су хришћани радије плаћали него ли натуралне порезе. Удаљавање хришћана-војника из родног краја, искључивост исламске вјере и њихов начин живота доводили би до неминовног преобраћења, једног дјела војника-хришћана на ислам. Истини за вољу, током вишегодишњег боравка у Херцеговини руски конзул није свједочио насилном преобраћењу хришћана на ислам. Дешавало се да дјевојке промјене вјеру и пређу на ислам, али не из духовних већ из овоземаљских разлога. (Ћоровић 1933: 209-211)

*

Руски конзули су и у наредним годинама давали допринос у развоју просвјетно-културног живота православног становништва Босне и Херцеговине, тачније, све до 1875. године, када је МИД донио одлуку о укидању конзулата у Мостару, а недуго након тога и конзулата у Сарајеву. Током дводеценијског дјеловања руски конзули су се ослањали на православно становништво, првенствено ниже свештенство и сељаштво.

Управо тим слојевима становништва су приписивали највеће заслуге за очување нивоа националне свијести код Срба и са њима су развили највиши ниво просвјетно-културне сарадње. Сарадњу са трговцима су успоставили нешто касније. Најважнијом тековином њиховог рада у Сарајеву и Мостару сматрају се бројни резултати у домену културно-просвјетног живота православца. Захваљујући њиховом посредовању вршене су редовне испоруке школских и црквених књига, а додјеливали су и стипендије за школовање младића у Русији. Заслужни су за оснивање и финансирање рада више школа. Иако су на више начина помагали културном и просвјетном развоју Срба у Босни и Херцеговини стиче се утисак да се могло урадити више да није донијета одлука о затварању конзулата у Босни и Херцеговини. Помало неочекивано, али конзулат у Мостару је затворен у вријеме када је отпочела Велика источна криза (1875-1878). Упркос престанку рада руских конзулата тековине њиховог дјеловања су остале трајно уграђене у црквено-школске институције и појединце чијем су раду пружали финансијску и моралну подршку.

Литература

- *Борба народа Босне и Херцеговине за ослобођење и Русија 1850-1864. године*, уредници Ю. А. Писарев и М. Экемечич, Москва 1985: Наука.
- Гилффердинг, А. (1972). *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево: Веселин Маслеша.
- Грујић, В. (1966). *Културне везе Београда да Босном и Херцеговином средином XIX века*, Годишњак града Београда, књ. XIII, 73-105.
- Екмечић, М. (1989). *Стварање Југославије 1790-1918. године*, књ. II, Београд: Просвета.
- Кондратјева, В. (1971). *Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60-70-е годы XIX века)*, Москва: Наука.
- Памучина, Ј. (2005). *Сабрана дјела*, Билећа: СПКД Просвјета.
- Папић, М. (1978). *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978.
- Рарић, М. (1966). *Staka Skenderova*, Prilozi za proucavanje istorije Sarajeva, knjiga II, Sarajevo 1966, 119-137.
- Попов, Н. (1973). *Православие в Боснии и его борьба с католической*

пропагандой и протестантским мисионерима, Москва: Университетская типография.

- Поповић, В. (1949). *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, Београд: штампарија и књиговезница Научна књига.

- Тепић, И. (1988). *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856-1878. године*, Сарајево: Веселин Маслеша.

- Ћоровић, В. (1929). *Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости до 1875. године*, Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево: Просвета.

- Ћоровић, В. (1933). *Мостар и његова православна српска општина*, Београд: Планета.

- Урић, Н. (2012). *Питање реформи и устанка у Турској с посебним освртом на делатност Српско-босанског одбора и руских словенофила (1860-1861)*, Зборник Матице српске за историју 84, 7-46.

- Хевролина В. М. (2003). *Российское посольство в Константинополе и его руководитель Н. П. Игнатъев (1864-1878)*, Новая и новейшая история, н. 6, 36-58.

- Цвијић, Ј. (1908). *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

- Šamić, М. (1981). *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljecu 1836-1878. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša.

RUSSIAN CONSULS ABOUT THE NATIONAL CONSCIOUSNESS OF SERBS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE MID-19TH CENTURY

Summary

The defeat in the Crimean War (1853-1856) and the Treaty of Paris (1856) represent turning points in the modern Russian history and international relations. The provisions of the Treaty separated Russia, for almost two decades, from the Black sea, obligated it to forsake Bessarabia and loose multi-decennial protectorate over Orthodox Christian in the Balkans. The newly created circumstances changed the means of Russian operations in the Balkans. As the result, Russia established new Balkan consulates in Sarajevo and Mostar, among others.

A characteristic that separates Russian consular reports from others is the fact that these reports particularly emphasized the issues such as the position of the Orthodox Church, clergy, inadequate education among Christians and the liberation attempts by the peasants. Russian consuls did not have the tendency to travel through Bosnia and Herzegovina, with the exception of the Sarajevo consul, Alexander Hilferding, in whose travelogues we can find the most credible depictions of religion, tradition and national consciousness among the Orthodox population. In the two decade of their existence, Russian consuls relied primarily on the lower-positioned clergy and the peasants. It is among these social classes that they developed the highest level of educational and cultural cooperation and attributed the preservation of national consciousness to them. Russian consuls were responsible for numerous positive results in the cultural and educational life of the Orthodox citizens: they advocated for and mediated not only in the delivery of textbooks and religious writings but also in giving scholarships to allow young men to be educated in Russia. They are also responsible for establishing and funding several schools for Orthodox children

POJAM NAPRETKA U FILOZOFIJI ERNSTA BLOHA

Pojam napretka često je bio u središtu filozofskih preokupacija, a posebno je tretiran u okvirima problematike filozofije istorije. Po Blohovom mišljenju, istorijsko vrijeme jeste, u stvari, ono bitno vrijeme suspregnuto s prostorom, to jeste, mjestom u kome čovjek biva. Stoga se vrijeme i prostor mogu ukrstiti, jer ih prožima ono što je istovjetno – ono stvaralačko. Otuda, nepatvorena priroda sadrži manje razvijenog bića od prirode u kojoj bivstvuje stvaralački čovjek.

Zato, pojam napretka implicira ono Kuda? i Čemu? Svakako, na čovjeku stoji da napreduje, i dok napreduje, on raspliće i sam smisao. Takođe, to isto čini i čovječanstvo. I tako razvija svijest o slobodi. Prema tome, pojam napretka i jeste jedan od najvažnijih pojmova i uvijek se mora posmatrati na osnovu društvenog poimanja u kome može biti zloupotrijebljen i ideološki pervertiran.

Ključne riječi: *napredak, istorija, vrijeme, prostor, moral, Bloh, Kuda, Čemu, smisao, stvaralaštvo, svijest, sloboda.*

1.

U svom osnovnom značenju napredak označava promjenu nabolje, vrednije; kretanje u smislu izmjene koja je u vremenskom slijedu upravljena na viši stepen razvitka. Pojam napretka, u smislu etičkog napretka ili u smislu socijalnog, ili idejnog progressa, još od Sokrata [Σωκράτης, Sokrates], Avgustina [Augustinus, Augustin], preko filozofa – prosvjetitelja, Hegela [Hegel], sve do Bloha [Bloch] i sve do danas, često je bio u centru filozofskih preokupacija, a posebno je tretiran u okviru problematike filozofije istorije, koja se može shvatiti kao osvješćenje i prikaz najopštijih principa istorijskog zbivanja i istorijske nauke, ili, hegelovski rečeno, kao naučna samosvijest o smislu istorije. Dakle, već od Sokrata, sa osjetnim naznakama i prije njega, koji, u svom učenju o vrlini kao najvišem dobru, povezuje sa umskim mišljenjem i znanjem koje se uzdiže do osnovnog etičkog kriterijuma, do vrline, praktičnog života: „I sve što se za njega i s njime kupuje i prodaje, to su odista i hrabrost, i trezvenost, i pravednost, i uopšte svaka vrlina vezana za saznanje, pa bilo pored toga ili ne bilo i naslada i straha, i svega ostalog što je tome slično” (Platon, 1985, str. 109) i umro je, jer je ideje svoje zajednice podvrgao kritici razvojne, odnosno dijalektičke misli, a preko nje je uveo i naučnu metodu u filozofiju i „[...] upravio je na

¹ os078vijacani@gmail.com

put metodičkog i sistematskog naučnog razmišljanja i ispitivanja stvarnosti“ (Đurić, 1990, str. 252) Međutim, već je Avgustin u istoriji spasenja koja je, po njegovom mišljenju, određena božanskom odlukom, poučavao da su sva istorijska ljudska htjenja i pokreti puke marionetske igre, predestinirane božjom voljom, i tako prvi pokušao zacrtati neke zakonomjernosti istorije. „Ljubav prema sebi dovedena do prezira Boga rađa zemaljsku državu; ljubav prema Bogu dovedena do prezira sebe samog rađa nebesku državu“ (De Civitate del 28) što K. Levit [Levit] obrazlaže sljedećim riječima: „U Avgustinovom kršćanskom načinu mišljenja 'napredak' nije ništa drugo nego neumorno hodočašće ka konačnom nadzemaljskom cilju“ (Levit, 1990, str. 211). Kako od Avgustina do Hegela postoje razne konstrukcije o logosu istorijskog razvoja čovječanstva koje istorije filozofije treba da razluče, prije ovog mislioca, svakako treba istaći Herdera [Herder], prema kome istorija u suštini i nije drugo do neprekidno nastavljanje prirodnog razvoja. I kao što je sam čovjek kruna božjeg stvaranja, tako je i njegova istorija samo optimistički zacrtan razvoj ljudskosti, razvoj ideje humanizma. U ovom kontekstu može se govoriti i o Šlegelu [Schlegel] koji smatra da je u početku istorijskog razdoblja čovjek bio stvoren kao slobodan i da su pred njim ležala dva puta: put u visinu i put u duboki ponor. I da je ostao vjeran prvom, od samog boga proizašlom putu, njegova bi sloboda bila konstantna, ali kako je čovjek, nesrećom, odabrao drugi put, to mu sad preostaje jedino zadatak da nižu, zemaljsku prirodnu volju, preobrazi u božansku. Čini se interesantnim i uputnim istaći i mišljenje E. Siorana [Cioran]: „Znanje nas je strmoglavilo u vreme, i istom prilikom smo stekli sudbinu. Jer sudbina postoji samo izvan raja“, a nešto potom dodaje „[...] zar ne bi ovi trenuci mogli biti produžetak i pogoršanje inicijalne nelagodnosti bez koje istorija ne bi bila moguća...“ (Sioran, 2008, str. 7 i 8). Oba mislioca govore sa žaljenjem, sa nostalgijom i ogorčenjem što istorija uopšte postoji i što nije sve ostalo na prvobitnom blaženom stanju. Istorija je, dakle, kao istorija otpadništvo, pomračenje čistog božanskog bitka. Prema ovom, da li je tačna i ova misao: „Vrednost svih ostalih darova zavisi od vremena. Često se kaže da je vreme novac, ali je ono više od toga – ono je život“ (Lobok, 1999, str. 38)?

Nesumnjivo, jednu od najgrandioznijih skica istorije čovječanstva dao je Hegel, sistematski poredavši cjelokupan misaoni materijal istorije. Za njega je država ostvarenje moralne ideje, i on to kaže ovim riječima: „Država je zbiljnost običajnosne ideje – običajnosni duh kao očigledna sama sebi jasna, supstancijalna volja, koja o sebi misli i sebe zna, pa to što ona zna i ukoliko ona to zna također i izvršava“ (Hegel, 1989, str. 370). Otuda, po Hegelovom mišljenju, svjetska istorija i nije drugo do ostvarenje ideje o državi. U tu istoriju narodi ulaze sukcesivno kako bi svoj duh izživjeli u stvaranju različitih oblika države i tada nestali s istorijske pozornice. Razmatrajući u svojoj *Filozofije povijesti* istoriju Orijentalnog, Grčkog, Rimskog i napokon Germanskog svijeta, Hegel tvrdi da je upravo u ovom posljednjem sloboda našla povoda da realizuje svoj pojam kao svoju istinu. „Tek su germanske nacije u kršćanstvu došle do

svijesti, da je čovjek kao čovjek slobodan, da sloboda duha sačinjava njegovu osebujnu prirodu“ (Hegel, 1989, str. 35). Time je za njega i ispunjen cilj istorije. Svjetska istorija za Hegela i nije ništa drugo do razvoj pojma slobode. „Mi smo“, kaže Hegel pri kraju svoje *Filozofije povijesti*, „[...] razmatrali samo taj tok pojma, pa smo se morali odreći draži da поближе opišemo sreću, periode cvjetanja naroda, ljepotu i veličinu individuumu, interes njihove sudbine u žalosti i radosti. Filozofija ima posla samo sa sjajem ideje, koja se zrcali u svjetskoj povijesti“ (str. 407).

No, često Hegelovo nasilje nad empirijskim istorijskim materijalom rezultat je njegovog konstruktivizma, koji zbiljsko ne želi prikazati onakvim kakvo ono zaista jeste, već kako bi trebalo da izgleda kao potvrda i argumenat njegove apriorističke sheme istorije dok, primjera radi, O. Špengler [Spengler] daje specifičnu filozofiju istorije na principima morfologije istorije i kulture. Marksističko shvatanje istorije – dijametralno suprotno raznim mistifističkim i idealističkim filozofskim obrascima poimanja bitnih faktora u istoriji čovječanstva – razvio je uz klasike marksizma posebno Plehanov [Plehanov] u svojoj studiji *O materijalističkom shvatanju istorije*. U vezi s ovim, Marks [Marx] piše: „Ljudi prave svoju vlastitu historiju, ali oni je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima, koje su sami izabrali, nego pod okolnostima, koje su neposredno zatekli, koje su date i naslijeđene“ (1949, str. 211). Ali „[...] čovjek može do svijesti samo u društvenoj zajednici, samo u njoj može sviješću misliti i djelovati. Ljudski duh ne stoji iznad historijskog razvitka ljudskog društva, nego u tom razvitku; on je izrastao iz materijalne proizvodnje, na njoj i s njom“ (Mehring, 1931, str. 292). Takođe i Plehanov, na tragu Marksa, kaže sljedeće: „Istorijska nauka ne može se ograničiti samo na anatomiju društva; ona ima u vidu skup svih pojava, koje su direktno ili indirektno uslovljene ovom ekonomijom – sve do rada mašte“ (Plehanov, 1946, str. 21). Odavde, po njegovom mišljenju i to da „Marxsov materijalizam dokazuje da historiju mišljenja uvjetuje historija bića“ (G. V. Plehanov i dr., str. 76).

2.

Dakle, istorija je ono bitno što se dogodilo u vremenu, stoga:

„Povijesno u pregnantnom smislu riječi postaje međutim to historijsko samo svojom povezanošću s odlikama prošlosti i očekivanjima budućnosti. Ono pojedinačno historijsko mora se od svakoga usporediti s poviješću prošloga kao i s njegovim naslućivanjima budućnosti. Historijska nauka ne može se ograničiti samo na autonomiju društva, ona ima u vidu skup svih pojava“ (G. V. Plehanov i dr., str. 23).

Zato, to historijsko vrijeme jeste, u stvari, ono bitno vrijeme. Saglasno s tim, „Za Bloha istorija nije homogena, nego poliritmična. Tako je od vladajućih na Zapadu i Istoku iskorišćena i denuncirana radnička revolucija 1953. pored Bloha prošla nezapaženo“ (Dütschke, 1975, str. 215). Svakako, i to je ono što

se treba shvatiti. I to je ono čemu se Bloh često vraćao. Ili, preciznije rečeno, vraćao se problemima shvatanja istorijskog, zašto da se ne kaže i prevratničkog, uglavnom klasnog vremena, i fizičkog vremena, kao i napretka u vremenu. Bloh je, još u *Duhu utopije*, govorio i o prostoru kao o enklavi vremena, kao o goljoj opažajnoj formi onog istovremeno, koje poistovjećuje sa sadašnjim trenutkom, kao maglovitom činjenicom u kojoj najprije nemamo ništa, ni spolja ni iznutra. Nemamo ništa što bi se ikako moglo samo po sebi fiksirati. I baš zato ono doživljeno se odmah i ne proživljava, jer pritom, ono neizbježno stalno sadašnje, upravo ono po kojem jedino jesmo, stvara i otvara nepoznanicu o sebi. Znači, to je ono sadašnje koje se u i iz svog melanholičnog postojanja nikako i nikad, i nikome, ne predaje, ne podaje u posjedovanje. Sadašnje je, dakle, to koje djeluje i čini da se ništa potpuno ne može doživjeti ako nije već prošlo ili da tek dolazi, pri čemu je, ono što dolazi, našem tamnome Ja još bliže, i dok se sam život, naše bitisanje, shvata kao suma njegovih trenutaka, rastače u intervalima nestvarnosti istih tih trenutaka. Iz toga i naše neznanje o tome, o onom šta to uopšte jeste, samim tim i ko smo zapravo sami mi koji hoćemo da predočavamo - da- se predočavamo. Podudarno s tim, ako se prošlost u svoj svojoj potpunosti pojmi, prizna i prihvati kao takva, kao svijet ne više svjesnog, kao svijet nezavisan od onog koji doživljava, to znači, poimajućeg subjekta, onda je taj svijet objekat jedne posebne nauke, u tek upola sređenoj doživljenoj stvarnosti. O tome Bloh kaže sljedeće: „Prostor kao puka forma zrenja simultano datoga bio je još enklava vremena, unazad kao i unaprijed okružen ovim kao formom zrenja života“. I više no što je jasno, dimenziju vremena i dimenziju prostora Bloh vidi kao dvije suspregnute, međusobno uslovljene, sauslovljene čovjekove realnosti, istovremene mjesnosti u kojoj on biva. Univerzalno, ali i blohovskim riječima rečeno, prostor je objektivno postojeći oblik realiteta; nužni, nezaobilazni uslov postojanja cjelokupnog materijalnog svijeta što su, još elejski filozofi, temeljno istraživali. Prije svega Parmenid [Παρμενίδης, Parmenid] i Zenon [Ζήνων, Zenon] negirali su postojanje praznog prostora. Zenon je čak postavio tezu o tome da prostor uopšte nije nešto postojeće, jer bi u tom slučaju morao postojati opet u nekom prostoru, a ovaj opet u nekom drugom, sve do u beskonačnost. „Ako postoji prostor, on će biti u nečemu; jer sve što jeste, jeste u nečemu, a ono što je u nečemu, jeste u prostoru“ (Žunjić, 1984, str. 76).

Nasuprot tome, atomisti smatraju da postoji prazan prostor, jer bi inače bilo nemoguće bilo kakvo kretanje atoma. „Po mijenjanju boja, po mnijenju slatko, po mnijenju gorko, a uistinu atomi i praznina“ (Atomisti Leukip i Demokrit, 1950, str. 9), piše Demokrit [Δημόκριτος, Demokrit]. Nadalje, Kant je smatrao da su prostor i vrijeme transcendentni čisti zorovi, to jeste, da se temelje u subjektu: „Prostor i vrijeme stoje posve nužno u vezi s našom čulnošću, pa ma kakvi da su naši osjećaji; oni mogu biti vrlo različiti“ (1970, str. 66). Tvrdi tako postao je osnivač onog idealističkog tretiranja problema prostora koji je vidljiv i u Herbarta [Herbart], za kojeg je prostor proizvod mehanizma predodžbi, pa, saglasno s

tim, i psihologija jeste „statika i mehanika duha“ (Petronijević, 1982, str. 451), što će reći da su prostor i vrijeme sređeni sistemi nizova osjeta, što je slučaj i kod drugih subjektivističkih filozofija, posebno Berksona [Berkson] kad kaže: „Mi ne mislimo stvarno vrijeme, već ga živimo...“ (1932, str. 65). A materijalisti, pak, tvrde da prostor postoji nezavisno od ljudske svijesti, objektivno. Tako, na primjer, Fojerbah kaže da prostor i vrijeme nisu jednostavni oblici pojava, već da su bitni uslovi samog bitka i da „svijet beskonačnosti nije ništa drugo do svijest o beskonačnosti svijesti“ (Feuerbach, str. 28). I, najzad, R. Karnap [Carnap], u vezi s problemom filozofije prirode, kaže: „Vrijeme je jedno-dimenzionalno; prostor je tro-dimenzionalan“ (Karnap, 1999, str. 60). Što, drukčije rečeno, znači da je vrijeme beskonačno u oba smjera, to jeste, u onom ka prošlosti i u onom ka budućnosti; odnosno postavlja se pitanje, da li je prostor euklidovska ili ne-euklidovska struktura? Zato, po njegovom mišljenju, uostalom kao i kod drugih logičkih pozitivista, sva moguća pitanja o strukturi prostora i vremena i jesu sintaksička pitanja, dakle, pitanja o strukturi jezika. Da li je u pravu? Odlučan odgovor je – ne!

Kod Bloha je uočljiva razlika fizičkog i istorijskog vremena, i to je ono što je ovaj mislilac veoma pronicljivo spoznao i razlučio, jer se, po njegovom mišljenju, fizičko vrijeme može posmatrati i kao još jedna prostorna dimenzija, dok je filozofija istorije uvela vrijeme koje je u vezi sa životom, i koje prati, bilježi, čuva od zaborava, čovjekov život i njegovo trajanje kroz i u vremenu. Međutim, pravo vrijeme je vrijeme samosusreta, pošto još uvijek nismo sreli sami sebe – to i takvo vrijeme tek predstoji, a u međuvremenu, mi se krećemo ka njemu, jer: „Suviše toga se još zadržava oko nas, i mi konačno još uvijek nismo“ (Bloh, str. 316). A u međuvremenu, vrijeme nas razjeda jer je i ono apstrakcija razjedanja – nestajanja, a u sebi, s druge strane, automizovano je, i blisko je s onim što voljno kidiše, nasrće zajedno s čovjekom, i ovdje je ono naklonjeno čovjeku ali, dakako, život i snosi, trpi, plaća, otplaćuje mu danak, cijenu egzistencije. Istovremeno, u vremenu, vrše se veće ili pak manje promjene, i sve se neprestano uobličava, oblikuje, preobličava, bude i propada. I, upravo, u tom istorija i dobija i ima smisao – čovjekova istorija jeste i oličava zgusnuto vrijeme. Zato, vrijeme nije ni subjektivni privid, nije ni prenaplaćena posebičnost, iako čovjek posjeduje unutrašnje čulo, intuiciju vremena. Takođe, po Blohovom mišljenju, postoji ubrzano i usporeno vrijeme. Ubrzano vrijeme pritiska čovjeka, film, u kome se za pet minuta dogodi sve ono za šta je u životu potrebno pet dana, umara i mrcvari ljude. Nasuprot tom vremenu, usporeno vrijeme djeluje prijateljski. Kako to Bloh slikovito kaže, na usporenim snimku se bokseri ne udaraju, već nježno dotiču, gotovo miluju jedan drugog; što se naprosto može iskazati jednom jedinom rečenicom: „Blohu je primarno da otkrije biće temporalne strukture ljudske egzistencije“ (Vranicki, 1974, str. 352).

S prostorom stvar stoji i izgleda drugačije. Nas ne plaši umanjenje prostora, naprotiv, u njemu se osjećamo zaštićeni, kao da se nalazimo u nekom skrovištu, dok uvećanje najčešće djeluje demonski. Prema tome, svijet koji posmatramo kroz naopako okrenuti, pozorišni dvogled, izgleda šaljivo, a muva, uvećana deset puta izgleda zastrašujuće. To su ti različiti pristupi vremenu i prostoru i vjerovatno nastaju otud što vrijeme osjećamo i doživljavamo unutra, to jeste, u nama, a prostor oko nas – van nas.

„Kako jednostavno izgleda to da smo pri sebi i da gledamo van. Ja je nastanjeno unutra, ograđeno kožom koja se ne zove zaludu vlastita koža. Izvan nje, u onom što se zbog toga zove vani, obitavaju stvari. U prostoru bez nas, kroz koji uvijek prolazimo poput posjetilaca, i koji zahvaćamo vlastitom rukom“ (Bloch, 1973, str. 50).

Bloh je razlikovao satno vrijeme, vrijeme klasične fizike i vrijeme moderne fizike, koje je, takođe, neutralni medij prirodnih procesa. Za istorijski multiverzum nije pogodno ni jedno ni drugo vrijeme, već samo analogno Riemanovom [Riemann] shvatanju prostora. Kao što kod Riemana većoj gustini materije odgovara intenzivnija metrika prostora, većoj gustini istorijskog događanja odgovarala bi intenzivnija metrika vremena. Koliko je ova ideja originalna, sam Bloh je ukazivao na mislioce koji su zastupali slična shvatanja. Pa, ipak, da li se suprotno shvatanje vremena smije označavati kao reakcionarno, kao što čini Bloh? Kakva veza postoji između prirodnog, kosmološkog, geološkog i istorijskog vremena? Na to sam Bloh odgovara kad kaže da Homerovo sunce obasjava i nas i to ne kao kulturna baština, nego upravo samo Sunce koje izbija neprolazno, koje uopšte ništa ne zna o tome ni kako bi, sa ljudskom istorijom, bilo antikvirano.

Prema Blohovom shvatanju, prirodno vrijeme je spoj kosmologije i antropologije. Stoga, napredak u istoriji je moguć samo uz napredak u prirodi. Nakon okončanog napretka u istoriji ostaće napredovanje u humanoj prirodi. Treba, međutim, skrenuti pažnju na to da ova shvatanja odudaraju od izvornog marksizma, uz to, nisu koherentna ni sa ostalim Blohovim shvatanjima. Jer, ako je priroda iznad istorije, onda, zbog čega, čemu utopija, front, ili nada. Izgleda čudno, gotovo nevjerovatno da ovakav Blohov stav D. Pejović smatra kao skretanje, koje je analogno prvoj i drugoj fazi Hajdegerovog mišljenja. Dok je u drugoj fazi Hajdeger centrirao čitavu fundamentalnu ontologiju na egzistencijal „[...] odlučnosti opstanka, u drugoj fazi je svu nadu polagao jedino u sudbinu bića“. (Naše teme)? Takođe, isto se dešava i s pitanjem istorije, tako, u principu nada istorija je još uvijek poprište borbe za budućnost; da bi, potom, istorija ustupila mjesto prirodi. Glede ovoga, Pejović drži da je time Marksovo istorijsko mišljenje premješteno u sklop „[...] šelinglovsko-gnostičkih spekulacija, a optimizam zamijenjen rezignacijom“. I nema sumnje, Blohu se zaista može prigovoriti da konstruiše i projektuje jedan nejasan cilj, kako bi s njim premostio prepreke koje su se morale ispoljiti u aporijama nedijalektički koncipiranog napretka. Da li je

Bloh militantni optimizam u ultimumu zamijenio krajem dijalektike, nešto je o čemu se može raspravljati.

Nadalje, u eksperimentu svijeta, Bloh je razlikovao prazno sada od sadašnjosti. Dakle, prema Blohovom mišljenju, prazno sada je uvijek samo u sebi i nije tu. Stoga se i čovjekov sadašnji život ne postavlja, jer je prazno sada samo sebi odveć blizu i ispoljava se kratko. I to, najprije kao pravo tu, koje je iz njega izvučeno, te se i ono javlja kao sada i istupa kao tamni trenutak koji se jasno zapaža, ali se ne shvata. Znači, ovo sada i ponovo sada nikako nije prije vremena, niti je istovremeno sa sadašnjim vremenom, nego je ono koje se javlja – pulsira. Prema tome: „Između sada i ponovo sada leži nikad, inače ne bi bilo kraja“. Naprosto rečeno, sada je ono što je samo u sebi i nije tu, usijano i tamno, a sadašnjost je duža i svijetla. Otuda, stvari ostaju nepromijenjene ukoliko su nam prostorno i vremenski bliže. I tad se pojavljuje nikada, ali je i ono vremenski tu. Zapravo, nikad je pukotina sada, bez čega ono ne bi moglo uvijek ponovo da postane sada i to je ono bez čega nema dijalektike. I nadalje, to postaje pretpostavkom prostornom kretanju kome odgovaraju sada i nikad, odnosno, ovdje i nigdje, a tek je po okončanju tog procesa, moguće govoriti o onom što je „istovremeno“ i „zajedno“. Po tome, to je tako, jer uvijek se u tom sada i ovdje nalazi i momenat odluke, momenat rađanja nečeg novog. Iz toga, prava budućnost sadrži i opasnost, istovremeno i mogućnost, novost, spasenje; a neprava se budućnost vraća prošlosti, neopozivoj prošlosti koja sprečava sve što zaista vodi u budućnost – koja obmanjuje. Zato, sadašnjost još nije prisutnost, već je ono što pretpostavlja budućnost i prošlost. Po Blohovom mišljenju, vrijeme nije neprekidni tok; da jeste, misli Bloh, bilo bi fixum koji se samo zove tok. Prošlost nije slična vremenu zbog svoje zatvorenosti i uzaludnosti, ona je ne više vrijeme, vrijeme bez budućnosti. Budućnost je ta koja predstavlja jasno zadiranje – vrijeme u vremenu. Ona je tamna i učestvuje u tami trenutka; može da bude prisutna i u prošlosti, te zato, prošlost ne mora potpuno da ispadne iz prostora vremena. Zato se istorijsko prekinuto nasljeđe i može nastaviti. Jer, sve dok postoji traženje, ne-nalaženje, postoji, takođe, i prošlost. Otuda vrijeme i jeste najautentičniji način postojanja čovjeka, ono je, Marksovim rječnikom rečeno, pravi, moguće i jedini, prostor istorije. Po Blohovom shvatanju i novum je povezan sa vremenom – pomagačem objektivnih mogućnosti, kako dobrih tako i loših. Bloh ima pravo kada kaže da velika djela zadiru u drugo vrijeme, odnosno sjevrijeme, samim tim i u druge prostore. Oni koji prisustvuju stvaranju velikih djela obično to previđaju; i to je dobro, uz to, oni imaju vrijeme, jer je za njih još dan, uvijek sutrašnji dan, upravo ono u čemu oni naziru mogućnost pokretanja i promjene. Međutim, vrijeme u umjetnosti može da bude i umrtvljeno, što svjedoče mnoga grandiozna literarna ostvarenja.

Bloh je govorio da ljudi, mada se u prostoru bolje snalaze nego u vremenu, najčešće ne zamišljaju prostor kao elastični okvir razvoja, već, prije, kao pasivnu mrežu za upletene figure. Tako, postoji upakovani i neupakovani prostor, nastali

usljed kretanja kroz prostor. Iz toga i stajalište da je moguć jedan korjenit zahvat, preokret prostornog kvantiteta u drugačiji prostorni kvalitet – kvalitet odlika. Prostor i vrijeme se mogu ukrstiti, jer ih prožima ono što je istovjetno, upravo, ono stvaralačko. Naravno i prostor sadrži protivrječnost, isto kao i vrijeme, samo što je ta protivrječnost dvostruke strukture, a ne razvoja. Prostor je kao spoljašnja postalost, kao ispoljavanje što otvara mogućnost uobličivosti, takođe, i uspjelosti. Naprosto, prostor razdvaja i sjedinjuje. Očigledno, Blohova prostorna dijalektika podudarna je sa njegovom vremenskom dijalektikom i ovdje je ideja napredovanja ka ultimumu, u kome su izmireni svi antagonizmi, u stvari, omela pravu dijalektičnost, pa tako, proizlazi da je na kraju završen i da je savršen i nedijalektičan prostor.

A ono vrijeme, od neznanog otkad i dalje je tu; ali, kako to reče Bloh: „Vrijeme jest samo po tome što se nešto događa i samo tamo gdje se nešto događa“ (1969, str. 149). I zato „Bloh je mogao biti sarkastičan, takođe gorak i čak tada mi se činilo da su njegova buduća klačenja opijenošću obilježena tragičnom melanholijom... On mi se činio kao revolucionar“ (Rühle, 1960). Ima u tom, moramo priznati, neoborive istine, što se još jasnije iskazuje ovim lucidnim Blohovim riječima. „Tetka koju hoćemo da naslijedimo prvo mora da umre. Ipak možemo već prije toga da se vrlo potanko osvrnemo po sobi“ (str. 203). Naravno, tetka je kapitalizam na umoru, predskazuje Bloh i dodaje da je čovjek taj koji čini događaje, što znači, čovjek je taj koji ovremenjava, vremeni i bremeni vrijeme, i traje, istrajava i bitiše u vremenu. I, sad sporije – sad brže, ipak, kreće se naprijed, jer je napredak, na svim čovjekovim životnim poljima, kroz vaskoliku lozu čovječanstva itekako upadljiv. Ali je i ovdje, i za to, ponovo i samo, sam čovjek odgovoran. On je dužan da svoj vlastiti razvitak, svoje naprijed, učini što humanijim, svrsishodnijim, naprosto rečeno, čovječnijim. Bloh to kaže ovako: „No oduvijek je jasno da čak i neko uspjelo Naprijed ne treba skroz – naskroz da bude takvo“ (str. 138). Prema tome, uvijek se u vremenu nešto i gubi, i uvijek se nešto može izgubiti, što je već, dijalektički gledano, negacija negacije, uočljivo u sazrijevanju djeteta u mladića, a naročito u muža. Ovo, svakako, liči na Engelsa [Engels], kad on, prvo pitajući samog sebe, odgovara i kaže: „A kakav je normalan tok života te biljke? Ona raste, cvjeta, biva oplodena, i najzad opet proizvodi zrna ječma, a čim ta zrna sazru, stabljika umire i ona biva negirana“ (1946, str. 156). Ili, još prije i određenije: „Pupoljak iščezava u rascvatu, pa bi se moglo reći da cvijet opovrgava pupoljak; isto tako plod opovrgava cvijet lažnom opstojnošću biljke, a kao istina stupa plod na mjesto cvjeta“ (Isto, str. 154). Očigledno, ovim riječima, veliki mislilac govori o dijalektici kao o moći negativnog mišljenja. Povodom ovoga, takođe, i kod Bloha: „Nije samo kod utopije početna tačka jedne negacije od trenutno prisutne realnosti“ (Horowitz, 1959, str. 91). Dijalektički zakon negacije negacije Marks otkriva u kapitalističkom načinu proizvodnje, povodom toga on piše sljedeće:

„Kapitalistički način prisvajanja, koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle kapitalističko privatno vlasništvo jest prva negacija individualnog privatnog vlasništva zasnovanog na vlastitom radu. Ali nužnošću takvog proizvodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je negacija negacije“ (1947, str. 684).

Znači, u sazrijevanju, kao i u proizvodnim odnosima, u svakom razvitku nešto od prethodnog se gubi, ali, po Blohovom shvatanju, u slučaju čovjeka i njegove socijalizacije, ono ne mora da bude ukinuto, ono što je kod djeteta bilo nevinije, u mladićkom dobu ono može da bude plemenitije. Što je neuporedivo sa društvenim sazrijevanjem, u kojem je, pored suznog oka, često prisutno i vedro. No, ipak, društveno sazrijevanje ima nešto od takvog obilježja pa se i kod njega čini potpuno moguće da se neko ranije stanje kao još sasvim podnošljivo upoređuje s kasnijim. Kao primjer, Bloh navodi položaj radničke klase u Engleskoj i to u doba progresivne industrijske revolucije; i ona, dakle, radnička klasa je upravo bila ta koja je stvarala pretpostavku za oslobađanje kapitalističkih snaga. Ovo što je zaista negativno, što je gola dehumanizacija, ujedno je bilo dijalektički proizvedeno od prvog trenutka samog oslobađanja. I, odmah, zatim, pojavilo se i ono negativno koje je bilo u službi prostog umnožavanja da bi se, malo potom, desio i ispred oslobađanja proizvodnih snaga, upravo, onog pozitivnog. U vezi s ovim Bloh, poput Marksa, govori sljedeće: „Karakteristično je za čitavo uzlazno ustrojstvo kapitalizma da je ono progresivno no ipak uvijek i mračno progresivno“ (str. 138).

Naravno, Bloh je, ovakvim stavom, bio svjestan antagonizma koji je stvorio, ali, kako i pošto je to tako, sasvim je logično da i oni zadiru u sfere napretka; naprosto, bez suprotnosti, nema nikakvog napretka. Ali, iz ovoga proističe i slijedi i jedno posve obično, zdravorazumsko pitanje: šta ako taj napredak, taj tok zadaje i protivudarce, kao što je to, na primjer, slučaj u industrijskoj revoluciji i povećane bijede, te eksploatacije, na drugoj strani. Bloh, kao najužasniji primjer za to uzima pojavu Hitlera koji, kako misli, nikako nije bio negacija, koji je bio potreban socijalizmu na putu do svoje pobjede. Međutim, ni u tom pogledu ne postoji nikakav siguran indeks vremenskog redoslijeda napretka po kojem bi upravo ono što u istoriji dolazi kasnije, u svakom slučaju ili bar najčešće, označavalo progresivni plus prema prethodnom; što se Hegelu nije javljalo na taj način. O tome Bloh kaže: „Peloponeski rat poslije Periklova vijeka, tridesetogodišnji rat poslije renesanse pravili su Hegelovu pojmu negacije, koji bi inače posvuda trebalo da služi napretku, ozbiljne teškoće“ (str. 139). Ali žaoka te prividno očigledne mudrosti mogla je čak tako pretjerano bosti da je Ruso [Rousseau], i to za volju građansko-demokratskog napretka, cijelu dotadašnju istoriju, otkad je nastupila nejednakost među ljudima, odbacio kao pogoršanje. „Što se ljudski rod više povećavao, umnožavale su se i nevolje“ (1978, str. 52), veli ovaj prosvjetitelj i ustanovljuje da se svaki čovjek svojim rođenjem rađa slobodan, ali, budući da njegova cjelokupna kultura, može se reći i civilizacija,

ide unazad i da je regresivna. Postojeće društvo, po mišljenju ovog mislioca, neprirodno je, dok su ljudi, po prirodi tobože slobodni, jednaki i ravnopravni, a u savremenom društvu vlada i politička i moralna nejednakost. Tu nejednakost on objašnjava pojavom privatnog vlasništva, što je kasnije našlo odjeka i kod Marksa. I kako su tadašnja kultura i civilizacija izvještačene, rezultat jednostranosti intelektualizma, negacija prirode kao prave izvornosti, on, zato i zagovara vraćanje čovjeka prirodi, kao izvoristu. Međutim, pod tim se nikako ne misli povratak primitivnom divljaštvu, kako su ga savremenici, čak i Volter [Volter], shvatali, nego prevladavanje tadašnjeg društva. I to je ono što je kod Rusoa otkrio Bloh, rekavši kako je priroda ovom misliocu, u stvari, bila bojni poklič prema budućnosti. Možda bi se to moglo reći i naprijed, napretku. Isto, kao ondašnja i ovovremena tendencija koja označava kamufliranu, ali uočljivu regresiju. Tako, knjiga R. Hogarta [Hoggart] pod radnim naslovom *Upotrebe pismenosti*, obično proglašavana temeljnim djelom studija kulture, slavila je kulturu radničke klase i ružila masovnu kulturu koja ju je preplavila. Evo šta on piše tim povodom:

„Većina zabava za mase na kraju se svodi na ono što je Lorens [Lawrence] opisivao kao anti-život. One su pune korumpirane oštroumnosti, nepristojnih povoda i izbjegavanja moralne odgovornosti... One vode pogledu na svijet u kojem se napredak zamišlja kao borba za materijalno posjedovanje, jednakost kao moralna uravnilovka, a sloboda kao osnova za beskrajno uživanje... One vode ka uniformnosti“ (1961, str. 677).

U ovom kontekstu valjalo bi citirati i riječi M. Meklauana (McLuhan) koje je iskazao u svojoj studiji o reklamama, još, sad već daleke, 1951. godine: „Da bi se uvukli u kolektivni javni duh... s ciljem da manipulišu, eksploatišu, kontrolišu“ (1967, str. 5).

Na ovakve stavove, naravno, moguće je zauzeti i kontra stavove, mogu se oni shvatiti i kao apstraktno i besmisleno pretjerivanje, ali istini na volju, u njima ima nepobitne istine da zaista bilježe i uvijek konstantnu retardaciju civilizacijskog napretka. Stoga, vremensko-fetišističke misli o napretku, potonjoj socijaldemokratiji su bile pandan da utvrde i da proklamuju takozvano samokretanje napretka. Bloh to obrazlaže ovim riječima: „Naprijed, kao što je pretežno i služila kao ideologija nelagodnosti da je tobože i sama kotač u satu povijesti“ (godina str. 139). Ovdje i u ovom, iz gore priloženog vidi se da tu nije i da tu ne prebiva napredak. Pa u čemu, gdje je njegovo istinsko stanište? Prema Blohovom mišljenju osnovna poluga, ishodište i pretpostavka svakom napretku počiva u proizvodnim snagama. Jer, proizvodne snage, kao i proizvodni odnosi mogu pokazivati napredak, kojem nadgradnja ne samo što ne slijedi, nego mu je ponekad, naravno, suprotstavljena sa golemim kulturnim gubitkom, na šta je, primjećuje Bloh, Marks u svom uvodu *Kritičke političke ekonomije* precizno ukazao. Naime, Marks kaže:

„Nejednak odnos razvitka materijalne proizvodnje, na primer, prema umetničkoj. Uopšte pojam napretka ne treba uzimati u običnoj apstrakciji. U umetnosti itd. Ova disproporcija još nije toliko važna ni teška za razumevanje kao u samim praktično-socijalnim odnosima“ (1976, str. 187).

Otuda samo draž tek, možda i same grčke umjetnosti koja ni savremenom čovjeku nije u protivrječnosti prema nerazvijenom stepenu društva na kome je nastala. Ona je, naprotiv, njegov rezultat i, naravno, nerazdvojno je u vezi sa onim što se nezreli društveni uslovi pod kojima je nastala i pod kojima je jedino mogla nastati nikad ne mogu povratiti; što čini obrnut odnos u novom, odnosno našem vijeku. Pa, ipak, i pored svega, umjetnost nije nikada bila bezazlena. Ima ona svoju oštricu, zna ona i veoma dobro može da isprovocira sve negativne tendencije svoga, ali i nekog drugog, davno i tek minulog vremena. Pojam napretka se začinje, nadalje i živi i u umjetničkim djelima. Prisutni multiverzum kultura koji se zbiva i sam pokazuje da je humanum još u procesu svijesti svoje slobode i vlastitosti, da, dakle, još nije nađen, ali ga neprestano i posvuda tražimo i eksperimentišemo. „Tako taj humanum, koji je još uvijek u zraku s mnogo putova što pokušavaju i pridonose da se dođe do njega – pruža jedini doista tolerantnu, naime utopijski tolerantnu ciljnu tačku“, piše Bloh, i nastavlja: „I što više naroda, nacionalnih kultura bude pripadalo humanističkom taboru, to će šire i sigurnije djelovati – dakle biti dohvatljivo – jedinstvo cilja za multiverzum nove povijesti kulture“ (str. 148–149).

3.

Već je istaknuto da vrijeme postoji samo tamo gdje se i ukoliko se nešto događa. Kako je onda tamo gdje se malo šta, ili pak nešto strašno sporo zbiva? Ili, nastavlja li se neki vremenski niz koji, eto, samo sebe broji i unutar kojeg se gotovo ništa ne mijenja, i to zbiljski jednako i u istorijskom vremenu koje je nabijeno događajima? Na ovo pitanje Bloh sam daje odgovor tako što dovodi u vezu i poredi prirodno jednolično s čovjekovim vremenom u kojem je on akter i koji čini epohalne događaje i društvene prevrate. Za Bloha je to Lenjinova, odnosno, Oktobarska revolucija u Rusiji 1917. godine, koju je ovaj mislilac, kao i njenog vođu, kao i filozofa Lenjina, često isticao. Ali i odmah upozorava da se toj problematici treba prići oprezno, ozbiljno, razumjeti ih potpuno objektivno, stvarno, a ne kao prema nečemu doživljajnom, kao prema doživljenom vremenu koje se kroz nebrojene vremenske epohe nikada ne javlja, odnosno, na čovjekova pitanja samo nikada ne daje odgovore. Evo, šta kaže i u vezi s tim poručuje sam Bloh: „Sve vremenske nizove, a ne samo povijesne, treba razumjeti u vezi s različitom gustom podjelom povijesno – materijalnog događanja, njegovih tendencija i sadržaja“ (godina, str. 158). Ovako shvaćeno i interpretirano istorijsko, intenzivno – kvalitativno vrijeme, ono koje je nabijeno događanjima, u poređenju s takozvanim prirodnim, tromim vremenom, ipak je – glorifikovano.

Ali je, zasigurno, u pravu kad kaže da i predljudska priroda, to jeste, nepatvorena priroda, sadržava manje razvijenog bitka od prirode u kojoj se događa i u kojoj bivstvuje čovjek. Prema tome, to je ono što upravo govori i ponovo ukazuje na čovjeka koji jeste i mora da bude akter, subjekt u vremenu, onaj koji stvara događaje i koji očovječuje samoga sebe – istovremeno i srazmjerno s tim, to čini i sa cjelokupnim objektivnim svijetom. Jednostavno rečeno: očovječenje čovjeka znači ujedno i očovječenje prirode. Stoga, sve prirodno vrijeme koje se u prividno homogenom, tromom nizu polagano vuklo sve do početka ljudske istorije, možda i bolje rečeno, prije no što se dogodio čovjek, ako i kada se uporedi sa istorijsko – kulturnim, zlatnim čovjekovim dobom, jeste neka vrsta infliciranog vremena. Slično stajalište je zastupao i Hegel. On drži do toga da je istorija prije pala na zemlju, no sada se smirila: život koji je u sebi vrio i koji je imao svoje vrijeme; duh Zemlje koji još nije dospio do opreke, – kretanje i snovi spavača dok se ne probudi i u čovjeku dobije svoju svijest te kao mirni lik stupi pred sama sebe. Jednostavno rečeno – samo se čovjek može usredsrediti na svijet i stvarati istoriju, jer samo on zna „[...] da se ništa veliko na svijetu nije izvršilo bez strasti“ (Hegel, godina, str. 39). A ona je svojstvena, nju ima i može da ima samo on – čovjek.

Zna se, postoji neprekidni odnos ljudi među i prema drugim ljudima, takođe, postoji odnos i prema prirodi; što znači, odnos prema sirovinama, prirodnim silama i njihovim zakonima, što, nadalje, implicira estetički odnos sa svim problemima izvorne prirodne ljepote i prirodnih oblika, koji zahvataju našu znatiželju i skreću pažnju na sebe. Ovdje, svakako, treba doslovno citirati Blohove riječi na koje je već bilo aluzija: „Zar i nama ne svijetli Homerovo sunce, i to bez čitave 'kulturne baštine', upravo sunce samo kao zbiljski sadašnje (ne prošlo), koje ne zna baš ništa o tome da je ljudskom poviješću antikvirano“ (godina, str. 161). Otuda se, kako to Bloh kaže, Ilijada prirode u ljudskoj Odiseji duha, već u potpunosti vratila u zavičaj i dovršava, ako već i nije dovršila svoj put, na temelju čega se svakako i vrijeme dosadašnje istorije prirode javlja kao prazno, a ona sama, za razliku od ljudskog istorijskog vremena, ostaje bez pomena vrijednog modusa budućnosti. Prema tome, gušći hod onog prije, svakog prije i poslije nije održiv u odnosu prema ne samo takvog proteklog prije prirode, nego i na odnosu na ono samo svedovršavajuće nakon kulturne istorije. Međutim, ovu logičku konstrukciju temporalizacije vremena i uprkos tome što je veoma pronicljiva, treba prihvatiti oprezno i sa rezervom. Ipak, ostaje sasvim jasno da poziv prema naprijed ni izdaleka sa samim sobom nije okončan, kao i pojam koji označava. „Pojam napretka implicira ono Kamo i Čemu“, kaže Bloh i nastavlja, „[...] i to dobro Čemu, koje treba dovršiti i izboriti, što je, dakle, još nepostignuto postojeće“ (godina, str. 163). I to je upravo ono bez čija dva pojma koja zovu napredak nikako nije moguć, otuda je i nemjerljiv, samim tim što ga uopšte i nema. Takav napredak naprosto bi bio fikcija. Jer, Čemu ne poziva samo nešto što je mogući cilj, nego, te, kada se s njim identifikuje i smisao čovjekovog

zbivanja koje planski stremi i promišljeno čini. Ljudi ne žive da bi živjeli, nego i jer su već živi i žive.

Iz toga nadalje slijedi da događanje, da život, koji su mišljeni, tom mišlju i željeni, potom i pokrenuti, kao napredak, kao pretpostavku ne mogu, a da zajedno i ujedno i istovremeno moraju zaista da imaju smisla; stoga svako ko poriče realnost smisla, upravo, taj ukida pojam kao i realni sadržaj napretka. Naravno, to nije moguće u ukočenoj prisutnosti, nego u objektivno – objektnoj stvarnoj mogućnosti i dijalektičkoj tendenciji ozbiljenja, jer tek tu obitava volja napretka u svijetu u kojem ta volja ima sama svoj smisao, sadržan njen smisao i sadržaj.

„Smisao je“, kaže Bloh, „dakle, moguća perspektiva u svijetu koji posjeduje latenciju dobrih ciljeva. Ta se perspektiva, korak po korak, otvara pred mišljenjem i činom aktualno nužnog, ali tom mišljenju i činu mora uvijek biti na pameti i u sjećanju totum onog što je uopće nužno, da bi time smisao kao perspektiva i perspektiva kao smisao bili na djelu“ (godina, str. 163–164).

I samo tako, perspektiva se proširuje, zapravo postaje sveobuhvatna – zahvata cijelu istoriju i cijeli smisao svijeta. Na čovjeku stoji da napreduje, ali, tada dok se kreće ka naprijed, on, dakako, raspliće i smisao, što znači, tada je put započet, putovanje se u istom trenutku može završiti. Dakle, to je ono što čovjek, odnosno čovječanstvo uveliko, od onog časa kada je otkucala njegova istorija, nekad više – nekad manje i čini, čime se omogućava, stasava i razvija njegova vlastita sloboda i svijest o svojoj slobodi. Ili, kako to reče Bloh: „Uspostavljanje carstva slobode smisao je ljudske povijesti koji je posve prisutan već na njenom početku“ (Isto). Znači, napredak i smisao su u uzajamnom, smije se reći i u kauzalnom odnosu. Međutim, humanizam, kao prolazna i zborna oznaka svakog smisla, jeste jedno široko polje i nije samo predmet antropologije. Stoga, misli Bloh, ne postoji nikakva marksistička antropologija bez marksističke kosmologije. Snažno povjerenje u čovjeka, odnosno u čovjekov svijet oduvijek u istoriji revolucije zajedno stupaju, od mehanistike i otuđenja, ka naprijed. Odatle i tu se ovaploćuje jedan poseban borbeni optimizam koji potom inspiriše i pokreće na dalje istraživanje onog Kuda i Čemu – dakle, istraživanje bitka koji napreduje, što je pretpostavka i uslov svih uslova razvoju jedne posebne – napredne svijesti; svijesti koja doseže, ili će već dosegnuti, najzad, realizovati i uspostaviti humanizam. Humanizam, koji je u realnoj mogućnosti svog ciljnog sadržaja tako obuhvatan i koji će se otvoriti kako bi se u njega ulili svi pokreti i oblici ljudskih kultura iz međusobno različitih razdoblja. Samim tim on je jak, te ne može biti ugrožen od jednog potpuno mehaniscistički shvaćenog kružnog vremenskog toka. Po Blohovom mišljenju, Zapad je taj koji treba sam sebi to da da za zadatak i on je taj koji je u moći da ga ispuni. U vezi s tim on piše: „Zapadnjački pojam napretka u svojim revolucijama nikada nije implicirao evropski vrhunac (dakako ni azijski ili afrički), nego – cijelu bolju zemlju“ (godina, str. 166). U vremenu,

u kojem je živio i u kojem je stvarao ovaj mislilac, svakako i istorijske, i sve duge prilike, imale su uticaj na ovaj njegov stav. I mora mu se priznati, tada je bio u pravu. Međutim, neočekivane, nekada i nezamislive ovovremene prilike demantuju to.

Bloh je pisao i podrobno rastumačio jedanaest Marksovih teza o Fojerbahu [Feuerbach]. Ima, naravno, i on svojih sedam teza u kojima je sažeo, pokušao učiniti jasnijim, svoje viđenje, svoje učenje, svoj nauk o vremenu i napretku koji se protkiva i struji kroz njega i time daje smisao samom vremenu. Nalazim shodnim, odatle i potrebnim, da te teze prezentujem u čistoj Blohovo interpretaciji:

„1. Pojam napretka nam je jedan od najdragocjenijih i najvažnijih pojmova.

2. Stoga pojam napretka uvijek treba promatrati i istraživati na osnovu njegova društvenog poslanja, dakle s obzirom na njegovo Čemu, jer on može biti i zloupotrijebljen i upravo kolonijalno-ideologijski perventiran.

3. Pojam napretka može važiti za proizvodne snage i osnovu, a za nadgradnju može biti relativno nevažan ili barem slabije važan, i obratno. Slično vrijedi i za vremenski redoslijed nadgradnji (kultura), napose za kategoriju napretka u umjetnosti.

4. Pojam napretka ne trpi nikakve 'kulturne krugove' u kojima je vrijeme reakcionarno pribijeno za prostor, no on, umjesto jednocrtnosti, treba širok, elastičan i potpuno dinamičan multiverzum, to jest trajan, često isprepleten, kontrapunkt povijesnih glasova. Da bismo bili pravedni prema golemom izvanevropskom materijalu, nije više moguće raditi jednocrtno, bez odvojaka u redu, te bez nove komplicirane raznovrsnosti vremena (problem „Reimannova“ vremena).

5. Taj sadržaj cilja na koji se odnosi i što ga prospješuje zbiljski napredak, mora se također spoznati tako dubok i bogat da u njemu i na putu prema njemu nađu mjesta različiti narodi, društva i kulture na Zemlji, bez obzira na jedinstvenost društveno-ekonomskih razvojnih stadija i njihovih dijalektičkih zakona. Tako živuće izvanevropske kulture treba filozofsko-povijesno prikazati bez evropeizirajućeg nasilja, ili čak samo nivelacije njihovih specifičnih svjedočanstava o bogatstvu ljudske prirode.

6. Taj ciljni sadržaj, nipošto nije već konačan, nego naprosto još nemanifestan, to jest konkretno utopijski humanum. Samo tako može dubinski odnos napretka, prema kojem su svrstani različiti povijesni tokovi, biti prikazan ujedno tako dovoljno prostrana dubina da – u duboko struktuiranoj kronologiji – nađu mjesta procesualna zbivanja čitavog svijeta. Prema humanumu kao prema posljednjem najvažnijem kriteriju napretka koji treba tek da se razvije, sve kulture na Zemlji, zajedno sa svojim naslijeđenim supstratom, predstavljaju eksperimente i promjenljivo značajna svjedočanstva. I stoga one ne konvergiraju ni u jednoj bilo gdje već prisutnoj kulturi, svejedno je li 'vladajuća' ili pretežno 'klasična', koja bi u svojoj – ipak samo eksperimentalnoj – biti bila već 'kanonska'. Prošle, živuće kao i buduće, kulture konvergiraju samo u jednom još nigdje dovoljno manifestnom, ali zato dovoljno predvidljivom humanumu.

7. Slično tome važi i za dobro utemeljeni realni problem 'smisla' povijesti u vezi sa 'smislom' svijeta. Ipak, sjedinjujući humanum – eshaton u ciljnoj tački napretka – najmanje se ovdje poklapa s već manifestnim ljudskim rezultatom kao i s rezultatom njegove kosmičke okoline. On tako leži na produženoj crti one i dosad najistaknutije

ljudski – prirodne ciljne tačke. To znači, humanum leži u najdaljoj imanenciji realne mogućnosti čovjeka i prirode, koja ipak nije zatvorena znanstvenom predviđanju (anticipaciji) “ (godina, str. 166–167).

Bloh je iskonski i potpuno vjerovao u čovjeka i u buduće suvereno-emancipovano čovječanstvo. Međutim, napredak ima svoju svjetlu, ali i svoju tamnu stranu. I dvosmjernan je, jer: „Svjetlost je uvijek na iskušenju mogućeg pomračenja, napredak je okružen i uvijek ugrožen od izvjesnog pada nazad, u varvarstvo“ (Fetschet, 1967, str. 188).

LITERATURA

- Atomisti Leukip i Demokrit. (1950). Zagreb: Matica hrvatska.
- Bergston, H. (1932). *Stvaralačka evolucija*. Beograd: Karijatida.
- Bloch, E. (1969). *Suhrkamp*. Spuren, Frankfurt / M.
- Bloh, E. (1982). *Duh utopije*. Beograd: BIGZ.
- Bloch, E. (1973). *Tübingenski uvod u filozofiju*. Beograd: Nolit.
- Bloh, E. (1980). *Experimentum mundi*. Beograd: Nolit.
- De civitate Del, XIV, 28.
- Dütschke, R. (1975). *Im gleichen Gang und Feldzngsplan*.
- Đurić, M. (1990). *Istorija helenske etike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Engels, F. (1946). *Anti-Dühring*. Zagreb: Naprijed.
- Fetschet, I. (1967). *Kritik des technishen Verstande*.
- Feuerbach, L. (1864). *Das Wesen des Christentums*.
- Hegel, G. W. F. (1951). *Filozofija povijesti*. Zagreb: Kultura.
- Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: Veselin Masleša / Svjetlost.
- Hegel, G. W. F. (2006). *Filozofija povijesti*. Beograd: Badrfin, Banja Luka: Romanov.
- Hoggart, R. (1961). *The Uses of Literacy: Changing Pazterns in English Mass Culture*. Boston: Beacon.
- Horowita, Lovis I. (1959). *Sociologia eientifica y sociologia nociwiento Buenos Aires*.

- Kant, I. (1970). *Kritika čistog uma*. Beograd: Kultura.
- Karnap, R. (1999). *Filozofija i logička sintaksa*. Nikšić: Jasen.
- Levit, K. (1990). *Svjetska povijest i događanje spasa*. Zagreb: August Cesarec, Sarajevo: Svjetlost.
- Lobok, Dž. (1999). *Zadovoljstva u životu*. Novi Sad: Znamenje.
- Marx, K. (1947). *Kapital I*. Zagreb: Kultura.
- Marx, K. (1949). *Osamnaesti brumiare Louisa Bonaparta*. u: K. Marx i Fr. Engels: *Izabrana djela I*. Zagreb: Kultura.
- Marks, K. (1976). *Prilog kritici političke ekonomije*. Beograd: BIGZ.
- Mehring, F. (1931). *Über den historischen Materialismus*. Zur Geschichte der Philosophie. Berlin.
- McLuhan, M. (1951). *The Mechanical Bride: Folklore of Industrial Man*. Boston: Beacon.
- Naše teme.(1960).
- Petronijević, B. (1982). *Istorija novije filozofije*. Beograd.
- Platon, (1985). *Fedon ili O duši*. Beograd: BIGZ.
- Plehanov, G. V. (1935). *Osnovni filozofski problemi marksizma*. Zagreb: Epoha.
- Plehanov, G. V. (1946). *O materijalističkom shvatanju istorije*. Beograd: Kultura.
- Rousseau, Ž. Ž. (1978). *Rasprava o podrijetlu i osnovama nejednakosti među ljudima*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rühle, J. (1960). *Die Dämmerung narc vorn*.
- Sioran, E. (2008). *Pad u vreme*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića.
- Vranicki, V. (1974). *Das Waher und Wohin des militanten Optimismus*.
- Žunjić, S. (1984). *Fragmenti Elejaca*. Beograd: BIGZ.

Duško Popović

DER BEGRIFF DES FORTSCHRITTES IN PHILOSOPHIE VON ERNST
BLOCH

Zusammenfassung

In ihrer Grundbedeutung zeigt der Fortschritt die Änderung zum Gute, die Bewegung im Sinn der Wechselung, zu der kommenden Zeit gerichtet auf die höhere Stufe der Entwicklung. Nach Bloch ist die Zeit nur Etwas, was geschieht und nur dort, wo Etwas geschieht. Darum impliziert die Bedeutung des Fortschrittes etwas?WOHIN und WEM? womit er indefiniert den Sinn des Tuns des Menschens. Darum ist und der Sinn des Fortschrittes eine der wichtigsten Bedeutungen. Doch der Fortschritt hat seine helle und dunkle Seite, weil er immer umkreist und bedroht ist, vom möglichsten Fall im Rückwärts.

Садржај

Расправе и чланци

Драга В. Мاستиловић, <i>Југословенско искуство српске националне интеграције на примјеру Срба у Босни и Херцеговини у периоду 1918–1929. године</i>	7
Наташа Костић, Лидија Богдановић <i>Импресија о другој особи с обзиром на присуство стимулусног својства „срдачан” и „хладан” и агресивног понашања</i>	23
Бисерка Р. Кошарац, <i>Утицај социјалног капитала на функционисање породица</i>	41
Биљана Милошевић Шошо, <i>Свакодневни живот пред изазовима и ризицима дигиталног доба</i>	55
Šuajb Solaković, <i>Psihološke karakteristike menadžera i uloga psihologa u organizaciji</i>	69
Irena Stanić, <i>Religioznost: tretman u psihologiji i salutogeni (i drugi) potencijali</i>	89
Сњежана З. Станар, <i>Релације између перцепције мобинга и фактора који погодују његовој појави и ширењу</i>	107
Мирослав Гаврић, Амер Делић, <i>Задовољство животом и квалитет породичних интеракција студената</i>	121
Jelena Maksimović, Jelena Osmanović, <i>Korelaciona istraživanja u pedagogiji</i>	143
Бојан Ђорлука, <i>Плурално друштво и културни релативизам</i>	155

Маја Лаковић, *Руски конзули о националној свијести Срба у
Босни и Херцеговини средином XIX вијека*167

Duško Popović, *Pojam napretka u filozofiji Ernsta Bloha*179

УПУТСТВА ЗА АУТОРЕ

Формат: Радове слати у електронском облику у програму *Microsoft Office Word* (верзија 2000, 2003, 2007, 2010, 2013, 2016), у фонту *Times New Roman*. Величина фонта је 12, размак између редова 1,5 цм, а ширине свих маргина 2,5 цм. Текст равнати на обје маргине (Justified). Не треба дијелити ријечи на крају реда на слоге. Формат странице треба да буде А4 (210*297).

Обим рада: Рад не треба да има више од 30 000 карактера, не укључујући литературу, односно 8 000 карактера када је ријеч о приказима, укључујући размаке

Језик и писмо: Језици на којима се шаљу радови јесу српски (ћирилично и латинично писмо) и неки од свјетских језика. Радови на страном језику који не задовољавају основне нормативе неће бити укључени у рецензентски поступак.

Анонимност: Рукописе оцјењују анонимни рецензенти.

СТРУКТУРА РАДА

Наслов

Име и презиме аутора у чланцима штампају се изнад наслова уз лијеву маргину, а у приказима и прилозима испод текста уз десну маргину. Иза презимена аутора потребно је звјездицом означити фусноту у којој ће бити његова имејл адреса. Назив и сједиште установе у којој је аутор запослен наводи се испод имена и презимена аутора. Наслов (и поднаслов) штампају се на лијевој маргини странице великим словима.

Апстракт се састоји од 100 до 250 ријечи. Наслов рада и апстракт треба директно да упућују на садржај цијелог рада, без иједне додатне информације која би идентификовала аутора/ауторе. Апстракт се пише у једноструком прореду. Испод апстракта пишу се кључне ријечи.

Текст треба организовати по схеми **IMRAD** (Introduction, Methods, Results and Discussion) када садржи резултате емпиријских истраживања. У складу с тим текст рада мора бити подијељен у поглавља. Сваки нови пасус треба започети увлачењем првог реда за 1 цм.

Цитати у тексту: Свако позивање на монографију, чланак или статистички извор треба да се означи на одговарајућем мјесту у тексту,

тако што ће се изнијети презиме аутора, година издавања и пагинација, све у заградама. Прво цитирање презимена аутора у раду треба да садржи у угластим заградама оригинално писање: „Вебер [Weber]“. Цитати се наводе оним писмом којим је написан рад. Уколико је издање које наводимо писано латиничним писмом, у загради наводимо ауторово презиме латиницом (Stevanović, 1989, str. 45).

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у парентези није потребно наводити презиме аутора, нпр. Према Марфијевом истраживању (1974, стр. 207), први сачувани трактат из те области сачинио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI вијека. Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити тачком и запетом, нпр. (Белић 1958; Стевановић 1968).

Ако постоји више од једне референце истог аутора и године, додајте слова (а, б,...) уз годину издавања: „И даље потврђује ову тезу (Wuthnow, 1987а, р. 32) (Јовановић, 2003а, стр. 32).

Цитате дуже од три реда треба писати као посебан параграф на следећи начин (Format, Paragraph, Indents and Spacing, Left 1cm, Right 1cm, проред Single).

Уколико се користи страни извор или корпус потребно га је навести у фусноти. У главном тексту наводи се превод. Уколико аутор чланка користи сопствени превод, то ће први пут назначити у фусноти.

Од кључне је важности да се цитати и позиви на литературу у тексту и листа библиографских јединица на крају текста у потпуности слажу. Позиви на литературу и библиографске јединице наводе се у оригиналном писму, без превођења

Табеле, графикони и слике треба да буду означени одговарајућим бројем (редом), те да буду праћени насловом који их описује. Наслов табеле навести испред табеле, а наслов слика и графикона иза њих. Сlike је потребно да буду у резолуцији од 300dpi. Сlike и графикони морају бити јединствени објекти (без елемената програма Drawing). Математичке формуле уносити коришћењем Microsoft Equation Editor.

Додаци треба да буду означени *словима* редом (Додатак А, Додатак Б) и да буду праћени насловом који их описује. Ако постоји само један додатак, треба га назвати „Додатак“, без додатног слова.

Литература (References): Литература се пише након текста, као посебна секција у складу са АПА стилем/APA Style. Поређајте све јединице

азбучним/абecedним редом по презимену аутора. Код истог аутора, по години издавања (од најновије до најстарије).

Резиме на неком од свјетских језика: Резиме се пише на крају текста послје Литературе, дужине до 1/10 чланка (од 2000 до 3000 карактера). Резиме се пише фонтом *Times New Roman*, вел. 12, проред *Single*. Уколико је рад на страном језику, резиме се пише на српском језику.

ПРИМЈЕРИ НАВОЂЕЊА:

Рад у часопису 1 аутор:

у тексту

(Хамовић, 2016) односно (Хамовић, 2016, стр. 94)

У литератури

Хамовић, Д. (2016). Национално тло и модерност у књижевној мисли и пракси младобосанаца. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 64, св. 1, 93-103.

или

(Manouselis, 2008) односно (Manouselis, 2008, p. 55)

у литератури

Manouselis, N. (2008). Deploying and evaluating multiattribute product recommendation in e-markets. *International Journal of Management & Decision Making*, 9, 43-61.

Рад у часопису до 6 аутора

у тексту

Прво цитирање: (Uxó, Paúl, & Febrero, 2011, p. 576)

Поновни цитати: (Uxó et al., 2011); на српском: умјесто „et al.“ писати „и др.“

у литератури

Uxó, J., Paúl, J., & Febrero, E. (2011). Current account imbalances in the monetary union and the great recession: Causes and policies. *Panoeconomicus*, 58(5), 571-592.

Рад у часопису 6 и више аутора

у тексту

(Cummings et al., 2010, p. 833)

у литератури

Cummings, E., Schermerhorn, A., Merrilees, C., Goeke-Morey, M., Shirlow, P., & Cairns, E. (2010). Political violence and child adjustment in Northern Ireland: Testing pathways in a social–ecological model including single-and two-parent families. *Developmental Psychology*, 46, 827-841.

Књига 1 аутор

у тексту

(Кољевић, 2015, стр. 78); (Heschl, 2001, p. 33)

у литератури

Кољевић, С. (2015). *Између завичаја и туђине*. Нови Сад: Академска књига.
Heschl, A. (2001). *The intelligent genome: On the origin of the human mind by mutation and selection*. New York, NY: Springer-Verlag.

Књига која има приређивача

у тексту

(Lenzenweger & Hooley, 2002)

у литератури

Lenzenweger, M. F., & Hooley, J. M. (Eds.). (2002). *Principles of experimental psychopathology: Essays in honor of Brendan A. Maher*. Washington, DC: American Psychological Association.

Рад или дио књиге која има приређивача

у тексту

(Cvitković, 2007, str. 57)

у литератури

Cvitkovic, I. (2007). Katolicizam [Catholicism]. U A. Mimica i M. Bogdanović (Prir.), *Sociološki rečnik [Dictionary of Sociology]* (226-227). Beograd: Zavod za udžbenike.

Одреднице у енциклопедији

у тексту

у (Lindgren, 2001)

у литератури

у Lindgren, H. C. (2001). Stereotyping. In *The Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science* (Vol. 4, pp. 1617-1618). New York, NY: Wiley.

Рад у зборнику радова са научних конференција

у тексту

у (Rowling, 1993, p. 198)/ (Павловић, 2016, стр. 73)

у литератури

Rowling, L. (1993, September). Schools and grief: How does Australia compare to the United States. In *Wandarna coowar: Hidden grief*. Paper presented at the Proceedings of the 8th National Conference of the National Association for Loss and Grief (Australia), Yeppoon, Queensland (196-201). Turramurra, NSW: National Association for Loss and Grief.

Павловић, Б. (2016) Поређење приједлога у кинеском и српском језику. У Наука и евроинтеграције, Зборник радова са научног скупа одржаног 21-23. маја 2015. (73-86). Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Интернет извори

у тексту

(Lodge, 2008)

у литератури

Lodge, D. (2008). Nice Work. *Guardian*. Retrieved from/Преузето са:

[https:// www.theguardian.com/books/2008/apr/20/fiction](https://www.theguardian.com/books/2008/apr/20/fiction).

davidlodge. Accessed on/Датум приступа: 18th October 2016/18. 10. 2016.

Тезе и дисертације

тексту

(Gibson, 2007)

у литератури

Gibson, L. S. (2007). *Considering critical thinking and History 12: One teacher's story* (Master's thesis). Retrieved from <https://circle.ubc.ca/>

Институција као аутор

у тексту

(Републички завод за статистику, 2011)

у литератури

Републички завод за статистику. *Месечни статистички билтен*. Бр. 11 (2011)

Закони

у тексту

(Закон о основама система васпитања и образовања, 2004, чл. 5, ст. 2, тач. 3.)

у литератури

Закон о основама система васпитања и образовања, Службени гласник РС. Бр. 62 (2004)

Усвојена документа

у тексту

(Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa)

у литератури

Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, (1970), ICJ Reports (1971) 12, at 14.

Видјети: Publication Manual of the American Psychological Association, 6th Edition, 2009. или <https://www.library.cornell.edu/resrch/citmanage/apa>

НАПОМЕНЕ:

- Објављују се научни радови које су позитивно рецензирала два рецензента.
- Рад може имати највише два аутора.
- Аутору у једном броју може бити објављен један рад.
- Рукописи који нису припремљени у складу са Упутством не укључују се у рецензентски поступак.
- Рукопис који треба дорадити редакција прослеђује ауторима уз текст анонимне рецензије.
- Редакција ауторе благовремено обавјештава о пријему рада и исходу рецензентског поступка.
- Позитивне/негативне рецензије се не достављају ауторима.

